

Чернігівка

Микола Костомаров

Микола Костомаров

Чернігівка

Бувальщина з другої половини XVII віку

Переклад Б. Грінченко

I

У червні 1676 року чернігівський полковник Василь Кашперович Борковський повернувся до Чернігова з Батурина, куди гетьман викликав його у військових справах. Полковникову колясу везло четверо коней, а по обидва боки супроводжували її верхи два козаки з його полку. Прогуркотівши мостом, побудованим через річку Стрижень, коляса в'їхала в дерев'яну браму з вежею нагорі; брама-ворота була зроблена в земляному валу, насипаному навколо міста або замку; стіна паль, що йшла поверх усієї околиці валу, носила, з першого погляду на неї, сліди недавньої споруди.

Удар дзвона на вежі сповістив про повернення пана полковника. Коляса в'їхала в один із дворів поблизу церкви святої Параскеви і стала перед ґанком дерев'яного будинку, обсадженого навкруги молодими деревцями; кожну деревину було обгороджено круглим тинком, щоб не пошкодила худобина. Тим часом полкова старшина — обозний, суддя й писар — почувши, що вдарили в дзвона на вежі, вже поспішала у полковницький двір.

Полковник Борковський вийшов із коляси, піднявся на ґанок і, взявшись у боки, стояв пишний та гордий, дожидаючи старшину, що швидко йшла двором до ґанку, заздалегідь скидаючи шапки. На їхні привітання та поклони полковник тільки трохи підняв шапку, нічого не сказав, а лише зиркнув на них і пішов до себе в будинок. Старшина поспішила слідком за ним, несучи в руках шапки. З будинку повибігали слуги і заметушилися коло коляси, виймаючи звідтіля подорожні клунки. У сінях полковника зустріла його сім'я: жінка, син і дві дочки. Нічого й до них не промовивши, полковник озвався до писаря:

— Пане писарю! Швидше біжи і пиши універсальні листи до всіх сотників: нехай у зазначений час з'їдяться до Чернігова з виборними козаками зі своїх сотень. Похід буде. Припиши ще: котрий забариться і не прибуде, коли треба, той не втече значного військового покарання. А вас, панове суддя й обозний, я покличу. Розмова з вами буде. Пан гетьман ординує[1] наш полк у Задніпря на Дорошенка.

Старшина пішла. Полковник із сіней увійшов у простору світлицю, обставлену попід стінами лавами, критими чорною шкурою[2], кількома кріслами з високими спинками та двома столами, понакриваними квітчастими килимами. Слуга зняв із нього кунтуш. Тоді Борковський поцілувавсь із жінкою, потім із дітьми, а ті, підійшовши

до батька, спершу кланялися йому до землі, а потім цілували батькову руку. Полковник, звелівши слугі подати люльку, розсівсь у кріслі біля столу.

Полковниця, огрядна жінка років за сорок, в парчевому кораблику на голові та в зеленій сукні, гаптованій сріблом, запитала чоловіка, чи не звелить подати що-небудь поїсти та випити. Полковник, трохи скривившись, сказав, що в дорозі вже поїв, а до вечері недалеко, але потім, подумавши, попрохав тернівки. Служанка внесла йому на таці. Полковник випив, поставив срібну чарку на таріль і звернувся до дружини:

— Був хто у нас без мене?

— Новий воевода приїздив, — відповіла полковниця.

— Який же він із виду? — запитав полковник.

— Так собі чоловічок, — продовжувала жінка, — не дуже старий і не дуже й молодий; лице червоне, трохи дзюбате[3]. А хто його знає, що воно таке є! Я запитала у нього, чи гаразд йому домівка здалася; він одвітив, що добра, і зараз почав сам себе вихвалити. "Зі мною, — каже, — уживетесь, бо я чоловік простий і правдивий і з душі полюбив народ ваш малоросійський. Дай, Боже, щоб і ви мене так полюбили, як я вас". Потім почав говорити по-божественному, розпитував про церкви, хвалив тебе, що піклуєшся про Божу церкву та храми будуєш.

— Вони, — промовив полковник, — усі такі ласкаві, як до нас приїдуть, а обживуться — так і не такими стануть.

— А я вже, — продовжувала, муляючись, розповідати полковниця, — і про цього прочула не дуже добру річ.

— Що таке прочула? — запитав стурбовано полковник.

— Кажуть, що через день після того, як сюди приїхав, став допитуватись, які у нас у Чернігові є чарівниці, і вже, кажуть, приводили до нього стрільці-москалі одну із тих, що тут залишалися після колишнього воеводи.

Полковник не відповів на те нічого, мов би й не розчув, про що розповідала жінка, і заговорив про інше; розказав, що їхній полк посилають разом із іншими на Дорошенка змушувати того, щоб їхав, як попереду обіцявся, на лівий бік Дніпра класти гетьманську булаву перед князем Ромаданівським та перед гетьманом Іваном Самойловичем. Полковник жалівся, що не дають йому доробляти розпочаті будівлі в Чернігові та раз-за-разом відтягують до іншої справи. Борковський дуже любив будівництво. Багато церков у Чернігові відремонтував або добудував до них нове, а які то й заново поставив. І тепер він був заклопотаний: зводив чернечу трапезну в Єлецькому монастирі та доручав жінці, коли доведеться йому від'їздити, доглядати за розпочатою справою, домовлятися з мулярами та малярами, а також велів їй у всьому слухатися поради отця архимандрита Іоанікія Галятовського. Під час цієї розмови з жінкою були тут і діти, що стояли з пошаною біля стіни: хоча синові пішов уже двадцятий рік, а старшій дочці — сімнадцятий, але вони без батькового дозволу не сміли перед ним сісти і говорити могли тільки тоді, коли він сам до них обізветься. Та й із жінкою Борковський хоча був і ввічливий, але завжди поважний, і вона, принатурюючись[4] до нього, розмовляла з ним так, що готова була тільки виконати те,

що він надумає та звелить їй.

Під час розмови полковника з жінкою ввійшов слуга та доповів, що йде новий чернігівський воєвода.

Полковник зараз же встав і пішов до дверей, в які вже входив гість. Це був невисокий чоловік, червонолиций, із невеликою круглою русавою борідкою, одягнений в оксамитовий каптан[5] блакитного кольору з великим стоячим коміром, гаптованим золотом. Одяг був застебнутий на всі гудзики, срібні, мов покарбовані грушки. У руці воєвода тримав гостроверху шапку. Звали його Тимофій Васильович Чоглоков.

Широко посміхаючись, уклонився, аж пальцями до землі торкнувшись, і сказав:

— Земно та низько вклоняюся високоповажному панові полковнику! Я новий чернігівський воєвода, недавно прибув до вашого міста за царським указом на уряд. Чолом б'ємо і старанно просимо любити нас і жалувати та бути до нас у всіх справах ласкавцем!

І воєвода ще раз уклонився, доторкнувшись пальцями однієї руки до помосту.

— І до нас, недостойним царським слугам і підніжкам царського престолу, просимо бути ласкавими і теплим заступником перед царською пресвітлою величністю, — відповів полковник і також поклонився.

— Це моя господиня, — додав Борковський, підводячи до воєводи жінку, — а це мої діти, їх же мені дав Бог!

— Із бояринею твоєю бачилися ми, — промовив, і цього разу широко посміхаючись, воєвода. — Коли приїхав я до Чернігова — насамперед прийшов тобі поклонитись, а твоєї вельможності тут не було, так я господиню твою милостиву бачив і чолом їй побив!

Воєвода, кланяючись у пояс полковниці та дітям, так зиркнув на старшу дочку Борковського, що досвідчений чоловік зараз би здогадався, що пан воєвода тяжко охочий до гарненьких жіночих облич.

Жінка та діти вийшли. Полковник посадив воєводу в крісло і розпочав із ним розмову. Трохи згодом пані Борковська повернулася вже зі служницею, що несла на срібній таці карафку з горілкою та повидло.

Полковниця прохала воєводу контентуватися[6], бо вона сама наливала горілку на угоди, сама й повидло варила.

Воєвода, випивши, поцілувався, як звичай велів, із господинею, а тоді промовив до господаря:

— Воістину, мабуть, благословення Боже на будинку твоєї вельможності! Дружина твоя яко лоза плодovита і діти твої яко гроно навколо трапези твоєї!

— А у твоїй милості, пане воєводо, з собою тут господиня? — запитав полковник.

— Немає, — відповів йому воєвода, — молодим було батьки мене женили, та дружина, проживши зі мною років три, померла.

— Що ж? Пан воєвода ще не старий. Може бути, Бог пошле іншу супружницю[7], — співчутливо промовив полковник.

— Я тобі скажу, пане вельможний полковнику, ось як, — продовжував воєвода з

поважним і пісним обличчям. — Я справді ще не старий, та пізнав марноту земного життя. Про душевне спасіння хочу думати, а не про тілесні солодощі.

Полковник поглянув недовірливо на жінку, а потім уже звернувся до воєводи:

— Твоя милість у нашому краї вперше на воєводстві, чи й попереду був у якому нашому городі?

— У малоросійських городах довелось вперше бути у вас у Чернігові воєводою, а в Слобідських полках був воєводою в харківському полку в городі Чугуєві; там трохи зазнайомився з вашими людьми. І скажу твоїй вельможності по щирості: так улюбив ваш народ, що жалкую — чому не народився вашим чоловіком. Такі у вас добрі, богоугодні люди, від них же перший і найшановніший пан полковник чернігівський: про нього слава далеко гуляє. І в Москві всі говорять про його щирість до краси церков Божих і про те, який він до всього священного діла тямущий та охочий.

— Я останній та найбільшій за багатьох, — відповідав Борковський. — Робимо в поті чола свого, як Бог дає, щоб в день судний мати захист від Пресвятої Богородиці.

— Був я, — продовжував воєвода, — у преосвященного Лазаря і в отця архимандрита Іоанникія, і в отця ігумена Зосими. Які то шановні люди! Які розумні вчені філософи! Істино у нас у Московській землі таких не знайдеш, хоч усю землю виходи. І вони в один голос про вельможність твою добре слово кажуть та хвалять чесність твою.

— Держимося на світі молитвами тих богоугодних мужів, — промовив Борковський.

Увійшов полковий писар із паперами.

— Уже написано? — запитав полковник. — То добре, бо пильно треба. Всім сотникам?

— Усім, — відповів писар.

Полковник гукнув, щоб йому подали каламаря, і підписав один за одним усі шістнадцять наказів сотникам Чернігівського полку. Писар, забравши папери, пішов. Зараз по тому слуга доповів, що коло ґанку дожидає сотник чернігівської сотні. Борковський звелів покликати його.

Увійшов молодий, років тридцяти, чоловік, ставний, білолиций, чорновусий, із високим відкритим чолом та з великими очима. Це був сотник чернігівської полкової сотні Булавка. Уклонившись полковникові, він оглянув своїми великими очима світлицю і на мить зупинився поглядом на гостей, ніби бажаючи запитати полковника: чи можна при ньому говорити про те, за чим прийшов; а потім уже, заспокоївшись, почав говорити полковнику:

— Вашої вельможності прийшов запитати: буде похід, як зараз прийшов лист од твоєї вельможності, — то чи можна мені залишити в місті та не брати в похід шваґра мого, козака Молявку-Многопіняжного, бо він заручивсь і йому треба весілля справляти.

— Того ніяк не можна — відказав строго полковник. — Коли твого шваґра залишити задля весілля, то й інші козаки почнуть собі проситися, щоб їх залишили. Хто задля весілля, хто задля похорону, а хто вигадє собі що-небудь інше... Не дозволю: не

прохай! Нехай твій шваґер підожде; повернеться з походу, — тоді й весілля справить. Де твій шваґер заручився?

— У козака Пилипа Куса, — відповів сотник, — дочка-одиначка у батька. Коли ніяк не можна залишити мого шваґра, так чи не можна тепер, у Петрівку, повінчати його, а весілля справляти тоді, як Бог дасть із походу повернутися?

— То вже не наше козацьке діло, а церковне, — промовив полковник. — Нехай просить владичного дозволу у преосвященного Лазаря, а я, полковник, од себе противності не маю. Нехай собі вінчаються, коли владика дозволить. Тільки ми в похід виступаємо у неділю, а післязавтра субота. Шваґер твій мусить бути в поході.

— Як-то? Невже це у вас можна? — здивувався воєвода. — Ви ж, здається, православної віри! Як же то? У Петрівку весілля справляти?

Полковник почав пояснювати:

— Власне забороняється в пісні дні весільна гулянка, а щоб повінчати їх, на те треба тільки дозволу від архиєрея; коли він знає, що свята весільного і гулянки в піст не буде, то дозволить. У нас, пане воєводу, такий звичай є із дідів-прадітів, що чоловік із жінкою живуть і вважаються перед усім світом у шлюбі, або як у нас говориться у малженстві[8], тільки з того часу, як відгуляються весілля у молодії та в молодого, за нашим звичаєм, як воно ведеться в нашому народі, а до тієї пори молода ходить як дівиця і головою світить, і ніхто її за молодицю не вважає, аж поки на весіллі покрийть. Тим то у нас архиєрей може дозволити вінчання в піст, аби тільки знав, що до кінця посту не будуть справувати весілля.

У той час, коли полковник усе це розказував, сотник Булавка стояв похнюпившись, але зрідка поглядав на воєводу, а той зацікавлено слухав полковника.

— Дивні для нас, руських московських людей, речі розказуєш ти, пане полковнику, — вимовив здивований воєвода. — Такого нічого не робиться у нас у Московській землі. Одначе й те правду кажуть добрі люди: кожен край має свій звичай. На мою думку, тут нема гріха. У вас так здавна повелось, а в нас не так, а віра в нас таки одна, хоч, бач, у вас архиєрї таке дозволяють, а в нас про це ніхто й просити не посміє до архиєрея піти. У вас, — додав він, звертаючись уже до сотника, а не до господаря, — може, й на вінчанні таке діється, чого в нас того нема?

— Не знаю, — відповів Булавка. — Я в Московщині не бував і не знаю, як у вас там діється.

— Конче піду до церкви подивитись, як вінчатиметься козак, шваґер цього сотника, — мовив воєвода і звернувся до Борковського. — Звели, пане полковнику, сповістити мене, я піду.

— Сам із твоєю милістю піду, — сказав Борковський.

Сотник хотів уже йти, але полковник звелів йому залишитися. Воєвода зрозумів, що полковник хоче сказати щось сотникові на самоті, попрощався з господарем, а той випроводив його в сіни, і воєвода пішов у свій двір, що був од полковницького сажень[9] на сто.

Повернувшись у світлицю, Борковський звернувся до Булавки:

— Пане сотнику, ти дізнайся мені, яку це чарівницю кликав до себе цей воєвода, як кажуть.

— Мені взнавати цього не треба, вельможний пане, — відповів той, — бо я вже знаю. Приходила до нього Феська Білобочиха, а приводив її стрілець Лозов Якушка. А чому її звано, того не знаю.

— Поклич її зараз до себе, а як прийде, пришли з вартовими козаками до мене, — наказав полковник.

І сотник, не гаючись, пішов.

Борковський звелів покликати обозного, суддю й писаря, довго говорив із ними про полкові справи та про похід. Нарешті слуга доповів, що козаки привели бабу Білобочиха.

Обозний, суддя й писар, почувши про бабу, разом засміялися.

— Що ви, панове, смієтесь? — запитав полковник, гостро глянувши на них.

Суддя відповів:

— Вибачай, вельможний пане, либонь яка справа точиться соромітна. Баба та Білобочиха відома звідниця в Чернігові.

— Еге ж! Добре, панове, що ви трапилися, — сказав Борковський, — увійдіть у другий pokій і слухайте там, що стане казати мені ця Білобочиха.

Обозний, суддя та писар увійшли в іншу світлицю, що була зараз біля тієї, де вони розмовляли. Козаки ввели бабу Білобочиху. Це була невисока, короткошия жінка, яка мала маленькі простодушні, та разом із тим і лукаві очі. Було їй років із п'ятдесят.

Полковник, дивлячися дуже уважно та суворо, підійшов просто до неї:

— Бабо! Чаклуєш! Чарівничиш! Людям шкоди робиш! Ось я тебе пошлю до владики, щоб на тебе покуту накинув та в монастир на працю заслав років на два або ж і на довше.

— Я нікому шкоди не діяла, — відповідала баба, хитаючи головою та відважно дивлячися на полковника. — А коли хто покличе пособити в якій болісті, то не відмовляюсь, і твоя милість, коли позвеш, то прийду і все подію, що можна і як Бог допоможе.

— Брешеш! — вигукнув полковник. — Чого ти ходила до воєводи?

— А прислав кликати, тим і ходила, — відповідала Білобочиха.

— А навіщо прислав по тебе? Чого від тебе хотів? — знову запитав полковник.

— Та, — занукаючись, почала баба, — казав про якусь хворобу, а я таки гаразд не второпала, що він там по-московському мені говорив, і відповіла, що нічого не знаю. Та й пішла від нього.

— Брешеш, брешеш, бабо! — розсердився уже полковник. — Не за тим тебе кликано, не те воєвода казав тобі, не так ти йому відповіла. Гей, козаки! — гукнув полковник до тих козаків, що привели Білобочиху. — Виведіть цю бабу на двір та сполосуйте їй спину дротянкою-нагайкою.

— Пане вельможний, — скрикнула Феська, — я не стану доводити себе до нагайки. Скажу й без неї. Воєвода питав мене, чи не можна добути йому дівчину красовиту. Бо,

— каже, — одинокий я чоловік, нудно спати. Таку, каже, дівку, щоб до нього вночі ходила.

— А ти йому що на те сказала? — знову запитав полковник.

— Я сказала — не знаю... За таке діло ніколи не бралася, — провадила своє Білобочиха.

— Брехня! Не те ти відповіла йому, — ще з більшою злістю виговорив Білобочисі полковник, а тоді звернувся до козаків: — Покропіть їй нагайками плечі!

— Пане вельможний, змилуйся! — вигукнула Білобочиха. — Всю правду скажу, тільки не виказуйте мене воєводі; він мене тоді зі світу зжене, бо він звелів не виявляти нікому того, що мені казав.

— Моє полковницьке слово, що не скажу, — відповів полковник, — і бити не буду, аби тільки правду сказала. Кажи, та не таїся! Що відповідала? На яку дівку показала?

— От же всю правду повідаю, — говорила далі Феська. — Питав мене воєвода, яка у Чернігові красовитіша дівка? А я йому сказала, що як на моє око, так нема кращої над Ганну Кусівну, що оце, кажуть, засватано за козака Молявку. А воєвода далі каже, що де б її побачить? А я йому кажу, що де ж, як не у церкві. А він давай просить, щоб я довідалася, в якій церкві буде та дівчина, так він туди піде, щоб на неї подивитися. От і все. Більше розмови у мене з воєводою не було. От вам хрест святий! — і Феська перехрестилася.

Полковник, розмовляючи з ким-небудь, із очей, із голосу дуже добре вмів угадувати, чи правду йому кажуть, чи брехню. Цього разу він помітив, що Білобочиха не бреше, то він уже більше нічого не випитував і відпустив її. Феська чимдуж кинулася з хати, радіючи, що визволилася від страшної її плечам дротянки.

— Чули, панове? — звернувся полковник до судді, обозного й писаря, що повиходили з другого покою.

— Чули, все чули, — була відповідь.

— Так мовчіть поки до часу, а як час прийде, тоді ми заговоримо, і може пригодиться те, що тепер почули.

II

Багато квітів є по садах у заможного козацтва, та немає у світі косиці кращої над ту рожу-троянду[10].

Ні хрещатий барвінок, ні запашний васильок — ніщо не зрівняється, як каже про неї народна пісня, з тією трояндою, повнесенькою та прекрасною.

Багато в місті Чернігові красного дівоцтва, та немає кращої над Ганну Кусівну — доньку козака Пилипа Куса. Багато письменників уславляло у своїх писаннях красу жіночу, так багато, що якби позбирати до купи все, що написано по всяких краях та всякими мовами про жіночу красу, то немає такого палацу царського, щоби вмістив у собі все те написане. Та правду мовивши, коли б змогти прочитати все написане про жіночу вроду, — то не дуже багато знайшлося б там такого, що було б краще над одну справжню красуню, що не в книгах живе, а на світі.

Тим-то й я не буду розповідати, яка гарна була Ганна Кусівна, а скажу тільки, що

ось уже три роки в Чернігові кого не запитай — яка з чернігівських дівчат найкраща, — кожен скаже, що нема гарнішої над Ганну Кусівну; може, той тільки не сказав би цього, хто вже іншу покохав, бо завжди закоханому найкраща на світі — його мила. Багато залицялося до Ганни, — та й щасливий же був той, кому подала красуня своє слово. А така доля щаслива судилася козакові Яцькові Молявці-Многопіняжному.

Ходить красуня в своєму рутяному садочку, стелеться козак перед нею хрещатим барвіночком, запашним василечком; ясним соколом лине козаченько крізь калинові віти, впіймати хоче пташечку співочу, понести в своє тепле гніздечко. Крізь віти зелених дерев мигтять опівнічне небо незліченними зорями, сходить ясний місяць — та й уподобав одну зірочку за всі зірочки, женеться за нею, хоче її пригорнути. Отак козак Яцько Молявка-Многопіняжний із усіх чернігівських дівчат уподобав над усіх красну Ганну Кусівну та й хоче привезти її господинею в свою господу.

А в хаті козака Пилипа Куса мигтять лампадка і сидить там немолода Кусиха зі свахою — жениховою матір'ю та з молодшою дочкою Ганною. Вони дожидаються старого хазяїна козака Куса з його молодим названим зятем: удвох пішли вони до владики Лазаря Барановича і вернуться з його присудом про Ганнину долю. Прислухаються нетерпляче мати й дочка до кожного руху за вікнами, в дворі та на вулиці, мало що й говорять, — все тільки слухають. Аж ось нарешті скрипнули ворота, хтось заїхав у двір. Ганна припала до вікна, вдивляється у двір, осяяний місячним світлом, і скрикує в тривозі:

— Матінко, це наші!

Увійшли в хату старий козак Пилип Кус та козак Яцько Молявка-Многопіняжний.

Познайомимося тепер із кожним поодиноці.

Козаку Пилипові Кусу було вже більше сорока років, плечистий, білявий, з лоба лисий, волосся де-не-де сиве. Обличчя без зморшок, очі веселі та спокійні, — видно було, що не зазнав цей чоловік за життя ні великого нещастя, ні тяжкої журби. Бо й справді ж — зазнав він тільки небагато прикростей, без яких не буває ніколи людське життя, а то в усьому судилася йому така доля, що під той час на козацькій Україні такої міг зазнати і геть-то не всякий козак. Народився Кус у Чернігові, де й тепер жив, народився в сім'ї не дуже багатій, та й не дуже бідній; у Кусового батька, та й у діда Кусового завжди було що їсти-пити і хороше походити, та й старцеві за спасіння душі подати. І в нашого Куса саме так життя повелося. Разів зо три довелося йому ходити у похід із іншими козаками свого полку, та ні разу його не поранено; тільки й зажурився він, коли загинув у сутичці з поляками його тесть, козак Мурмило. Та невже ж це нещастя в козацтві, коли кожен козак змалку знає, що або сам наложити головою, або хтось із рідних у бою поляже! Оженився Пилип, коли йому було років із двадцять, узяв за жінкою віно — в Седнівській сотні поля днів на тридцять та й жив із жінкою любенько в згоді. Ще була своя земля, батьківщина, верстов вісім од Чернігова — там був і гай, де стояла пасіка; і собі вистачало землі, ще й людям із половини давав Кус. Мав колись він четверо дітей, але троє ще малими повмирали, тільки й залишилася жива найменша дитина, дочка Ганна, що оце тепер лагодилися батько й мати заміж

оддавати.

Жених у Ганни Кусівни був не з козацького роду і був зайшлим чоловіком у Чернігові. Дід його Федір Молявка жив у Брацлаві і позичав людям гроші під процент; за це якийсь дяк продражнив його Многопіняжним, то так уже й стали звати весь його рід. Федоровим синам, разом із тим прізвиськом, дісталася й прихильність до батькового діла, були вони на гроші дуже заздрісні, тому скрізь слава йшла про незліченне їхнє багатство.

Одного разу козацькому гетьманові Павлові Тетері дуже потрібні були гроші, він і причепився до одного з братів, до Феська Федоренка, вимагаючи від нього грошей; Фесько по неволі дав йому те, чого не міг заховати, та присягався тяжко, що вже більше в нього нічого немає; тоді Тетеря почав його мордувати, то Фвесько з того і помер. Незабаром одначе Дрозд перемиг і вигнав Тетерю з України. Але й Дроздові треба було грошей так само, як і Тетері, то ж він і заходився коло Хвеськової вдови, списав їй спину нагаями, допитуючись, де вона поховала гроші чоловіка, та, нічого не дізнавшись, замкнув її в тюрму.

Проминув після того місяць, і Дорошенко, перемигши Дрозда, звелів одвести того в Чигирин і там розстріляти. Хвеськова вдова визволилась із тюрми, але боялася, щоб і Дорошенко не зробив із нею того, що робили Тетеря й Дрозд; не гаючись, викопала вона із землі червінці, що ще чоловік її закопав, та вкупі з сином та з дочкою перейшла на лівий бік Дніпра. Два Феськові брати ще раніше перейшли туди з жінками та поселилися десь у Слобідських полках, — тоді туди, мов у землю обітовану, ринули пересельці з того боку Дніпра. Вдова Феськова Молявчина-Многопіняжна не пішла шукати оселі собі далеко, послухалася поради від родичів своїх та й притулилась у Чернігові: випрохала собі двір і поставила там добру хату. Дочку віддала за Булавку, що потім став сотником у Чернігівській полковій сотні; син був за сестру на кілька років молодший, — вона віддала його вчитися письменства, а як виріс, — записано його в козаки. Не всі козаки були тоді письменні, одначе письменство поважали, тим і Молявка-Многопіняжний через те вже, що знав письма, міг сподіватися дослужитися до чогось на козацькій службі.

Йому йшов уже двадцять перший рік, коли він побачив Ганну Кусівну та й надумав оженитися на ній. Яцько був до пари Ганні, — чорнобривий, кучерявий, ставний, гарний, як намальований; люди казали, що й не бідний: у Чернігові був у нього тільки двір, але поміж народом ішла чутка, що в його матері були гроші, а скільки саме було, того ніхто не казав, та й син не міг сказати. Зазнавши стільки лиха через ті гроші, стала його мати скупюю та закритою. Тільки почне хто з нею говорити, зараз уже вона бідкається та жаліється, що така вона бідна, що так тяжко вдові жити, — ніхто не оборонить; кожному розказувала, як Тетеря відібрав у її чоловіка гроші, а самого замордував.

Коли сказав син, що хоче оженитися, мати спершу не дуже те вподобала, але як довідалася, що Кус — козак заможний і дочка в нього одиначка, то не стала супроти синового рішення. Мати Молявчина пішла в гості до Кусихи та швидко породичалася з

нею, бо Кусиха була завжди весела, спокійна, добродушна, то хоч кого прихилить до себе. Обидві свахи сиділи разом, коли Кус із Молявкою-Многopіняжним уступили в хату.

— Ану, що, — кинулася до них моторна, балакуча та вередлива Кусиха. — Чи з перцем, чи з маком?

— По-нашому сталося. Чого ходили, те й добули! — відповідав урочистим тоном Кус. — А чи з усім до душі те буде нашому коханому зятеві, про те вже у нього запитайте.

— Не залишають весілля грати? — запитала Молявчиха-Многopіняжна.

— Нізащо! — відповів Яцько. — Полковник аж розсердився, грізно глянув на мене та й каже, що коли будете докучати, то не дозволю тобі й оженився.

— Як-таки він не дозволить? Де такий закон є, щоб не дозволив жениться полковник козакові? — аж розсердилася мати.

— Із панством не зволадаєш[11], — вимовив Молявка. — Що скаже панство, нам те й робити, бо як не послухаєш, то що з того буде? Тоді хоч заздалегідь п'ятами накивати треба, а коли у місті залишишся під панською владою, то пан коли не тим, то цим тебе дошкуляє. От і мені так: ти, каже, у виборі стоїш записаний! А я кажу: "Це коли твоєї милості ласка буде, так вельможний пан може...", — і не договорюю, тільки кланяюся низько. А він зупинив мене та й каже: "Що може вельможний пан, про те не тобі розважати, бо ще молодий, а вельможному панові те не подобається, щоб ти залишаєшся тут, а хоче пан, щоб ти з іншими вибірними йшов у похід". А що ж? Має свою рацію. Скажи, враже, як пан каже!

— Правда-то, правда, сину! — потакнув Кус. — Підвладне діло наше. Повинність наша — слухати влади. От, наприклад, хоч би і я. Мене вже давно не вписують у вибори, а здумалося би так панству, сказали б: іди, Кусе, то Кус, чи хоче, чи не хоче, а мусить іти.

Молявка сів біля молодої і почав із нею розмовляти стиха так, що іншим не чути було їхньої мови. Молода, слухаючи його, то всміхалася, то кивала головою, потакуючи. Хоч би й можна було почути їх розмову проміж собою, то розписувати на папері розмови в молодого з молодогою таки трудно. Часом так щось без ладу говорить, а воно буває до речі і

до любої вподоби розмовникам. Кусиха вийшла з хати, а тоді повернулася уже з наймичкою: обидві несли настільник[12], дорогі тарілки, ножі, ложки, хліб і горілку в пляшці. Заслали настільник, поставили на ньому пляшку з горілкою та поклали хліб. Тоді наймичка вийшла в другу хату через сіни, — там була пекарня, — а господиня просила всіх сідати вечеряти, сама ж із шафи, що стояла праворуч од порога, вийняла срібні чарки та поставила на столі.

Випили по чарці, закусили хлібом та оселедцем. Наймичка внесла велику дорогу миску риб'ячої юшки, потім знову пішла і повернулася з дорогим розписаним тарілем, на якому лежали печені карасі; молода ж Кусівна, сховавшись в хижу, принесла звідти стільники з медом. Тоді ще наймичка внесла повну з верхом велику миску оладків і

вийшла. Наймичка сама не сідала до столу: сьогодні наймити вже повечеряли самі, бо господарі у цей вечір збиралися вечеряти пізніше, ніж звичайно.

— Коли ж їх вінчатимуть? — допитувалася Молявчиха.

— Післязавтра, в неділю, — відповідав Кус. — Як одійде рання служба у святого Спаса. Владика проказав нам науку як треба жити, та вже так дуже письменно та мудро, що ми не дуже-то і второпали; не знаю, як зятенько, а я, грішний чоловік, нічого до пуття не зрозумів із того, що він казав. Чув тільки про якийсь виноград та про лозу, та про якогось там жениха і дів мудрих та буїх[13]: хто його знає, до чого воно там у них приходитьсья!. А от що, так уже ми добре зрозуміли, так добре: щоб, казав, молоді, повінчавшись, зараз, вийшовши з церкви, розійшлись і не сходились одно з другим, аж поки піст оцей не закінчиться. Піде, каже, молодець у похід на царську службу: коли, Бог дасть, живий і здоровий повернеться, тоді нехай уступає в співжиття, і весілля по вашому звичаю собі відправите. А тепер, каже, не можна, і щоб не було у вас ні музики, ні танців, ні пісень.

— Це все ченці видумали, — зауважила Кусиха, — щоб і в Петрівку гріх був навіть співати! Адже ж дівчата на вулицях коли ж і співають, як не в Петрівку. Преосвященний сам чує, сидячи в своєму монастирі, як вони співають. Чому ж не спинить їх? Хіба на вулиці менше гріха співати, ніж весілля справляти?

— На все свій час показано в законі, — промовив Кус. — Вони люди розумні і вчені: усе знають — за що від Бога гріх, а за що нема гріха. Нам тільки слухати їх та й чинити, як вони велять.

— Істино розумно і премудро говорить сват, — додала мати молодого. — Що воно єсть весілля, так це тільки люди повідумували, що б гуляти та втрачатись. А пуття з того немає. Повінчатися та й годі. То божий закон, а що весілля — то витребеньки.

— Як то можна, свашенько! — вигукнула Кусиха. — З дідів і прадідів, Бог знає з якого часу то повелось, і того змінити не можна. Та й що б то за життя наше було, коли б весілля не було? Один раз молоді поберуться між себе, — у їх тоді як би весна! От як по весні вся твар заворушиться і так стане хороше і весело, що й старі наче помолодшають; от так же як молода людина з другою молодого зійдуться й спаруються, тоді й нам, старим, стане якось весело, аж дух радіє, коли на них дивишся, і старі наші кости розімнуться і спом'янемо свої літа молодії.

— Адже ж і владика не казав, що веселиться не треба зовсім, а казав тільки, щоб у Петрівку весілля не справляти, бо є піст, — зауважив Кус. — Зараз же владика й додав: коли мине Петрівка, тоді, каже, справляйте собі весілля за вашим звичаєм. А до мене владика так промовив: повінчаються діти, ти, старий, бери дочку за руку, веди з церкви додому та держи під поглядом, аж поки зять твій із походу вернеться, щоб часом не звомпила[14] і дівоцтва свого не згубила.

— Наша Ганна не таківська, — запевняла Кусиха. — І попереду ніхто про неї не смів недоброго слова промовити, худої слави боялась, а тепер, коли жених є, то вона буде його дожидати і про нього тільки думатиме, а більше ні про що.

— А вже, — сказала Молявчиха, — коли б тільки Яцько повернувся з того походу

щасливо, то ліпшої пари йому б і не знайти. Тільки — всі ми в Божій волі. Буває часом і так: повінчалися, побралися, тільки б жити та радіти та добро дбати, аж тут...

— Аж тут, — перепинив її підпилий Кус, — вернеться молодець, учистимо весілля на славу. Я, старий, покину свою стару, бо огидла, ухоплю за руку другу стару, свою любов сваху, та з нею в танець піду. От як!

Та те промовивши, вхопив за руку Молявчиху та потяг її з лави на середину хати.

— А своя стара тебе за полу смикне та й не пустить, — промовила Кусиха, вдержуючи чоловіка за поли його кунтуша.

Молявчиха пручалась і відмовлялася:

— Змолоду я не була охоча до танців, а тепер при старощах про труну думати, а не про танці.

— Батько-тесть жартує, — засміявся Молявка. — Але ж не все сумувати та журиться, і пожартувати можна трохи. Чи так, моя ясочко? — додав він, озиваючися до Ганни.

Ганна всміхнулася та кивнула головою.

— Поживемо з тобою вкупі скільки Бог велить, — говорив Яцько до молодої, — поживемо, постаріємо та дітей наживемо, а коли станемо їх парувати, тоді спом'янемо, як чудно ми самі зійшлися. Довелося нам повінчатися та зараз і розійтися, наче дві хмарки, тільки не надовго.

— Мені здається, — виголосив Кус, — це вже останній похід буде на цього пройдисвіта Дорошенка: от уже третій рік манить наших, обіцяє приїхати та своє гетьманство здати, а потім знову збирається бусурман вести на руїну християнству. Тепер уже, мабуть, прийде йому кінець.

— А може й так станеться, як сталося торік і позаторік: ходили, походили та й назад повернулися, нічого не вдіявши, — заперечила Молявчиха.

— А щоб ти, свахо, здорова була: навіщо нещастя пророкуєш? — палко вигукнув Кус. — Бог милостивий: на нього уповають царі й владики; Бог — утіха християнству й усмирить бусурманську гординю. На нього надіємося.

— Вибачайте мені, дурній, свати, — перепрошувала Молявчиха. — Бо я дуже вже з лихом спізналася за своє життя. Це не переливки! Мій добрий чоловік, — царство йому небесне, — не нажилась я з ним: занастили його прокляті недоляшки. А мене саму хіба мало мучили та катували? На плечах досі шрами видко, коли Дрозденко, собачий син, одшмагав нагайкою-дротянкою! По правді йому, бісовому, сталося: дізнався, мабуть, лютий катюга, як то боляче людям буває, коли йому заліпили кулі в груди! Тим оце я, дурна, як згадаю, що було колись зі мною, так і думаю: як би не сталося знову якого лиха! Вибачайте мені, панство свати!

Молявчиха встала з місця та поклонила Кусові й Кусисі.

— Знаємо, свахо, знаємо добре, що тобі посилав Господь не мало лиха, та все те вже минулося та й не вернеться. Як із нами ти посваталася, так із тієї пори все лихо минуло. Поцілуймося краще, та можна і по чарці! — відповідав Кус. Він випив, а потім, наливши, подав і Молявчисі чарку.

— Дай, Боже, нашим любим діткам проміж себе кохатися та довго жити в щасті й здоров'ї? — казала Молявчиха, надпиваючи чарку та передаючи її Кусисі.

— Дай, Боже, — додала і Кусиха — вкупі з нами дивитися і не надивитися на їхнє коханнячко, і не навітшатися їхнім щастям!

— А нашим любим і шановним батькам велика й довічна, поки живі, дяка за те, що нас вигодували і до розуму довели, і нас спарували! — промовив і Молявка, випивши чарку.

— Вам, тату й мамо, нехай Бог оддячить за те, що мене згодували, викохали, до розуму довели і за любого Яцька заміж оддаєте! Дай, Боже, вам обом довгого віку й здоров'я, — промовила Ганна, вклонившись і батькові, й матері.

— Дай, Боже, усім щастя, здоров'я на многая літа! — казали всі разом.

— Ходімо, синку, — час уже додому, — звернулася мати до Яцька. — Коли повернешся з походу, тоді зберемося знову до панства сватів та заберемо молоду княгиню, — буде вона моїм старощам підмога.

— Буде вона, — додала Ганна, — веселити матінку свого любого Яця ласкавими словами, буде слухняна й шаноблива.

— Яка ти добра, яка ти гарна, моя ясочко! — вимовила щиро Молявчиха.

Кус із жінкою й з дочкою випровадили сваху з сином за ворота.

Місяць обливав сріблясто-зеленим сяйвом покрівлі чернігівських будинків, верховіття дерев у садах та гаях, проміння його мигтіло на ясно позолочуваних хрестах недавно поновлених церков.

III

У суботу, другого дня після того, коли відбулося все те, що тут уже описано, з'їздилися до Чернігова з ближчих сотень сотники зі своїми вибраними в похід козаками: білоусівський — Товстоліс, вибельський — Лобко, любецький — Посуденко, седнівський — Петлишний, кисілівський — Бутович, слабинський — Тризна, сосницький — Литовчик; інші, що їх сотні були далі, виїздили просто, щоб на дорозі пристати до тієї частини полку, що виступить із Чернігова. У кого з приїжджих козаків були в Чернігові родичі або приятелі, той приставав до них у двори, а інші ставали за містом у полі біля коней і возів. Деякі козаки не брали воза, а вели нав'юченого своїм добром коня, припнувши до того, на якому козак сам сидів. Кожен сотник, приїхавши до Чернігова, приходив до полковника, несучи йому щось на ралець: один дикого впольованого звіра, другий птицю стріляну, третій рибу, наловлену з річки або з озера своєї сотні, хто приводив вола, хто коня, хто вівцю. Борковський велів слугам приймати принесене, казав кожному сотникові, що треба рушати в похід у неділю після служби, і запрошував усіх до себе на обід перед походом.

У неділю задзвонили до служби. Приїжджі козаки пішли по церквах, але не всі: деякі позалишалися берегти вози й коні свої й товаришів. Задзвонили до церкви і в Спаса. То була найстаріша з українських церков. Завжди міг і досі може Чернігів пишатися перед іншими вкраїнськими містами цією старовинною церквою. Збудував її князь Мстислав Володимирович ще поперед київської Софії, а як Батий зруйнував

Чернігів, то й церкву цю поруйновано і так руїнами й стояла вона аж до полковника Василя Кашперовича Борковського: цей недавно відновив її своїм коштом, а Лазар Баранович тільки цього року освятив у ній новий престол і настановив до відновленої церкви протопопа і ввесь причет церковний. Кафедральним собором були тоді церкви Бориса й Гліба; а про те, — архієпископ Лазар Баранович до того часу хоч і писався чернігівським архієпископом, але жив повсякчас у Новгороді-Сіверському; він тільки недавно вподобав Чернігів і став у ньому частіше жити, а саме після того, як опоряджено стару Спаську церкву.

Спаська церква, перероблена трохи і знову помальована вже наприкінці XVIII віку, в той час, про який тут мовиться, ще мала на собі живі прикмети минущої старовини. Тоді ще були на трьох мурах у середині хори, а сходили на них східцями не з середини церкви, а зокола через башту, прироблену до лівого боку церкви; тепер од цих хорів залишився один тільки бік. Вхід до трапези із західного боку був широкий і праворуч від нього було прироблено до церковних мурів притвор[15], тепер зруйнований. У середині в трапезі по стінах, і по стовпах видно ще було малювання таке старе, ще ледве можна було розібрати, що саме там намальовано; це було негарно, треба було наново помалювати стіни й стовпи, та не вистачало на те грошей, — через те й стіни були тоді вигляду старішого, ніж тепер.

Дзвін благовісного дзвону лунав із верху башти, добудованої по лівий бік церкви. Натовп набожного народу сунув у цю стару церкву головними дверима. Увійшли туди й наші молоді: козак Яцько Фесенко Молявка-Многopіняжний та молода його — козачка Ганна Кусівна.

Натовп козаків та міщан, що входили в церкву, розступився перед ними і з шанобою дав їм пройти. На голові в молоді був вінок, маяли кольористі стрічки, вплетені в довгу шовкову косу. Убрана була Ганна в гаптовану золотом сукню, а з під неї видно було внизу кінці картатої плахти, чорної з червоним; на грудях у молоді блищали дукачі й хрести та коралеве намисто; ноги взуті були в червоні полуботки з дзвінками підківками. Поруч із нею, з правого боку йшов молодий, ставний козак із підголоною головою, з чорними вусами, убраний у синій жупан, підперезаний кольористим поясом, до поясу прип'ята шабля в ремінних піхвах, цвяхованих срібною бляхою; взутий був у чорні довгі чоботи на закаблуках з підківками. Молодий, увійшовши у церкву, став біля правого стовпа, а молода — біля лівого. Усі дивилися на молоду й молодого, і чути було, як шепотіли люди: "Ото так пара! Ну, та й красуня!". Слідком за ними скоро увійшли в церкву наші знайомі пани — полковник Борковський та воевода Чоглоков. Воевода двічі зиркнув на молоду, а тоді вже, здавалося, не хотів і помічати її; поки була служба, то й голови не повертав у той бік, де стояла Ганна Кусівна, хоч полковник, не раз, позираючи на молоду, нахилився до нього та казав щось пошепки. Перед початком служби диякон з амвону оповістив, що за дозволом од преосвященного Лазаря, архієпископа Чернігівського й Новгород-сіверського та блюстителя Київського митрополичого престолу, через те, що Чернігівський полк у похід виступає, вінчатимуть козака чернігівської сотні Якова Молявку-Многopіняжного

з дівцею Ганною, дочкою козака тієї ж сотні Пилипа Куса — так одначе, щоб подружнє життя їхнє почалося не раніше, як на свято Петра й Павла, та й вінчання це, хоч і сьогодні відбудеться, але писатиметься, мов би відбулося в день апостолів св. Петра й Павла. А коли відійшла служба, поставили посеред церкви стілець, протопіп покликав молодого й молоду, зв'язав їм руки рушником і почав вінчати. Над молодим держав вінець його зять, сотник Булавка, а над молодою — молодого сестра, Булавчина жінка. Повінчавши, звелів протопіп молодим поцілуватися. Тоді батько Кус швидко підійшов до молодої, узяв дочку за руку і, не зважаючи ніяк ані на молодого, ані на людей навкруги, повів її з церкви: він точнісінько так робив, як звелів йому преосвященний. Молодий залишився сам. Підійшов до нього полковник:

— Будь здоров, козаче, з молодою жінкою, дай, Боже, тобі щастя і в усім благопоспіння, добра наживати, дітей породити й згодувати, та й до розуму довести. Тепер до мене йди хліба-соли покуштувати та від мене разом зі всіма в похід, а я Булавці розказав твій віз і все, що тобі на дорогу треба, випроводити, поки ти в мене гостюватимеш.

Не можна було не йти Молявці. Він козак-рядовик, а полковник закликав його до себе на обід нарівні зі старшиною: надто вже велика честь! Не вимовивши й слова, пішов Яцько за полковником.

— Що, пане воєводо, — звернувся полковник до воєводи, виходячи з церкви, — яку кралу добув собі цей козарлюга? Га?

— Не годиться мені на жіночу красу задивлятися, — відповів понуро воєвода. — Не такі мої літа й звання. Та ще ж вона й жінка чужа, а Господь сказав: кожен, хто на жінку подивиться із пожадливістю, той уже вчинив із нею перелюб у серці своїм.

Народ розходився з церкви. Полковник із воєводою сіли в коляску і поїхали до полковника. На рундуку в нього вже стояла полкова старшина: обозний, суддя й писар. Вони були в іншій церкві і ще раніше прибули до полковника. Всі ввійшли в хату, за полковником прибули й сотники. Страву вже подано було, всі посідали за стіл. Недовго обідали перед дорогою; їли небагато, але пити треба було чимало та ще й усе за здоров'я. Полковник підняв кубок за царське здоров'я, тоді кубок за гетьмана й усе військо запорозьке, а в кінці — щоб щастило в цьому поході. Тоді полковник оповістив, що час рушати. Полковниця покликала дітей. Борковський поблагословив їх, проказав звичайну науку, щоб слухалися матері, а по тому озвався до обозного, кажучи, що замість себе залишає його наказним полковником у Чернігові, велів жити в згоді й у приятельстві з воєводою і радитися з ним у всіх міських справах.

— Щасливі залишайтеся та нас сподівайтесь! — промовив полковник на прощання до всіх, хто залишався.

Біля ґанку стояв осідланий кінь полковника. Борковський скочив на нього так легенько, наче йому було років двадцять. Підняв шапку і востаннє озвався до сім'ї, що стояла на ґанкові: "Прощайте! З Богом!" — і злегка вдарив свого коня. За ним посідали старшина й сотники на своїх, заздальгідь приведених у полковницький двір коней і рушили. Вдарили в тулумбаси, задзвонили по всіх церквах. Почувши це, сотні

рушили зі своїх становищ, а сотники поспішали пристати до своїх сотень. Булавка поїхав попереду своєї сотні, а найближче біля нього їхав шваґер Молявка.

IV

День, коли відбулося вінчання Молявко-Многопіняжного, був ясний та жаркий. У Кусовій хаті зішлись свахи — Кусиха та Молявчиха, дожидаючись своїх дітей із церкви. З Молявчихою прийшла її дочка, дружина сотника Булавки, жінка років двадцяти п'яти, непогана, але худорлява. Усі жінки вбрані були в святкові, вишивані шовком та гаптовані золотом сукні, у парчевих очіпках, поверх із намітками такими тонкими, що крізь них проблискувало золоте гаптування. Скрипнули двері, та замість сподіваних молодих увійшов Кус із самою тільки дочкою.

— Хвала Богові, — сказав, — покінчили! Ось тобі, свахо, нова дочка, нова робітниця в твоєму домі. Люби та жалій, за діло погримай, та стиха, як мати.

— Моя голубочко, моя ластівочко, — Молявчиха обіймала та вицілювала Ганну. — А Яцька мого, чи вже ж таки не пустили попрощатись із матір'ю та з жінкою?

— Полковник покликав до себе обідати, — відказав Кус. — Не можна було йому відмовитися, бо є региментар[16]. Мабуть, навмисне покликав, щоб не дати йому мизгатися коло молодого подружжя, щоб так сталось, як владика велів — не зіходитися йому з жінкою, поки піст мине. А вже ж, свахо, доведеться нам попоститись і на діток наших не втішаться, аж поки повернеться військо з походу.

— Еге! Коли б то вернувся! — зітхнула Молявчиха.

— Усі в Божій волі, — вимовила Булавчиха. — Таке наше життя, що козаки наші чоловіки частіше без нас, як з нами. А мій, бач, поїхав, мушу в самотині чекати повороту його. На Бога треба вповати, милостивий буде, коли його воля.

— Мудре слово сказано, — промовив Кус. — І моя Ганна, дівка розумна, — те ж скаже. Так, Ганно?

— Так, тату! Що Бог дасть, нехай так і буде! — відповідала Ганна, а в самої сльози забриніли на очах.

— А буде таке, — виголосив Кус, — що як вернеться зять, тоді накличемо гостей та справимо таке бучне весілля, щоб років зо три про нього говорили. А тепер поки в своїй сім'ї, без гостей, даваймо обідати. Дочко! Скидай із себе святковий одяг і порайся з наймичкою, щоб обід налагодили. Сходи сама до пивниці та наточи тернівки й вишнівки, що в чималих барилах стоять у куточку: уже десять літ, як наливали, берегли для слушного часу. А тепер такий прийшов час, що кращого не було. Уточи два джбани, та сама неси, а наймичці не давай і наймита до пивниці не пускай, бо вони наточуть, та не те, що самі нишком питимуть, а ще й людей частуватимуть. А воно в нас таке... Клейнод!

Ганна ввійшла в кімнату і вийшла відтіля в іншій одежі, що повсякдень носила. Вона вбралася в чорну з квітками спідницю та в зелену вовняну сукню[17]. Брязкаючи ключами, вийшла із хати в сіни.

Кусова хата двома вікнами дивилася на двір, а одним — на вулицю. Залишившись

самі, старі помітили, що з вулиці хтось зазирнув до них у вікно.

— Хто це там? — стривожився Кус і вийшов із хати. — Чого там вам? — чути було його голос. — Чого ви спинаєтеся на призьбу та зазираєте в чужу хату? Ідіть, ідіть собі, відкіля прийшли!

Він повернувся в хату.

— Хто там? — накинулися на нього Кусиха й Молявчиха.

— Якись москалі, — відказав Кус, — із воєводських ратних запевне: двоє їх коло вікон стояли. Я протурив їх. Це, бачу, дізналися, що з цього двору сьогодні вінчалися у церкві, та думали — тут весілля справлятимуть. Прийшли баньки витріщати. На чужий коровай у них очі пориваються. Хотілося б їм, щоб покликали попоїсти та попити. Нав'язливі люди, ці москалі. Цур їм, од них поли вріж та втікай наш братчик.

Увійшла Ганна, а за нею наймичка. Ганна держала два джбани[18] з наливкою, а наймичка — посуд. Накрили скатертиною стіл, поставили посуд, поклали ножі й ложки. Кусиха з мисника дістала срібні чарки. Коли налагодили стіл, почала наймичка приносити страву: спершу борщ із рибою, тоді печену рибу, пиріг із рибою, ягоди й медові стільники. Поставивши страву на стіл, сама наймичка взяла ложку й сіла за стіл з господарями. Тоді ввійшов наймит, чоловік років сорока, річний працівник — він обідав завжди з господарями. Кус дав їм по чарці, вони випили, бажаючи щастя, здоров'я й добра повінчаній парі. Обідали якимось урочисто і по-святковому; всі були мовчазні, схвилювані тією важливою подією, що сталася. Коли це вдарили в дзвони.

— Козаки в похід ідуть! — промовив Кус, устаючи. — І наш козак-молодець виходить. Дай, Боже, всім їм щасливу дорогу і в своїй, і в царській справі доброго і помисного поводження.

Він перехрестився.

— І щасливо їм додому повернутися! — додала Булавчиха.

У Ганни на очах знову забриніли сльози, і вона притуляла до очей рукав своєї вишиванки, хоча й хотіла пересилити себе, здаватися спокійною.

— Скільки у цій чарці крапель, стільки літ жити б твоєму синові, а нашому зятеві, в доброму здоров'ї, ніякого лиха не зазнаючи! — проказала Кусиха, п'ючи до Молявчихи.

— А нам би все служити таким добрим та милостивим господарям, — виголосив наймит.

Від обіду всі повставали жвавіші та веселіші. Кусиха так розвеселилася, що ляскала пальцями і підтанцьовувала, усе кажучи, що за такої радості хотіла б вона й потанцювати. За нею й Кус туди ж. Навіть понура Варка Молявчиха помоторнішала і не стала вже, як перше, пручатися, як Кус ухопив її за руку, закликаючи в танець із собою в парі. Кусиха, плескаючи в долоні та пританцьовуючи, співала:

Кукуріку, півнику, на току!

Чекай мене, дівочко, до року!

Хіба ж би я розуму не мала,

Щоб я тебе цілий рік чекала.

Хіба ж би я з розуму ізійшла,

Щоб я собі кращого не знайшла!

Зупинившись, гукнула:

— Та що це ми танцюємо без музики? — А потім каже до наймита: — Явтуху! Серденько! Іди поклич Василя-скрипника та, коли можна, ще кого-небудь, хоч того дударя, як пак його...

— Юрка? — підказав наймит і хотів був іти. Але Кус припинив його рукою, смикнувши за полу свитки, і звернувся до жінки:

— Ні, ні, жінко Параско! Цього не можна.

— Чому не можна? — кинулася Кусиха.

— А тому не можна, — відповідав Кус, — що владика не велів. Нам треба його слухати. Не можна, не можна, не дозволю!

— Не дозволиш, так нехай по-твоєму буде, — сказала Кусиха, — ти на те господар, пан у своєму домі.

Покинувши веселощі, вся сім'я посідала знову на лавах, трохи поговорили, потім Молявчиха з дочкою встали, помолилися до образів, подякували господарям за хліб-сіль і зібралися додому. Молявчиха, кланяючись низько, прохала Куса й Кусиху з дочкою до себе на обід на другий день. Куси обіцяли. Коли Молявчиха й Булавчиха пішли, Кус, чуючи, що в голові в нього після частування трохи є, побрався в садок, підстелив під голову свою свиту та й ліг спати в курені, складеному з гілок, під двома яблунями. Бджоли, вилітаючи з розставлених по саду вуликів, бриніли і тим бринінням навівали на нього солодку дрімоту. Кусиха пішла спочивати в комірчину: вікно з неї було тільки в сіни, і влітку там стояла прохолода і не було набридливих мух. Ганна з наймичкою перемили після обіду посуд, поставили його в мисник, замели хату. Закінчивши роботу, Ганна вийшла в сад і, щоб не заважати батькові, знайшла місце в протилежному куточку саду, сіла під крислатою липою і задумалася. Близько біля неї був тин, за ним улица, і крізь дірки в тому тину дивилися в сад четверо злих очей, але Ганна їх не помічала. Довго так сиділа вона. Згадувала себе малою, відколи могла згадати, згадувала, як її мати й батько та родичі кохали й голубили, як гуляла з однолітками; спадали на думку пісні, що чула та переймала, сама того не помічаючи; згадувалось, як уперше прокидалося кохання — чогось хотілося, та все навкруги ставало таке сумне; згадувала, як уперше з Молявкою зустрілася й розмовляла, а батькові й матері і не натякнула про це нічого, як він сказав їй, що її кохає, а вона й собі призналася, червоніючи; як він посватав, а батько й мати згодились, як вона дуже зраділа... як потім до весілля лагодились... І солодко й весело було все те згадувати. А тоді — вінчання, і зараз після нього — розлука. Згадалися її подруги, що вже заміж повиходили, — на одному весіллі вона сама була дружкою, на другому — світилкою: повинчали й покрили її подруг, живуть вони з чоловіками. А вона? Обвінчалася — і Бог знає, поки буде ходити дівкою: не її воля і не її нареченого! Їй не так, як людям. І відразу стало так моторошно, коли вона подумала — як їй жити далі. Щось темне, тісне, щось мов колюче, наче пекуче їй уявлялося. Ух! І вона, пересилуючи себе, схопилася і перехрестилася.

Сонце на заході сідало, довшали тіні від будівель та дерев. Де-не-де по Чернігову димок став над хатами звиватися вгору, — то вже люди розтоплювали печі, щоб варити вечерю. Ганна згадала, що треба полити в саду квітки, бо прив'яли від спеки, вийшла з саду, ввійшла в сіни, там побачила матір; вона оце тільки вийшла з комірчини й умивала заспане обличчя. Ганна пішла через сіни в хату навпроти, в пекарню, взяла відра, сказала, що піде по воду до Стрижня, і вийшла з двору.

Ряд дворів, між якими був двір Куса, виходив прямо до високого берега річки Стрижня. Проти Кусового двору сходити до річки було круто, але ліворуч, дворів через троє, прокопано було з міста до річки підземний хід. Цей тайник влаштований був для того, щоб на випадок ворожого нашествя, в місті не було нестачі у воді. Головний вхід починався далеко посеред міста, але близько від Кусового двору прокопано було до нього бічний хідник зі східцями — східців десяток углиб: ними можна було зійти в тайник. Цією дорогою звичайно ходили по воду дівчата, що жили недалеко на краю міста: так можна було просто підійти до води, не тягаючи відра на гору. Туди й попрямувала Ганна зі своїми відрами. Але йдучи з двору до тайника, зустріла вона двох москалів і зупинилася: вона помітила, що це ті самі, що зазирали в вікно, коли вона вернулася з церкви; їх тоді батько ще прогнав од вікна. Ганна задумалася: "Чого це вони тут швендяють?". Але москалі, кинувши на неї погляди, здається, байдужі, пішли собі геть од тайника, мимо Кусового двору, ніяк не озираючись на неї. "Ні, — подумала Ганна, — даремне я злякалася. Це добрі люди, вони мене не займуть".

Вона сміливо пішла до тайника, зійшла східцями й опинилась у темряві: трохи світла пробивалося тільки з того боку, куди їй треба було йти по воду. Коли це почула вона, що позаду хтось швидко наближається. Ще не знала вона, що їй робити — чи вперед бігти, чи назад, а вже чотири дужі руки вхопили Ганну ззаду, коромисло та відра попадали, вона скрикнула, та скрик той так і згубивсь у тайникові. Їй зав'язали рота й очі — вона не могла більше ні крикнути, ні здогадатися, де вона опиниться. Її потягли або й зовсім понесли, бо сама вона з переляку не могла вже йти. Злодії понесли свою здобич аж до головного виходу з тайника, що був, як ужеказано, у центрі міста.

V

— Де Ганна? — запитав Кус у жінки, коли вже смеркло. — Де вона?

Кусиха не бачила дочки та й не знала, де вона. Пішла Кусиха в пекарню дізнатися в наймички. Та відказала, що Ганна пішла по воду.

— Давно? — допитувалася Кусиха.

— Давненько вже, — відповіла наймичка.

— Пора б уже їй повернутися, бо вже смеркається.

Кусиха сердилась на дочку. Ніколи вона такого не робила. Де ж таки так запізнитися! Мабуть, зустрілася з подругами-дівчатами та й забалакалася з ними, а може, яка подруга й до себе закликала. Так подумала Кусиха, так і чоловікові сказала. Одначе минав час, а Ганна не поверталася. Смеркалося вже зовсім, ніч була темна, місяць щербатий сховався пізно, і його ще не було. Батько й мати дуже турбувалися.

Вийшовши за ворота, пішли вони кожен у свій бік, гукаючи: "Ганно, Ганно!". Та їх тільки почали перекривлювати якісь глузуни, що позбиралися на грище. Вони й собі кричали: "Ганно, Ганно!" — удаючи голосом старих, хоч їм і байдуже було, яку саме Ганну шукають.

Повернулися батько й мати додому. Кус бився руками об поли і все казав: "Нема! Нема!" Кусиха мучилась, тужила: "Доненько моя! Любонько моя! Де ти ділась? Де ти еси? Чи ти жива ще, чи, може, тебе вже й на світі немає?"

Наймит із наймичкою, жаліючи господарів, побрали ліхтарі та пішли до тайника.

Незабаром наймичка прибігла звідтіля перелякана та, вскочивши в хату, заголосила:

— Лишенько, відра лежать у пролазі!

Слідком за нею наймит приніс відра й коромисло.

Побачивши їх, Кусиха скрикнула страшно, почала кидатися по хаті, не знала бідолаха куди й бігти їй, що робити, вхопилася за голову, збила з себе очіпок, почала рвати на собі волосся та голосила:

— Доненько, доненько! Пропала ти, пропала!

— Утопилася! — вимовив Кус, але потім притулив палець до лоба, — так він завжди робив, як про що трудне міркував. — Ні, не втопилася, — провадив далі. — Якби втопилася, то відра й коромисел не лежали б далеко від води. Не втопилася вона. Лихі люди її зайняли в тайнику. Може, вбили! А защо? Кому вона що недобре вдіяла? Сказати би звір її розірвав? Так як же звір туди забереться? Хіба які лиходії вхопили її та згвалтували, залестившись на те, що дуже хороша? Учинять із нею, що захочуть, а потім у воду вкинуть!

Від таких думок Кусиха ще дужче лютішала. Їй здавалося, що саме так і є, як чоловік казав: лиховоди занапастили її дочку. Та й почала вона лаяти й клясти отих звірів, а не людей.

Наймичку вона послала до Молявчихи, щоб сповістити про лихо з нареченою невісткою. Молявчиха зараз прийшла до Кусихи. Обидві жінки заголосили, а Кус то лаяв бабів за те, що кричать та голосять, то й сам починав того ж, дратуючи їхню тугу своїми жалями та страшними здогадами. Так минула бідолашній сім'ї ніч. Часом, на мить, прокидалася надія: гомін на вулиці почують, деь ворота скригнуть, собака загавкає... зрадіють, дослухаються, чи не вона... дожидаються.. Ні, нема! Зникає надія, а безнадія знов обіймає та після тієї короткої й даремної сподіванки ще більше гнітить, ще більше пече.

Ось уже стало й розвиднятися.

— Будемо кричати та голосити, то з цього нічого не буде, — сказав Кус. — Піду до городского отамана, сповіщу. Нехай шукають Ганни; коли її нема на світі, то нехай хоч слід її знайдуть.

І Кус, покинувши жінок тужити, пішов сам до городского отамана.

Отаман, на прізвище Беззубий, здивувався, коли довідався, що зникла та молода, що втішався він із усім народом із її краси вчора в церкві святого Спаса. Зараз почав

він розпитувати в Куса: чи не ворогував він із ким, чи не сварився? Кус відповідав, що ні. Трохи тоді подумавши, надумав отаман послати десятників обійти всі козацькі двори і в городі і в близьких селах, скрізь питаючи: чи не бачили де Ганни Кусівни, або чи не догадуються, хто б міг її вхопити.

— Чи не вхопили її москалі? — вимовив Кус. — Учора, коли повернулися з вінчання, помітив я, що коло мого двору все ходили якісь москалі та в вікна зазирали.

— Сходи до воєводи! — порадив городовий отаман, — попрохай, щоб звелів пошукати між своїми та й війтові написав, щоб по міщанських дворах теж учинено було, а то ми тільки над козацькими дворами региментуємо.

Кус пішов до воєводи.

— А що тобі, чоловіче добрий? — ласкаво запитав його Тимофій Васильович, коли Кус увійшов до нього в світлицю та поклонився низько.

Кус розказав йому, що його дочка десь поділася.

— Ех, чоловіче добрий, чоловіче добрий, — говорив Тимофій Васильович, — видно, що любиш дочку! Тільки день нема, а ти вже таку куру збив. Стривай, знайдеться! Та от іще що, добрий чоловіче: скажи по правді, може вона в тебе свавільна, гуляє? Звісно, одна дочка в батька-матері, то вже розпещена.

— Ні, пане воєводо, — не погоджувався Кус, — вона в нас не що не гуляє й не свавільна, а така, що її ніколи не треба ні спиняти, ні вчити, вона й на вулицю ніколи не ходила, де бува грище. Така слухняна, соромлива, гречна... Спитайте всіх сусідів, усі в один голос нічого не скажуть про неї, тільки добре.

— То, може, зустрілася з якою подругою, а та й покликала її до себе в гості, балу та балу, коли вже ніч, вона побоялася додому йти, та й заночувала в гостях, — вів своє воєвода.

— Я й сам так спершу думав, — сказав Кус, — тільки вже б їй пора була вернутися давно. Ніколи такого випадку не бувало з нею, пане воєводо.

— То що, що не бувало. А тепер уперше трапилось. Я радий тобі, добрий чоловіче, у всьому допомогти, звелю написати до війта, щоб пошукати її по всіх міщанських дворах, а сам я пошлю своїх стрільців по тих дворах, де стоять наші царські ратні люди. Тільки я певний, добрий чоловіче, що ще й усіх міщанських дворів не обійдуть, а вже твоя дочка до тебе вернеться. А я твою дочку трохи бачив у церкві, як вона вінчалася. Я з паном полковником там був. Добрий козак твій зять. І вона красуня. Гарна пара. Полковник сказав мені, що молодий зараз після вінчання піде з козаками в похід. Мені так жалко стало, що я просив полковника, чи не можна задля весілля залишити його. Та що, я тут нічого не вдію. Нам, воєводам, од великого государя велено у козацькі справи не встрявати. Не турбуйся, добрий чоловіче! Дочка твоя знайдеться, сама до тебе вернеться, а не вернеться, то ми її знайдемо, і я сам приведу її до тебе. Оце тобі певно кажу.

Кус подякував воєводі за добре слово та й пішов.

Минув день, минув другий, третій, — Ганна не верталася. Мати вже мов божевільна зробилася, говорила щось недоладне, а з журби так знемоглася, що кільки сажень

переїде та й сідає, а то й зовсім упаде додолу. Молявчиха перші дні була дуже щира до своєї свахи, але четвертого дня жінки засперечалися. Кусиха, тужачи за дочкою, пробовкнулась якось, що на лиху годину звінчалася вона з Молявкою, а Молявчиха розгнівалася за таке слово та й собі докинула ущипливо, що Бог його знає, де вона поділася, може, вона вже давно щось надумала, а, може, батько-мати й знають, де тепер їхня дочка, знають, та не скажуть.

— Не такого зятя нам було б добути, а другого кого-небудь, то, може, б дочка наша ціла була! — говорила Кусиха.

— Не такого подружжя треба б моєму синові, а мені невістки, — відказувала у відповідь Молявчиха.

Молявчиха мати викидала Кусисі перед очі, що Молявка роду значнішого від якихось там Кусів, що то Кусам честь, коли з ними Молявки родичаються. А Кусиха дорікала, що Молявки хочуть загарбати Кусове добро, на те й родичаються: Куси й Молявки хоч і однаково козаки, та Куси старинні, з дідів-прадідів чернігівські козаки, а Молявки так собі, якісь прибиші.

Від таких дошкульних слів почалася вже й лайка, а тоді й прокльони:

— А щоб твоя дочка не знайшлася, а так би крізь землю й пішла! Ледащиця вона! — вигукнула Молявчиха.

— А щоб твій син із війни не вернувся! — крикнула Кусиха.

Та посварилися так, що Молявчиха на Кусиху плюнула, а Кусиха на Молявчиху. Молявчиха сказала, що тепер і в хату до Кусихи не вступить, а Кусиха кричала, що найкраще було б, коли б і ранышені Молявчиха, ні син її і не зазирали до неї в хату. Добродушний Кус хотів був присмирити розлютованих бабів, та тільки рукою махнув, кажучи: "Баби як баби!"

І з того часу Молявчиха не ходила до Кусихи, а Кусиха до Молявчихи. А коли сусідки забігали до Кусихи, так вона їм розказувала про свою суперечку з Молявчихою, а ті, слухаючи, ще й собі направляли на сварку; трапилися й такі, що почали переносити до Кусихи, що про неї Молявчиха говорить, а до Молявчихи — що Кусиха каже.

Відійшла Петрівка. Ганна не верталася. Кус ходив іще кілька разів і до городового отамана, і до війта, і до воєводи. Ніхто не сказав йому нічого доброго. А отаман, так той ще сказав, що Кус через свою нетерплячку вже й обрид йому своїми наріканнями на долю, що в нього, в отамана, і своїх турбот багато, без Кусових. Війт розповідав, що вже все зробив, що міг зробити, і не його вина, що нічого не виявилось; а тоді ще й докинув Кусові: "Був би не пускав дочки, то б і не пропала!". Найласкавіший був до Куса воєвода: все жалів його, разом із ним угадував, куди б вона могла подітися, і втішав усіма можливими способами, навіть говорив, що якби сталося так, що його дочки вже немає на цьому світі, то все-таки добрій людині залишається розрада, що він побачиться з нею на тому світі. При цьому Тимофій Васильович благочестиво зітхнув.

Тим часом після зникнення Ганни стали розходитися вигадки, найбезглуздіші, потворні, недоладні або й зовсім неможливі, але образливі для сім'ї Кусів.

Це все вигадували баби з тих дворів, що небагаті були, бо там завидували на Кусові достатки. Базікали, що Кус нажив своє добро,— а добро те здавалося завидющим ще й більшим, ніж справді було, — що він здобув його, діяти заодно, у згоді з зв'язавшись із нечистою силою: наче б то як іще парубкував він, так йому нечистий допоміг знайти заклятий скарб: ніхто не міг того скарбу добути, і за те, щоб його викопати, відписав Кус нечистому дитину свою, якщо будуть у нього діти. Після того Кус оженився, та діти все вмирали змалку, тільки дочка одна дійшла до зросту і того саме дня, як вона пішла заміж, повінчалася, нечиста сила й почала домагатися, щоб батько додержав свого слова, віддав дочку за те, що йому допоможено було тоді викопати скарб. Ганну Кусівну не люди вхопили, а біси, — то вже тепер її й знайти не можна, бо вона ж у пеклі. Дорого, казали, обійшовся Кусові той скарб: тепер би він радніший був і вдсятеро дати проти того, скільки тоді здобув, та вже не можна! Інші ж казали, що Кусиха відьма, перекидається і свинею, і клубком, і копою, і жабою, і кажаном; так вона тієї ж відьомської науки і дочку навчила; через те дочці не треба було йти в церкву святий шлюб брати, а вона як пішла, то нечиста сила за це розсердилася та й ухопила її. Базікали ще й таке: мов би то покохала Кусівна Молявку та й причарувала його до себе з бісівською допомогою. Молявка й жити на світі без неї не міг, тільки не треба було їй святий шлюб із ним брати, а як узяла, то нечиста сила її й ухопила, бо хотіла, щоб Кусівна жила з Молявкою по-бісівському, а не по-божому. А то ще й таке вимудрували: продав Кус свою дочку ченцеві, а про людське око віддав її за Молявку на те, щоб як Молявка піде на війну, він свою дочку віддасть ченцеві, щоб жила з ним, а між люди поголоску пустить, мов у нього дочку вкрадено. Багато ще всякої всячини плескали та все дуже погане. Кумасі усе те відносили Кусисі та й казали, що все те повигадувала Молявчиха, і тим дратували Кусиху. Лютість на Молявчиху так її обняла, що вона за тим лютуванням і журбу за дочкою забувала. Під'юджували кумасі й Молявчиху, так та й собі Богові дякувала, що її синові несподівано пощастило збутися такої негарної жінки, благала Бога, щоб живий із війни повернувся та швидше іншу жінку знайшов собі.

Отак поминула й Спасівка. Обробились уже селяни в полі. Уже вранці холод осінній віщував, що скоро прийде дощова осінь, а за нею морози та сніги. Ганни все не було, і ніхто не міг сказати, де вона: мов вода її змила.

VI

Під містом Чигирином, на широкій долині, де в'ється річка Тясмин, стали табором козаки: козацькі намети стоять купами, кожен полк окремо. Між цими наметами рябіють намети козацької старшини: поли в них квітчасті, а вгорі на них пучки павиного пір'я. Геть далі від козацького табору, над рікою Янчаркою, розташувалося царське московське військо під приводом Григорія Івановича Косагова.

Це було військо, що вислали до Чигирини гетьман Самойлович та боярин Ромоданівський; інше своє військо вони залишили в таборі під Воронівкою.

Наказним гетьманом над посланими козаками настановлено генерального бунчужного Леонтія Полуботка, що тоді дочасно був переяславським полковником.

Зібрались у нього в наметі полковники: чернігівський, гадяцький та миргородський. Наказний гетьман оповістив, що Григорій Іванович Косагов посилає до Дорошенка "грамоту", умовляючи його коритися, то й козаки повинні послати такого саме листа від свого гетьмана.

Полуботок голосно прочитав листа, що писар склав, і, подаючи його Борковському, сказав:

— Пане Василю! Вибери, кого послати із цим листом. Значного урядового не посилай. Годі шанувати цього пройдисвіта. Пошли до нього якого рядовика, такого тільки, щоб потрапив придивиться, що там діється в Чигирині.

— У мене саме такий знайдеться, — відповів Борковський і пішов із листом до свого становища, що від Полуботкового було саженів на п'ятдесят.

Хто залишився в наметі в Полуботка, почали пити й закушувати, а Борковський, прийшовши в свій намет, покликав Булавку:

— Пане сотнику! Посилай швагра свого Молявку з оцим листом до Дорошенка й накажи, щоб він, будучи в Чигирині, що можна там роздивився та вислухав. Він не дурень, зрозуміє.

Булавка, віддаючи швагрові грамоту, повчав:

— Оце тобі, мій голубе, значне полегшення. Тепер час тобі і випадок показати себе усім людям і панству. Клич із собою сурмача.

Молявка, вдвох із сурмачем, вирушив до околиці нижнього міста Чигирини, що був більше як верству від козацького табору. Це нижнє місто то тільки й було справжнє місто, бо те, що звалося верхнім містом — то був тільки замок, цитадель. Нижнє місто оточували земляні укріплення у вигляді ровів з насипом, а на укріплення було ще поставлено збиту з дерева стіну; навкруги шанців, зокола було прокопано рів саженів у три завширшки і завглибшки. Молявка завив собі голову в білу хустку, а сурмач із усієї сили засурмив. Вартові козаки з башти, що була над брамою, загукали до них, але Молявка, не озиваючись, надів на шаблю свою шапку, повиту білою хусткою, та замахав нею. Міст через рів був піднятий на ланцюгах, — вартові спустили його, тоді відчинили хвіртку, зроблену в тяжкій брамі. Молявка разом із сурмачем увійшов у місто. Його зараз обступив людський натовп. Питали чого, до кого приїхав, що привіз. Молявка відповів, що з листом до гетьмана.

— А хоч би він швидше сам зрікся того нещасливого гетьманування! — почулося серед людей.

— Чому вже тепер йому вператися? Сам же, збираючи громаду, каже, що вірним царським слугівцем хоче залишитися, так чого ж, коли цар велить їхати й здавати своє гетьманство, так уже б і робив, як цар каже. Так ні! Каже: подождемо. Турок нехай, каже, москаля ще полякає, так москаль здатніший буде на умову. А щоб його! Чого там ще дожидати? Вже вся Україна до вас на слободи втекла, а в Чигирині тільки що тижнів на два стане чим жити. Тоді всі так юрбою й сипнуть до вас. Не пухнути ж усім із голоду!

Таке почув тоді Молявка від народу, тільки ввійшовши.

— Де він? — запитав Молявка. — Либонь, там, на горі. Ведіть мене до нього.

Він показав на гору, де білили стіни недавно побіленого гетьманського будинку, що стояв посеред замку.

— Ні, там його нема, — відповів хтось. — Он чуєш: музика грає. Це він розважає своє горе, чуючи, що приходить кінець. Накликав музик: скрипки, кобзи, бандури, сопілки, сурми, бубни, — ходить по місту, від шинку до шинку, удаючи, ніби він уже не гетьман, а простий козарлюга-запорожець. І старшина з ним, і тесть його Яненко й інші — ідуть, співають та танцюють.

— Еге! — докинув ще хтось. — Як відчув, що над шиєю гостре залізо висить, то такий став доступний, простий та до всіх приязний, а перше пишався.

— Тепер що хоч йому кажи, так не розсердиться, хоч і не послухає ради, а не сердитиметься за неї, а перше скажи йому таке, що проти шерсті, — так опісля сам стережися: присікається, неначе за що інше, та в дибку заб'є, а то й голову стягти накаже, — додав чигиринський сотник Блоха, що стояв тут серед людей.

Молявці вже чути було музику і ставало все чутніше її та чутніше. Пройшовши кілька десятків кроків далі, до повороту в іншу вулицю, він побачив купу людей, що виступала з цієї поперечної вулиці. Бігла юрба народу: чоловіки й жінки, старі й молоді — починаючи з білобородих дідів та згорблених бабів аж до дітей у самих сороченятах; в оксамитовому темно-червоному жупані, в червоних чоботях і в заломленій набакир шапці з діамантовим пером, гетьман Дорошенко садив гопака; коло нього те саме робили писар Вуєхович, обозний Бережецький, суддя Уласенко, гетьманів тесть Павло Яненко, — усі повбирані в святкові кунтуші всякого кольору: хто в темно-жовтому, хто в кармазиновому, хто в зеленому. Коли б хто придивився і до облич, то побачив би відразу, що вони більше з примусу, ніж зі своєї охоти, робили те. За танцівниками йшли музики. Вельможні гульвіси, пританцьовуючи, приспівували гуртом:

Павутина по дорозі повилась, повилась,

А дівчина з новаком понялась, повилась.

— Не цю! — гукнув раптом Дорошенко, — а ту, що грали, коли із замку виходили.

Музики замовкли, а тоді заграли на інший голос. Дорошенко заспівав:

Нікому я не дивуюсь, як сам я собі,

Пройшли мої літа з світа, як лист по воді,

А вже ж мої стежки — доріжки позаростали,

А вже мої вороні коні поїз'їджали,

А вже моє золоте сидельце поламалося,

А вже моя родинонька відцуралася.

Коли заграли цю пісню, покинули танцювати. Молявка подумав: чи не підійти та подати листа Дорошенкові, але не зважився, міркуючи, щоб ще він і не розсердився, подумавши, що глузують із нього. Але гетьман зі старшиною, трохи пройшовши та приспівуючи пісню, підійшли просто до шинку, де на рундуку стояв шинкар, по-святковому вбраний: видно було, що і він приготувався, знаючи, що відвідають такі вельможні гості.

— Шинкарю! Чого стоїш, йолопе? — гукнув Дорошенко. — Своєму панові-батькові горілки піднось!

"О, — подумав собі Молявка, — він не соромиться, і тут же сам себе гетьманом величає. Так і на мене він не розсердиться, коли я йому як гетьманові подам належний до нього лист".

Шинкар, кланяючися, підносив Дорошенкові великий повний кубок горілки. У цей час Молявка пробирався крізь натовп і, ставши перед Дорошенком, поклонився і, подавши листа, промовив:

— Ясновельможний пане! Лист од його милости, ясновельможного пана гетьмана Івана Самойловича.

— А! — вимовив Дорошенко, швидко оглянувши листоподавця. — Ти не кажи просто: від гетьмана лист, а кажи: від гетьмана обох сторін Дніпра. Бо він так себе іменує, хоча цю сторону тоді хіба осяде, як мене тут не буде. Подай лист! Хто ти?

— Я, — відповідав Молявка, — чернігівського полку чернігівської сотні козак-рядовик. Послав мене полковник Василь Борковський, а він узяв цього листа від наказного гетьманського Левона Полуботка.

— Гетьман обох сторін Дніпра, мабуть, мене вже й за чоловіка не ставить. Посилає до мене такого простака! А чому значного урядового не прислав? Було б тому полковникові, що тебе до мене виправив, було б йому самому сюди приїхати та мені в ноги поклониться, — промовив Дорошенко.

— Того я не знаю, пане ясновельможний гетьмане, — відказав Молявка, — бо я чоловік підвладний. Региментар мій мене покликав та й дав цей лист до твоєї милости. Мушу слухати.

— Правда, чоловіче, — промовив Дорошенко, — бачу, що в тебе голова не сіном напхана. Ти хоча й простак, але вже коли до мене прийшов, то став моїм гостем. Пий із нами горілку! Шинкарю, налий йому!

Шинкар налив кубок горілки і подав Молявці. Козак її вгору підняв і гукнув:

— Доброго здоров'я і в усім щасливого повоження, пане ясновельможний гетьмане! Промовивши те, вихилив увесь кубок.

— Як тебе звати, козаче? — запитав Дорошенко.

— Яцько Молявка-Многopіняжний, — відповідав посланець.

— Грошей, видать, багато було в батьків, що так подражнили. Але хоч би і в тебе самого було грошей багато, а все-таки не слід було посилати простого рядовика до мене. Вуеховичу! — звернувся він до свого писаря, — читай усій громаді! Я гетьманом не сам собою став, і сам собою, без громадської ради, нічого не чиню.

Вуехович, чоловік на зріст невисокий, із трохи червоними хитрими очима, взявши принесеного листа, почав його читати тонким, мало не жіночим голосом:

— Мій велце шановний, ласкавий добродію, пане гетьмане чигиринський! Згідно з указом царської пресвітлої величності послали ми з купної поради його милости боярина князя Григорія Григоровича Ромодановського, стольника Григорія Івановича Косагова з виборними царськими ратними людьми генерального бунчужного Левона

Полуботка з чотирма козацькими полками і з нашою кінною надвірною кампанією до Чигирин, понеже багато разів і многообразне ти йому, боярину, і мені, гетьману обох сторін Дніпра, обіцявся своєю особою прибути до нас в обоз для принесення присяги царській пресвітлій величності, але ті Твоєї милости обіцянки ще досі не скріплено справою.

— Стривай! — перепинив читання Дорошенко. — Як не "скріплено справою?". Свідки мені усі чигиринці і панове запорожці, що приїздили до мене минулого року в місяці жовтні, з котрих деякі і нині тепер притомні суть, як я тоді виконав присягу царському пресвітлому величеству перед паном кошовим отаманом Іваном Сірком і перед донським отаманом Фролом Минаєнком в притомності багатьох товаришів війська низового січового і донського, а потім і санджаки турецькі відіслав до столиці в Москву. А попович гетьман пише, буцім обітниця моя не скріплена ділом! Батьку Яненку, чи ти возив санджаки[19] в Москву?

— Я, пане гетьмане, — озвався Яненко.

— А гетьманові поповичеві хочеться, щоб я йому поклонився? — гарячився далі Дорошенко. — Інша річ по правді цареві-государеві служити і добра хотіти, а інша — царським підданим кланятись. Я — вірний підданий і слуговець царському пресвітлому величеству, як і присягав йому, а поповичеві кланятися не хочу.

Він підняв угору повний горілкою кубок і голосно промовив:

— П'ю, на тім п'ю, що мені гетьманові-поповичеві клейнодів не віддавати. Панове запорожці, і ви всі, панове чигиринці, громадо! Заступіться за мене! Навіщо це навкруги Чигирин обступило московське й барабашівське військо? Я цареві не ворог, не супостат, а такий же вірний підданий, як вони всі. Вони мусять одійти від нашого міста. Молявко-Многопіняжний! Перекажи те, що ти від мене чув! Не хочу Самойловичеві-поповичеві кланятися, а сам поїду в Москву, поб'ю чолом самому царському пресвітлому величеству, а не його царському бояринові і не гетьманові — барабашському поповичеві. А коли не відійдуть і мене не пропустять, то я сяду на куффу[20] з порохом і спалюсь, і всі чигиринці разом зі мною пропадуть. Нехай гріх на тих буде, що не хочуть святого покою і братерню війну зачинають. Я до них зі щирим серцем, а вони на мене з ножем. Я покою хочу, а вони йдуть на мене війною на втіху бусурменам, хреста святого ворогам. Та ще мене перед царським пресвітлим величеством і перед усім християнством обмовляють. Запорожці і ви всі чигиринці! Не віддавайте мене, як донці колись Стеньку свого віддали!

— Не віддамо, не віддамо! — гукали запорожці, що стояли купкою в червоних жупанах.

— Не віддамо, всі один на одному головою наложимо! — кричали й чигиринці слідком за січовими гостями; багато було таких, що хотіли б сказати не те, та не сміли: кожен боявся, що не піддержать інші його голосу проти гетьманської волі.

— Ще козацька не вмерла мати! — казав колись вічнославної пам'яті батько Зиновій-Богдан Хмельницький! — промовляв далі Дорошенко, все дужче розпалюючись. — Коли наше не в лад, то ми з нашим і назад. Коли так, то ми знову

бусурмана на поміч покличемо. А що ж робить! Коли свої браття-християни так нам немилостиві, — з неволі приходить у бусурмана ласки прохати. Не бійтеся, браття чигиринці, моя люба громадо! Подасть Бог нам рятунок проти цих немилостивців, що хотіли б нас у ложці води втопити. Прийдуть на одсіч нам бусурмани, і тоді москалі й барабаші будуть як зайці втікати від Чигирина. Уже то було з ними. Пам'ятайте, як четвертого року приходили під самий Чигирин гетьман-попович і боярин Ромодан із великим військом, одначе, почувши, що хан, його милость, іде зі своїми ордами, мусили відступитись, а хан перейняв їм шлях до Черкас... Ледве-ледве, втративши багатьох, добігли до Дніпра і срамотно втекли в свою сторону. І тепер із ними те ж станеться. Ось почекаати доведеться кілька днів, і прийде султан Нураддин із ордою, у нас на кілька день стане харчу. А коли Бог так дасть, що доведеться нам пропадати, так і пропадемо всі до одного! Чуєш це ти, Молявко-Многопіняжна? Уторопав, що тут казано? Оце все й розкажи кому там слід, та скажи, щоб надалі не присилали до мене простого рядовика, а нехай розмову зі мною ведуть через значних людей, військових товаришів. Бо я ще своєї гетьманської булави не здавав, ще я гетьман, то мене треба їм поважати, як належить гетьмана. І ляхи пишуть до мене латиною і величають мене: "dux zaporoviensis".

Промовивши те, гукнув Дорошенко до народу:

— Не вмерла ще козацька мати! Козак п'є, на лихо не потурає і самого чорта не боїться, не то московської та барабашської душі!

Та й знов у танець, приспівуючи:

Не тепер, не тепер

По гриби ходити,

Восени, восени,

Як будуть родити.

Вуехович відстав від гетьмана, покликав до себе якогось чоловіка з натовпу, сказав йому щось на вухо, поглядаючи тим часом на Молявку, а той стояв усе на одному місці, дивлячись у слід гетьманові, що відходив, танцюючи. Чоловік той, що з ним говорив писар, кивнув головою, що все зрозумів; тоді сам Вуехович підійшов до Молявки:

— Ти сказав, що ти козак чернігівського полку. Поклонися панові Василеві, полковникові своєму. Скажи: писар Вуехович шле йому свій братерній поклін, своєму щирому приятелеві.

Сказавши це, Вуехович пішов слідком за гетьманом, а туди вже сунув густий натовп народу. Молявка повернувся назад, думаючи, що вже зробив своє діло. Коли це наздоганяє його той чоловік, що йому Вуехович щось на вухо шепотів, і каже:

— Товаришу земляче, я виведу тебе.

Він пішов пліч-о-пліч нього до міської брами та стиха заговорив:

— Посилає гетьман козака Мотовила в образі старця, ніби ялмужни[21] просячого, з листом до кримського султана. Лист замотаний у нього в личаках. Він оце зараз за тобою з міста вийде. Усі люди в Чигирині про те тільки Бога благають, щоб гетьмани швидше помирилися проміж себе, — огидла війна; до того, що коли довго стоятиме

військо, голод настане. Уже й так дітей багато вмирає. Усі хотіли б іти на Дніпро на слободи.

Це проказав він не поворухнувшись, похнюпивши голову і не дивлячися на Молявку, і ніхто з тих, що біля нього йшов, не міг не те, що почути ті слова, навіть і здогадатися, що він посланцеві якусь таємницю переказує. Не чекаючи відповіді, невідомий пішов геть від Молявки.

Вийшовши з воріт, Молявка почав міркувати — що йому краще робити: чи йти в свій табір та розповісти там про посланця убраного за старця, чи почекати, поки той старець вийде з міста. Він думав так: коли розкаже своїм про те, що чув, то можуть якось і не добачити старця, а коли й піймають, то не він сам, а хтось інший; а коли б він сам того старця впіймав та до старшини привів, то скажуть, що це важлива і дуже добра всьому військовій послуга. Наважившись впоратися самому, посланець навмисне пішов помалу, раз-у-раз озираючися; коли це своїми швидкими очима побачив, як із рову, що був навколо міста, виткнулася людська постать і пішла праворуч, зовсім в інший бік, ніж Молявка. Він відразу здогадався, що в міських шанцях є десь схований вихід, і той чоловік ним і вийшов у рів, а тоді якимось способом вибрався з рову. Молявка швидко і круто повернув наперейми тому чоловікові.

Дуже швидко Молявка перейняв його. Це був на вигляд обірваний донезмоги жебрак. На ногах були личаки, без онуч. На плечах і вздовж тіла теліпалося брудне дрантя — колись воно було свитою, — а з-під того дрантя виднілася полатана чорна сорочка. Старець скинув драну шапчину та почав низько кланятися, побачивши, що до нього підходить добре одягнений козак.

— Боже! Який гольтіпака! Який бідолаха! — проказав, мов жаліючи, Молявка. — Відкіля ти, чи не з Чигирина?

— Еге, ласкавий добродію! — відповідав старець. — Утік, та вони й самі, правду сказати, пустили, не спиняли, бо скоро нічого буде всім їсти і всі підуть так, як я.

— Ходи зі мною, старче божий! — звернувся до жебрака Молявка. — Мені ой як дуже стало тебе жаль. Я тебе й нагодую і зодягну, і через табір проведу, бо ж сам не пройдеш. Затримають і в полон заберуть.

— Мені, добродію, однаково. Нехай беруть. Я не мовчатиму, все повідаю, що знаю; та й не до татар же піду, а до своїх же християн, — казав старець.

Він пішов разом із Молявою. Доходили до табору. Видно вже було старшинські намети. Перегукувалася варта.

Дійшовши до варти, Молявка підняв на шаблі свою шапку, завиту в білу хустку.

— Гасло! — гукнули вартові.

— Свята п'ятниця! — відказав Молявка. То було гасло на той день. Його впустили.

— А це хто з тобою йде? — допитувалися вартові, показуючи на старця.

— Це старець, милостині просить. Бідний, я його з Чигирина з собою взяв, хоче до нас перейти. Я йому милостиню подам.

Потім звернувся до старця:

— Бач, які в тебе погані личаки. — скидай їх к злидню, взуй мої сап'янці. Мені

стало дуже жаль тебе. Я сам із себе все поскидаю та тебе вдягну, бо в мене, дякувати Богу, все є. От і кирея тобі. Скидай свої ганчірки!

Молявка скинув із себе коричневого кольору сукняну кирею та хотів накинути на плечі старцеві. Але той, мов хто на нього окропом бризнув, відскочив набік, потім зблизився, знітився та й каже:

— Ох, паночку, добродію мій! Чи варт я того? Боже, Боже! От Господь послав якого милостивого добродичця! Далєбі це півсвіту сходи, другого такого добродичця не надібаш.

Він кланявся в ноги.

— Скидай, кажу, свої личаки, взувай мої сап'янці! — наказував Молявка.

Старець крутивсь і туди й сюди, не знаючи, що йому робити. Молявка гукнув до вартових:

— Скидайте, братці, з мене сап'янці та взувайте цього старця, а я в його личаках доплентаюсь як-небудь до Чернігівського полку.

— Пане ласкавий, пане милостивий! Не треба! Не треба! — відмовлявся старець і поривався йти геть.

— Ні, треба, старче, — стояв на своєму Молявка. — Чуєш, що тобі кажуть: давай мені свої личаки, а сам взувай мої сап'янці.

— Паночку добродію! — відказував старець, зовсім не знаючи, що йому й робити, — не хочу, далєбі не хочу!

Та те промовивши, подався швиденько навтьоки.

— Доженіть його, козаки! — звернувся до вартових Молявка. — Візьміть у нього личаки!

Козаки кинулися на старця. Той, не знаючи вже, як йому збутися лиха, метнувся бігти скільки було сил. Козаки наздогнали його, повалили, скинули з ніг личаки та привели до Молявки.

Молявка добув із кишені ножа, розрізав личаки і дістав із них згорнений тонким сувійчиком лист, застромлений проміж лико.

— Це не про нас писано, — промовив Молявка, розгорнувши листа, — цього ми не розберемо. Це, мабуть, по-татарському або по-турецькому. Та у нас у полку знайдеться й такий, що прочитає. Іди лиш, старче, зі мною, до нашого полковника.

— Пане добродію, пане добродію! — зарепетував старець. — Я не старець. Мушу всю правду повідати. Я козак Дорошенків. Гетьман чигиринський послав мене в образі старцевому пробратися через ваш табір у степ і подати звістку султанові, що стоїть за Ташликом, щоб швидше приходив із ордою на відсіч. Це Дорошенко свій лист мені заложив у личаки, а я не хотів іти до султана, а хотів перейти до вас на царську службу.

— Як тебе звуть? — запитав Молявка.

— Козак Мотовило, — відказав той.

— Добре, що не брешеш, — промовив Молявка. — Не бійсь нічого — іди до мого полковника зі мною.

Вони пішли. Вартові трохи провели їх, а тоді повернулися, сміючись із того, що

бачили.

Молявка пустив Мотовила поперед себе. Пройшовши верств зо дві, стали вони минати чагарник, і Мотовило хотів був кинутись у кущі; але Молявка наздогнав його, вхопив за руку та, скинувши з себе пояс, добре зав'язав йому назад руки.

— Ти, бачу, прудкий, козаче, — сказав Молявка, — та я, мабуть, моцніший од тебе.

І погнав Мотовила далі, держачи за кінець того пояса, яким зв'язав Мотовилові руки.

Козаки чернігівського полку, стоячи на варті коло свого полкового табору, запитавши гасла, впустили його.

— Я, — говорив Молявка, — веду до пана полковника таке дивне звіря, що він зрадіє, коли побачить.

Молявка привів Мотовила до намету Борковського.

— Пане полковнику! — гукнув він, — виходь твоя милость глядіти на диво дивне!

Борковський саме тільки повернувся до намету, огляднувши свій полк; почувши Молявчин голос, він вийшов, як звичайно поважний. Молявка розказав йому все, що бачив у Чигирині, і показав пійманого козака, не сказав одначе, що йому в Чигирині незнайомий чоловік заздалегідь про Мотовила сказав, а так розповів, мов би то він, Молявка, сам здогадався зупинити старця та вийняв у нього з личаків таємничий лист, писаний невідомою йому мовою. Борковський сказав:

— За цю послугу, що вчинив всьому Військові Запорозькому, настановляю тебе хорунжим твоєї чернігівської сотні. Кличте швидше Галана Козиря!

Галан Козир був зроду татарин: ще дитиною взяли його в полон козаки, він вихрестився і записано його в козацький реєстр чернігівського полку. Був він дорогий чоловік, бо вмів татарського письма, і завжди пишався, як була якась справа з бусурменами.

— Прочитай та й переложи! — наказав Борковський Галанові, коли його привели до полковника.

Галан прочитав і каже:

— Дорошенко пише до султана Нураддина: просить приспішати на одсіч до Чигирину, бо його москалі й барабашці навкруги обступили.

Полковник звелів написати переклад того листа, щоб подати наказному гетьманові.

Прийшов Булавка. Борковський похвалив його за шваґра і сказав, що підносить його за послугу Військові Запорозькому.

Булавка, зрадівши, поклонився низенько, а Борковський злегка по-полковницькому, кивнув йому головою.

Принесено переклад перехопленого листа. Борковський поніс його до Полуботка і прочитав при всіх полковниках.

— От добре! Добре! — гукнули всі полковники в один голос.

— Тепер, — промовив галицький полковник Михайло Васильович, — Дорошенко у наших руках.

— Він здасться, — виголосив миргородський.

— Нізвідки йому більш немає надії, — додав лубенський.

Полуботок добродушно сміявся, потішаючись над промахом Дорошенка.

— Тепер, — промовив наказний гетьман, — послати гінця та сказати Дорошенкові, що лист його у нас. Нехай більш не сподівається на бусурманську допомогу, та пошвидше здається, не проливаючи крові, а то як візьмемо його боєм, то вже не буде йому шани.

— Нехай же цей козак, що піймав Мотовила, понесе Дорошенкові знову лист наш, нехай Дорошенко не бариться, а виїздить до нас, а від нас їде до пана гетьмана, коли не хоче, щоб ми його взяли як собаки вовка. Цей козак уже тепер не рядовик, а хорунжий. Дорошенко розгнівався, що рядовика до нього посилено, і велів через нього наказати, щоб ми йому рядовиків не посилали, а посилали б урядових значних. От тепер ми йому з полкової старшини урядового шлемо, — додав Борковський.

— Нехай, нехай! — усі загукали в один голос.

Написали листа та й направили до Чигирина того ж таки Молявку-Многопіняжного.

VII

Знову, як і вперше, Молявка вдвох із сурмачем підійшов до брами нижнього міста. Знову підняв на шаблі свою шапку, завиту в білу хустку, а сурмач засурмив. Одчинено хвіртку в брамі. Оповістивши себе полковим сотенним хорунжим, Молявка сказав, що в нього є лист до гетьмана.

У Дорошенка в Чигирині було два двори: один новий, — він його ще недавно вибудував на горі в замкові, — а другий у нижньому місті. Це була його батьківщина. Збудував його ще Петрів дід, Михайло Дорошенко, що потім гетьманом був; припав цей двір потім його синові, Петровому батькові, а від нього Петру Дорошенкові. При цьому дуже великому дворі був і великий сад, розташований на березі Тясмину, а за садом — водяний млин, який також належав Дорошенкові.

До цього двору й направили тоді чигиринці посланця. Молявка вийшов на ґанок, зійшов по східцях нагору, відчинив двері і вступив у велику світлицю з лавами й двома столами. За кожним столом сидів писар, щось вони писали. Генеральний писар Вуехович ходив по хаті. Молявка звичайно поклонився і сказав, що прийшов від наказного гетьмана до гетьмана Петра Дорошенка з листом.

Вуехович упізнав його відразу:

— Адже гетьман тобі наказував, щоб рядовика до нього не посилали, а слали б якого урядового.

— Я тепер уже не рядовик, — відповів Молявка. — Я сотенний хорунжий.

— За неалі, певне, послуги тебе так зразу піднесли! — сказав Вуехович, здогадавшись, що підвищення цього козака сталося не без того, що Вуехович звелів таємно повідомити йому про козака Мотовила.

— Про те влада знає, — промовив Молявка.

Вуехович із листом вийшов. Молявка стояв, озираючи покій, де був. Писарі сиділи й писали якісь папери. Один із них якось підвівся, і Молявка пізнав того самого, що

розповів йому про Мотовила, коли Молявка вперше приходив до Чигирина.

Хорунжий не зважувався заговорити до нього, коли це той сам, коли Молявка, ходячи по кімнаті, наблизився до його столу, запитав:

— Вашець, прошу, чи не знаєш, вашець, нашого товариша Кочубея, що його наш гетьман посилав до Царгорода, а в нього челядник покрав папери, то він побоявся нашого гетьмана і втік до вашого. Кажуть, йому добре у пана гетьмана Самойловича?

— Я його особисто не знаю, — відказав Молявка, — а чув, що йому коло ясновельможного добре поводитьсь.

— І Мазепа, наш колишній писар, кажуть, великий чоловік у Йвана Самойловича. Усім добре тим, що від нас до нього перейшли. Хороший дуже ваш гетьман. І наш Вуєхович писар того тільки й бажає, щоб наш ясновельможний свою булаву положив і гетьманство здав. І ми всі про те тільки Бога просимо, щоб те швидше сталося.

Увійшов заклопотаний Вуєхович.

— Пан гетьман, — звернувся він до Молявки, — велить тебе, мій голубе, до мене взяти на господу, поки відповідь підготується.

Вуєхович відвів Молявку до своєї домівки, що була суміжно з Дорошенковим двором, а коли йшли, запитав:

— Поклонився від мене Борковському?

— Поклонився, — відповів Молявка, — і після цього мене піднесено в хорунжі.

— Тепер, — сказав Вуєхович, — нашому гетьманові той найщиріший приятель і правдивий добродій, хто його доведе до того, щоб він поклонився Самойловичеві і гетьманство своє з себе скинув. Бо нікуди, нікуди нам дітись!

Залишивши в себе Молявку під опіку своїй матері, Вуєхович повернувся до гетьмана.

Із Полуботкового листа Дорошенко дізнався, що Мотовила впіймали і з останньою спробою вдержатися не пощастило, дуже розсердився, а найбільше — на Яненченка, свого швагра, та інших, що разом із гетьманським швагром умовляли його востаннє спробувати щастя і ще раз послати до татар по допомогу. Справді гетьман не хотів того робити, а послунався чужої ради тих, що на нього наполягали. Так і раніше з ним бувало не раз: не хоче, змагається, а тоді таки послухається, та й сердиться знову на тих, кого послунався. Таким зробився він через те страшне становище, в якому була тоді Україна, що голова цього краю сам не знав, що йому робити, до чого краще братися. Але ніколи не робив Дорошенко так необачно, як тепер, послунавши поради свого швагра та інших, що не хотіли коритися лівобережному гетьманові, а саме цього неминуче вимагав московський уряд. Довго вже манив чигиринський гетьман Самойловича та Ромодановського обіцянками послухатися царського вимагання, та тільки дунив їх, а сам тим часом таки зсилався з турками й татарами. Тепер, коли увесь край, що був під Дорошенковою булавою, мало не зовсім опустів і взяти його самого в Чигирині не мудро було, тільки тим він і міг рятуватися, щоб його покора цареві, хоч на останці, могла здаватися хоч трохи щирою, і в цей час лист до татар міг украй роздратувати тих, від кого залежала доля Дорошенка. Нещирість його виявилася.

Дорошенкові тепер уже неминуче треба було скоритися, і тепер він думав тільки про те, як би це зробити з такою умовою, щоб йому прощено було разом із тим, що було попереду, і цю нову справу. Відібравши Полуботкового листа, що приніс новий сотенний хорунжий, він звелів покликати до себе своїх родичів, а їх було чимало, і тих із старшини, що ще були йому й досі вірні.

Збиратися мали не в нього, а в його матері, що жила в тому ж дворі, тільки в окремому будинкові, поставленому в саду.

Дорошенко дуже поважав свою матір, хоча часто дошкуляв їй своїм запальним характером, а потім просив у неї вибачення і мирився з нею. Це була висока стара баба, згорблена, голова в неї трусилася; на її обличчі, змарнілому за довгі літа, виднілися ще сліди колишньої краси, а колись вона була першою красунею між чигиринськими дівчатами і тому-то й дісталася вона за дружину найпершому юнакові в Чигирині — Дорошеві, синові Михайла Дорошенка, що був колись гетьманом. Був Дорош гарний із себе, багатий, розумний — усі так про нього казали. Коли послав цього Дороша Богдан Хмельницький у Варшаву, то так він там виявив свій розум, що поляки, хоч і як усе вкраїнське тоді ненавиділи, а його зробили шляхтичем, дарма, що він ніяк не нахилився зрадити козацьку справу або православну віру.

З ним, з оцим Дорошем, прожила жінка двадцять один рік і народила йому синів та дочок.

Коли він умер, стала вона найстаршою в сім'ї, у всьому господинею. Зы старшим сином Петром були в неї часто суперечки через Петрову жінку Пріську, з роду Хмельницьких, дарма, що сама йому радила з нею одружитися, думаючи, що добре було б синові посвататися з тим родом, що із нього був славетний Богдан. Це була вже друга жінка Петрова: з першою він недовго жив, і від неї була його дочка, — потім він оддав її за Лизогуба. Батько другої Петрової жінки Павло Яненко-Хмельницький був братом у других Богданові. Дочку свою він присилював піти за Петра Дорошенка: Пріська кохала вже іншого, плакала, благала батька не занапащати її, не віддавати за нелюба, але батько не послухався, бо дуже хотілося йому мати зятя гетьмана, і силоміць повів її вінчатися. За те з самого ж початку заміжжя молода Дорошенчиха сказала чоловікові, що ніколи його не любитиме, а найбільше зненавиділа свекруху, бо знала, що та наполягала, щоб син оженився з Хмельницькою. Невістка скрізь робила наперекір свекрусі, а та ні в чому їй не мовчала. Петро хотів і так і сяк догоджати жінці, щоб хоч як-небудь прихилити її до себе, і в суперечках її з матір'ю завжди заступався за жінку. Тому між сином і матір'ю відбувалися часто страшенні сварки — тільки й можливі в такому товаристві, яким було тоді козацьке, де запальні натури взагалі не вміли себе стримувати.

Але незабаром гетьманша обурила й чоловіка. Було це тоді, коли Дорошенко пішов походом на лівий бік Дніпра і скинув там із гетьманування Брюховецького. Залишившись без чоловіка, Дорошенчиха знову зазналася з колишнім своїм коханцем; але свекруха, довідавшись про це, зараз подала про те звістку синові. Відомо з історії, що саме через це Дорошенко поспішив назад до Чигирини і не закінчив розпочатої

справи. Після цього він разом із тестем оддав жінку в монастир. Чи втік від його кари Дорошенчин коханець — не знаємо. Вона просиділа в монастирі кілька років і навчилася там пити. Дочка її виростала без матері ще змалечку, нудьгувала по ній, раз-у-раз докучала батькові, розпитуючи про матір, аж поки гетьманові стало жаль жінки. Він поїхав із дочкою в монастир, щоб простити жінку за минуле, узяв із неї присягу, що буде йому вірна, і повіз знову до себе в господу.

Та не довго Дорошенчиха жила тихо: почала вона знову сваритися з свекрухою, а своєї звички, що з монастиря взяла, — впиватися, не те що не покинула, а ще й дужче почала пити. Петрові часто доводилося мирити жінку з матір'ю, навчати жінку, а від неї слухати докори, що він їй світ зав'язав. Вона й тепер, як і попереду, сміло й широко казала йому раз-у-раз, що не любить його і не любитиме ніколи.

Та не через саму жінку тільки не ладнав Дорошенко з матір'ю: сперечалася вона з ним і за його приятелювання з бусурменами. Дорошенко змалку й до старих літ широко по-дитячому вірив у силу материного благословення; через те він ніколи не був до матері такий, як більша частина тодішніх козаків була до жіноти; не міг він сказати: ти матір, але ти баба; я тебе шаную, але ти знай свою жіночу річ, а до козацької справи не встрявай. Ні, в Дорошенка не було від матері таємниць, і ніякої справи, ніякого походу або спілки не починав він, не порадившись із матір'ю та не взявши в неї благословення. Коли замислив він піти під протекцію турецького султана, мати не дала йому благословення; але він тоді матері не послухав, і звертав потім усе на старшину та на козацьку раду, кажучи, що гетьман не самовладний державець, а повинен робити так, як присудить усе Військо Запорозьке. Як турецька протекція почала виявлятися так, як того й треба було сподіватись, і султан став вимагати в свого нового голдовника[22], щоб він набрав дітей у яничари[23], а Петро хотів був уже й послухатися наказу, стара так обурилася, що почала проклинати сина, а палкий Петро так розлютувався, що замкнув матір і кілька годин держав як невільницю; але тоді схаменувся, прохав у матері прощення, заприсягся їй, що буде дбати, щоб одкинутися від бусурменської протекції та пристати під протекцію до православного царя. І з того часу й справді Петро Дорошенко збайдужнів до спілки з бусурменами і пробував поладнати з Москвою. Того бажала його мати і весь народ, що, рятуючись від бусурменського панування, втікав громадами за Дніпро шукати нових осель під православним державцем. І Петро й пішов би в підданство до царя московського, але тільки так, щоб Україна якомога більше була самостійна й незалежна. Щоб досягти цього, він хитрував та мудрував. Утратив він мало не всю країну, що була під ним, тільки й залишився йому Чигирин, та й то дуже збезлюджений, — так його притисло московське й Самойловичеве військо. Не пощастило йому й тепер закликати кримського хана та примусити Самойловичевих козаків відійти від Чигирини.

Зібравши всіх родичів, Петро Дорошенко підійшов до матері, схилився перед нею навколішки:

— Мати! Востаннє благослови на добре діло: вийти з усіма чигиринцями та й покласти бунчук та булаву на волю царського величества.

— Скільки років чула я від тебе про це, і скільки разів давав ти обітниці, а потім знову бусурмана до себе на поміч кликав,— промовила сумовито мати.

— Не раз, — мовив Дорошенко, — казав я тобі, мати, що діялося те ради віри християнської і народу благочестивого, щоб вольности його зберегти.

— Хороші вольности придбав ти йому, народові цьому! — сердито проказала мати. — Заганяти православних християн у кримську неволю, як череду: ото славні вольності!

— Твоє діло, мати, благословити, а ми вже самі знатимемо, як нам поступувати, — вимовив Дорошенко.

— О Господи, Господи! За що ти покарав мене грішну, що я породила таку потвару! — запричитала стара. — Проклинатиме, Петре, тебе багато душ християнських, і внуки й правнуки на тебе жалітимуться й плакатимуться. Що ти думаєш? Чи ти над собою страшного суду Божого не сподіваєшся?

— От і пішла, і пішла мати прежній молебень правити! — сказав прикро Дорошенко. — А вже ж не вернеться те, що минуло! Батько Богдан Хмельницький не дурно сказав: при сухому дереві й живе запалюється.

— Це треба забути, — озвався Павло Яненко, гетьманів тесть, — не про те тепер мовиться — чи добре, чи не добре ми раніше учиняли. Він кається. Він, свахо, в тебе благословення прохає на добро, так що вже його колишнім дорікати!

— Схаменулися ви, та чи не пізно? — не вмовкала стара. — Що то цар тобі тепер скаже? Скільки років його дуримо! На Сибір тебе зашле. Туди б тобі й слід, аби мого бідного, коханого Гриця вернули!

— Ти, свахо, за Грицем зажурилася. Гриця тобі жалко, бо Гриця при тобі немає, — казав Яненко. — А коли б Гриць повернувся, а замість Гриця Петра закували в заліза, то б і за Петром побивалася ти, як за Грицем тепер побиваєшся. Хіба Гриць того не робив, що тепер Петро? А вже ми всі одним миром помировані.

— Здається, уже часу не маємо, — промовив Яненків син. — Мотовило, що посланий був до султана, попався барабашцям у неволю і лист гетьманський у нього взято. Знають уже, що посилали знову кликати кримців. Цього нам не пробачать. А тепер — і до ворожки не ходи, а буде, як каже стара: на Сибір гетьмана зашлють.

— А який чорт намовив того Мотовила посилати, коли не ти, Яцьку, зі своїми приятелями? — сказав із жалем Яненко. — Я казав: не треба, і гетьман не хотів, так ви його збили з пуття.

— Недобре зробили, що Мотовила послали, — вимовив Дорошенко, — а ще гірше нам те, що Мотовило попався. Тільки тепер мені Полуботок пише, що коли я не стану бариться і вийду до них зараз, то вони Мотовила випустять і про лист наш, до султана писаний, московському бояринові не оголосять.

— Потурай! — сказав Яненченко. — Тільки вийдемо, так усіх нас у кайдани заб'ють та в Москву зашлють.

— Обіцяє Полуботок і лист наш до нас повернути, — продовжував Дорошенко. — Ось читай, що вони написали нам.

— Одначе не прислали, — дорікнув Яненченко.

— Пришлють, — заступився за гетьмана Вуєхович. — Присягаюся на тому, що пришлють і бояринові московському не скажуть. Люди наші.

— А ти звідки знаєш? — запитав Яненченко. — Хіба вже з ними змовився: соболів московських захотів?

— Ти мене, Якове, соболями не дорікай, — вимовив із повагою Вуєхович. — Молодий ще ти, щоб мені таке завдавати. Я над твого батька старіший літами, а не те, що над тебе, хлопця.

— Мій писар — вірний мені чоловік, — сказав гетьман. — Я не дозволю на його нарікати.

— Не дозволиш, то й добре йому, — говорив Яненченко. — На те гетьман еси. І про Мазепу казав ти колись, що вірний тобі. А Мазепа тепер перший чоловік у гетьмана-поповича став.

— А що ж робити, коли так склалося, — промовив Дорошенко. — І Мазепу не винувачу я. Не класти ж було йому шиї під обух. Ті полковники, що від мене відцуралися, більше винуваті. А всьому початок положив зять Лизогуб, що перший із них підлизався. Ті всі гірш мені зашкодили, ніж Мазепа. Та я тепер нікого не винувачу, бо їм нічого було більше робити. Бачили вони заздальгидь, що з цього усього нічого не виникне, тільки лихо. Тільки я винен, що не послухав їхньої доброї ради і на бусурманів надіявся.

— Мазепа мені великий приятель був, — сказав Вуєхович. — І тепер, сподіваюся, таким залишився. Пошлемо до Самойловича посланців, а я листа до Мазепи напишу і прохатиму, щоб за нас заступився перед гетьманом. А Мазепа у Самойловича велику силу має. Та він такий розумний, що і з Москвою знатиме, як повестися. Він усе поробить нам як слід і залагодить.

— Так, так! — додав Яненченко. — Це такий шельмованець, що кого схоче поведе й виведе і в провалля заведе. Він підлестився до нашого гетьмана, а як побачив, що сонце йому вже не так світить, як перше світило, так зараз зрадив свого добродія, тепер підлестився до поповича, а коли прийде час, — і того зрадить. Отакий-то ваш Мазепа.

— Кого ж пошлемо посланцями до Самойловича? — питав Дорошенко.

— Мене, пане гетьмане, посилай! — обізвався Кіндрат Тарасенко, небіж старої Дорошенчихи, чорнявий юнак, схопившись зі свого місця.

— Добре! — вимовив гетьман. — Ти, козаче, не дурень еси і на розмови мастак. А другого кого ж пошлемо? Другий нехай їде сам Вуєхович, якщо він сподівається уладнати все через Мазепу, свого давнього приятеля. Я приїду до Самойловича й до Ромодана. Нехай тільки перед вами вони заприсягнутьися, що мені нічого не буде і всіх наших залишать на своїх колишніх місцях жити, і все, що діялося перед цим, надалі не згадуватиметься. А я заприсягну не втручатись у жодні козацькі справи і стану жити приватною особою. Ви з Тарасенком дайте за мене таку обітницю, а від них привезіть мені в листі таку, як я кажу та бажаю.

— Не повірять вони цьому, — не погоджувався суддя Уласенко, — скажуть: не

перший раз обіцялись, а не виконали своїх обіцянок.

— Що ж нам діяти? — запитав Дорошенко. — Бач, Воронівка, Черкаси, навіть Жаботин і Медведівка — усі відчахнулися від моєї влади. Уже тільки чигиринці та охоче військо тримаються ще за мене, та й ті незабаром одійдуть, бо вже охочим показав дорогу Мовчан. Нехай так робиться, як Вуєхович казав. Благослови, мати!

— Як до царя подаватися, так тоді матчиного благословення треба, а як із бусурманами водитися, так тоді матчиної ради не слухаєш. Інші порадики є на те, — сказала з жалем та злістю стара.

— Хіба я, мамо, не прохав твого благословення, як турка під Кам'янець кликав і як Мазепу посилав? — вимовив докірливо Дорошенко.

— Не благословляла я тебе. Перший раз що моє благословення чи неблагословення і варто було, коли найперший, владика митрополії благословив тебе на приязнь із турком. А в другий раз я не те, що не благословила тебе, а ще й кляла, а ти так розлютувався, що аж руками на мене замірявся і замкнув мене, ніби яку злодіюку!

— Мати! — жалібно промовив Дорошенко. — Адже ж я каявся перед тобою і вік свій каятимуся. Сам Бог прощає грішника, коли він покутує.

— Тільки не такого, що як собака на блюваки свої обертається, як кажуть святі отці. Твоя покута — шкилювання[24] з Бога, а не щира покута, — казала стара все дужче та дужче дратуючись.

— Пішла, пішла стара! — з прикрістю скрикнув Дорошенко.

— Еге! — продовжувала своє роздратована жінка. — Стара вона стала та, що тебе породила й вигодувала! Розум через старощі втратила. Ну, то молоді слухай! Що вона тобі в гречку скаже, це нічого. Було Хомі, буде ще й тобі.

— Ти, стара, на кого це натякаєш? — обізвалася Дорошенкова жінка, що весь час сиділа мовчки та мов дрімала, добре, видимо, вже хильнувши. — Нічого мене їсти та докоряти! Який зі мною гріх не стався, я його спокутувала не за один рік.

— Спокутувала! — відказала стара, злісно сміючись. — Із черницями, а може, й з ченцями розпилася. Бач, і тепер очі залиті.

— Через кого я така стала, як не через тебе, стара? — крикнула, схоплюючись із місця Дорошенкова жінка. — Усе через тебе! Як я заміж пішла за твого сина, так із першого дня, як почала ти мене клювати та гризти та чоловікові на мене наговорювати, аж поки замкнули мене в монастир. А тепер досадно тобі, що знову мене взяли до себе жити.

— Прісько, годі! — згрізна озвався до неї батько Павло Яненко.

— Прісько, годі тобі! Втихомирся! — так само промовив до неї Дорошенко.

— Чого там годі? — вигукнула роздратована Пріська. — Чого ви на мене гуртом нападаєте? Самі до гріха призвели ще й гризете!

— Як ми тебе до гріха призвели? — загомонила стара голосніше. — Хіба з нас хто направив тебе... пам'ятаєш, як тебе уловили з молодцем та написали твоєму чоловікові? О, ледащице! Сама ти в гріх ускочила, не боячися Бога і людей не соромлячись.

— Хто мене до гріха призвів? — питаєте ви, — кричала Пріська. — Батько, рідний батько, що віддав мене силоміць за нелюбого. От хто мене до гріха призвів із початку. Я не хотіла йти за Петра, а мене гвалтом узяли та й повезли в церкву вінчатися. Петро знав, кого брав. Хіба він кохав мене? Якби не Хмельницького роду була, то він би й не здумав мене брати, а якби взяв, то давно б мене зарубав.

— І давно було б треба! — гнівно сказав Дорошенко. — Зробити б із тобою, як Богдан зробив зі своєю другою жінкою! — Ми ж, бач, із батьком твоїм посадили тебе в монастир, щоб ти схаменулася та спокутувала. Ти ж, бачу, все така ж, як і була.

— Атож! Олії з мене не виб'єте. І до смерти буду все така! — казала, вже покрикуючи, все дужче дратуючися, Пріська. — У гречку скакала та ще скакатиму. От що! Ось поїдь, Петре, відсіля місяців на два або на три. Побачиш тоді, чого я тут нароблю!

— Цить, навіжена! — гукнув на неї Дорошенко. — Хіба захотілося знову під чорний каптур? Добре, мабуть, випила!

— А що ж? — говорила палко Пріська — Випила! Тобі можна, а мені так ні! Ти гетьман, позавчора, накликав музики та пішов по шинках танцювати, а я, гетьманша, зберу жінок та козаків та й піду вулицею. Оттак! — та й крутнулася до того слова.

— Що мені зробиш? — кричала вона мов несамовита. — В монастир запакуєш? Садови! Заріжеш, може? Ріж! Я тебе не любила, не люблю і ніколи не любитиму.

— Нехай тобі лихо! — вигукнув Дорошенко. — Хіба я тебе люблю? Держу тебе того ради, що дочка мала єсть. Та й те: яка ти ні еси, а все ж таки ти мені жінка шлюбна. Тим і держу, хоч не хочу.

— І держиш, і держатимеш, мій голубе, хоч хочеш, хоч не хочеш! Узав, так і терпи всі мої вибрики! — казала, заливаючись глузливим сміхом, Пріська.

— Дочко! Вгамуйся! — промовив повчально до неї батько.

— Не гримай на мене, батечку! — відказала йому Пріська. — Навіщо віддав мене за нелюба, а не за того, хто був мені милий.

— Чорт тебе знав, хто в тебе милий був! — сердився Дорошенко.

— Нема вже його, нема! — повторювала Пріська. — Тепер кого надібаю на дорозі та сподобаю, той мені й милий. Багато миких буде! Що день, то один милий, а на другий день — інший милий. От яка я. Петро це добре знає.

Мати схопилася з місця й закричала:

— Петре, сину, забий їй рота, щоб не верзла такого! Боже! Якого сорому довелося наслухатися від невістки!

— Прісько! — grimнув, тупнувши ногою, Петро. — Не дратуй мене! Не вдержуся, битиму!

— А я тобі дам дулю під ніс! — вигукнула Дорошенчиха. — Ось глянь — яка дуля! На, покуштуй, мій голубе!

— Дочко! — гукнув батько, кинувшись на дочку.

— Прісько! — grimнув Дорошенко і вхопив її за руку.

Пріська подивилася на нього так, що йому стало їй жаль.

— Прісько! — проказав далі Дорошенко, — іди собі в свою світлицю та виспись. Бо ти, бачу, вже чимало випила. Хто це їй горілки приніс?

— Сама взяла в тебе в шаховці. Найшла та й напилася, — відказала Пріська.

— Іди, йди! — проказав Дорошенко, всміхаючися та силкуючись удавати, мов би все те повертає в жарт. — Іди, серце, коханко!

Пріська пішла до дверей, пританцьовуючи та приспівуючи:

І бив мене муж, волочив мене муж,

Ой бив і рублем, ще й качалкою.

А ік світу назвав ще й коханкою!

Вона вийшла.

— Нехай іде собі та виспиться, — сказав Дорошенко. — Лихо з такою малоумною жінкою! А подумаєш: чим винна вона, що їй Бог розуму не дав? От тепер, здихавшись її, почнемо знову про діло наше.

— Зятю! — звернувся до гетьмана Яненко. — Ці москалі далебі не такі страшні й люті, якими тут у нас видаються. Я приглядився до них, коли був у Москві. Прийняли мене ласкаво, до самого царя водили до руки... І церкви у них такі ж, як у нас, християнські, тільки багатші та кращі за наші. З Москвою в братерстві жити нам згодніше, ніж з бусурманами. Бо вже ми досвідчили, що то є побратимство з кримцями та з турком. Що нам бусурмани вчинили? Тільки Україну спустошили! Яких не побили, ті повтікали. Куди нам тепер подітися? Не шукати милости у тих же бусурманів, та й те, бач: ми вже прохали, так не дають більше, тільки нас манять. Один раз допомогли, у ляхів собі Подолля забрали, та й годі. Уже не до ляхів нам тулитися.

— А чому ж не до ляхів? — обізвався Шульга, полковник охочих козаків. — От тепер би з ними краще було поєднатись. Якби вони побачили, що ми тепер швидше до них як до Москви, повертаємося, то б їм припало дуже до душі.

— Їм би, може, й припало до душі, та нам не по нашій шкурі! — сказав Дорошенко. — Ні, Шульго! Цього вже вдруге та втретє не кажи. Ніколи, поки світ сонця, козак із ляхом не зйдуться.

— Сто чортів їх батькові й матері, тим ляхам-бісам! — скрикнув обозний Бережецький. — Тільки моя така щира думка, що відцуравшись від ляхів, не приставати й до Москви, на підмову їй не даватися, а славне Військо Запорозьке низове: от наша надія! О, якби ми тримались усі вкупі: не те, що ляхи, — і москалі не побороли б нашої козацької сили.

— Добра твоя мова, — сказав суддя Уласенко, — тільки якби років хоч десять попереду була проказана. Бо вже тепер Україна через нутрянні[25] свої розрухи ні навіщо звелася.

— Ми з військом низовим єдналися, — сказав Дорошенко. — І перед кошовим присягу цареві виконали. Так Москва тієї присяги не поважає і її бояри не хочуть, кажуть, щоб виконали ми присягу перед Самойловичем і перед Ромоданом, а не інакше. Що робити? Не хотілося нам коритися

перед поповичем, та нічого не вдіємо. Не поповичеві поклонимось, а цареві, що

його настановив і посилає. Вчиню так, як цар велить, а опісля не маю кновати[26] нічого. Житиму в приваті тихо-мирно. Що там робитиметься, — мені все байдуже! Нехай тільки мене вже не займають і всю рідню мою, і при нашій худобі нас нехай залишають. Із нас і того буде. І поповичеві годитиму. Що захочуть, нехай витворюють зі мною. Усе терпітиму! Багато я погордував людьми на своєму віку. Покаятися при конці віку хочу. Адже говориться: в терпінні стяжіте[27] ваші душі! Мати, благослови!

— Аби тільки за перші злі вчинки не взявся, — сказала стара. — А на добрі я благословляю.

Мати, зі слізьми на очах, устала, зняла зі стіни образ Спасителя в терновому вінку та, благословивши ним сина, що стояв перед нею, похиливши голову, промовила:

— Сину мій любий, сину первородний! За все, чим проти мене прогрішив єси, я тебе прощаю і благословляю на життя нове. Пошли тобі, Господи, здоров'я й щастя!

Коли відбули благословення, Дорошенко звелів покликати того, що привіз Полуботкового листа.

Привели Молявку.

— Скажи мені правду, козаче, та тільки щирю правду, як перед Богом. Не відбріхуйся! — звернувся до нього Дорошенко. — А я тобі даю справедливе слово гетьманське: не буде тобі нічого злого. Ти піймав мого Мотовила? Не бійся, кажи просто.

— Я, пане гетьмане! — відказав Молявка.

— Я так і думав, — вимовив Дорошенко. — Бо за яке велике цебе тебе зразу так піднесено, що з простого рядовика хорунжим сотенним учинено. Як же ти його піймав? Чи дав тобі хто про нього заздальгідь звістку?

— Вийшовши з Чигирина, побачив я, що якийсь бідолашний старець виліз крадькома з города. Мені те здалося підозрілим. Я наздогнав його. Подарував спершу йому свій одяг та сап'янці, а у нього взяти хотів, що на ньому було. Він не дався. Тоді я здогадався, що тут щось є, гукнув козаків, роззули його, і я з личаків вийняв лист.

— Кажи правду, — запитав Дорошенко: — Мотовила не посилено до московського боярина?

— Ні, сидить у Борковського під сторожею, — відказав Молявка.

— І листа мого не посилено до московського табору? — допитувався Дорошенко.

— І листа не посилено, — відповідав Молявка.

— Я, — сказав Дорошенко, — пошлю Вуєховича та Тарасенка до обозу пана Самойловича й Ромодана: нехай умову підпишуть і присягнуть обопільно. Тоді я до них приїду гетьманство своє здавати. А тим часом, поки мої вернуться, ти залишишся аманатом[28]. А Полуботок нехай мого Мотовила пришле до мене і мій той лист, що перейнято. Я тоді разом із тобою до них виїду.

VIII

У козацькому таборі, в наметі наказного гетьмана Полуботка зібралися всі полковники, що були під Чигирином. Вони сиділи за столом, а перед ними стояли Дорошенкові посланці Вуєхович та Тарасенко. Вони розказали полковникам, що

Мотовила послав Яненченко, а гетьман про те не знав і не хотів того, переконували, що з Яненченком у гурті трохи недосвідченої молоді, що й сама не знає, що робить, а більшість чигиринців укупі з гетьманом непохитно стоїть на тому, щоб щиро, не лукавлячи, скоритися. Вуехович благав полковників учинити в цій справі по-товариському, не сповіщати про перенятий лист Косагова, простити нерозумну молодь і не думати, щоб Дорошенко приставав до такої лукавої справи, а Дорошенкові відіслати й Мотовила, і вийнятий у нього з личаків лист. Тоді Дорошенко негайно приїде до них у табір. Полуботок відказав, що все зробиться так, як хоче Дорошенко, тільки нехай Дорошенко зразу ж після того, коли відішлють до нього Мотовила з листом, приїздить до московського табору на річці Янчарці та положить там перед усіма свої клейноди, а тоді поїде в головний табір до Ромодановського й Самойловича. Полковники зараз звеліли вернути Дорошенкові перенятого листа та відіслати Мотовила в Чигирин, а Вуеховича й Тарасенка направили до Косагова, а від нього ті поїхали в головний обоз до Самойловича й Ромодановського.

У той час новий хорунжий чернігівської полкової сотні сидів у господі в Вуеховича, а писарева мати пригощала його дуже щиро. Над вечір переказали Молявці, що його кличе гетьман. Хорунжий вийшов із Вуеховичевого двору, а там дожидали його Яненченко та його приятель, колишній ведмедівський сотник Губар. Яненченко запитав у Молявки:

— Ти піймав Мотовила?

— Я, — відказав Молявка. — Я вже розповів усе самому ясновельможному.

— Чи ти козак правдивий, чи може московський шпигун? — знову запитали його.

— Я — козак правдивий! — сказав у відповідь Молявка.

— Так слухай, — продовжував Яненченко, — не всі у нас такі ледачі, як наш гетьман, що старого бабського черевика не вартий. Не над козаками йому гетьманувати, а свині пасти. Без Дорошенка знайдемо собі іншого гетьмана. Є правдива чутка, що турецький цар, довідавшись про Дорошкову зраду, нарік гетьманом сина славної пам'яті Богдана Хмельницького, Юрася, настановив його князем Малоросійської України і велів одягти його в каптан і берет йому дати. Ми до нього пристанемо, коли з'явиться з турецьким непереможним військом. Людей хоробрих, розумних і сталих нам треба. Відпокутуй свою вину, що вхопив нашого чоловіка в неволю. Приставай до нас. Зоставайся з нами, відступися від московського царя і присягни служити Богдановому синові. А коли не захочеш так учинити, — світу божого більш не побачиш! Тут зараз тебе і смерть постигне.

— Не те, що до вас пристану, — сказав, одразу оцінивши своє становище, Молявка, — а намагатимуся наших козаків чернігівського полку та й інших, коли трапиться, відвернути від регименту Самойловичевого.

— А брешеш, сучий сину! — вигукнув Губар. — З переляку за свою душу нам це ти кажеш!!! Відкіля це воно так сталося, що позавчора, слугуючи вірно гетьманові поповичеві, ти полонив нашого чоловіка, а сьогодні вже однієї думки з нами став? Брехня, брехня, не піддуриш нас! Думаєш як-небудь вишмигнути від нас, а потім

донесеш на нас!

— Ні, панове, — викручувався Молявка, — не хочу вас піддурювати, від щирого серця вам кажу. Хіба ви думаєте, у нас на лівому боці забули про батька нашого Богдана? Хіба тоді про його забудуть, коли уже ні одного козака там не залишиться. Поки світ-сонця пам'ятатимуть і згадуватимуть його і синові його слугувати раді будуть мало не всі. У нас коли б просто сказати: відступіться від царя та приставайте до турка або до ляха, то правда — мало б знайшлось охочих. Або так сказати: відречіться від регименту Самойловичевого, нехай буде вашим гетьманом Дорошенко або Ханенко, або хто інший, хоч би хто з ваших мостей, то ледве б і на те пристало багато. А Хмельницького імено — велике то слово! То ж і я, панове, коли тільки сказали ви, що турецький цар наставляє Хмельниченка не тільки що гетьманом, а ще князем, зараз Бог-зна як зрадів і з першого слова сказав, що хочу йому вірно служити! У нас, панове, давно така гадка між народом ходить, що коли-небудь прийде Юрко Хмельниченко відбирати свою батьківщину, і тоді всі до нього пристануть, і вся Україна поєднається, і не буде над нами ніякого чужого панування, ні московського, ні лядського, а своє власне буде і усім лихам кінець прийде, і щастя Бог дасть людям своїм.

— Якби ми про Хмельниченка тобі не сказали, то ти б таки все згодився мальованим способом на всяку нашу думку, аби тільки від нас вирватися. Бо ми тобі сказали, що смерть постигне тебе, коли не згодишся,— сказав Губар.

— Ми тебе тільки так дражнимо, а ми тебе зараз поведемо та розкажемо тебе розстріляти як московського шпигуна.

— Не злякався я, бо на те я козак, — відповідав Молявка. — Чи можна козакові смерті боятись? На тім козацьке життя стоїть, що видюща смерть у нього скрізь перед очима. Не вірите мені, — ведіть розстріляйте. Коли-небудь умирати треба. Хоч десять літ, хоч двадцять, а все-таки коли-небудь смерть прийде. Вічно не житиму. Розстріляйте мене, коли не вірите, а я вам правду сказав: ви мене питали, так я вам і казав, як думаю. Я перед вами на святім хресті і на Євангелії заприсягнувся, що вірно слугуватиму Богдановому синові. А не вірите, — розстріляйте мене.

— Губарю! — звернувся до свого приятеля Яненченко, — поклич Остаматенка. Нехай перед нами трьома присягу виконає. Людей нам треба.

Губар швидко побіг. Молявка стояв мовчки замислений, дожидаючи, що далі буде.

Яненченко перший озвався і почав лаяти Дорошенка. Молявка тільки слухав. Незабаром повернувся Губар із новим чоловіком, і Молявка впізнав у ньому того канцеляриста, що, коли він уперше приходив до Чигирина, розказав йому, з Вуеховичевого наказу, про Мотовила. Молявка зараз і здогадався, що в цих добродіїв, од яких залежала тепер його доля, немає проміж себе щирости, що вони один на одного чигають.

— Цей козак до нашої думки пристає і хоче нам у пригоді стати, — сказав Яненченко. Тоді він розповів, що Молявка хоче підмовляти лівобічних козаків передатися до Хмельниченка.

— Чи приймати його до нашого гурту, чи, може, розстріляти як московського

шпигуна? Як думаєте, пане Остапе? — запитав він далі.

— Я так думаю, що приймати його до гурту. Нам людей треба, — сказав Остаматенко.

— А Дорошенко нехай віється до дідька! — почав знову Яненченко. — Нехай покуштує московського батого, як Демко Многогрішний, що відібрав добру нагороду за свою вірну службу цареві.

— Хіба один тільки Демко, — промовив Молявка. — А Яким Сомко, а Васюта Золотаренко, а Оника Силич? А Мефодій архирей? Уже хто до Москви прихильніший був, як той архирей? А як йому за те Москва віддячила? Що казати! Мало хіба нашого люду занапастила проклятуща Москва! У нас така чутка досі ходить, що й самого батька Богдана Москва завчасу з світу білого звела: отрути, кажуть, йому піддали за те, що боярам не хотів годити. Московський цар тільки що зветься й пишеться самодержець, а править не він. Це ним заправляють і роблять, що хочуть, бояри, а цар тільки спить, їсть та п'є в смак.

— Правду, товаришу! — сказав схвальним голосом Яненченко. — Ходімо же у церкву, там заприсягнешся. У нас є і піп такий, що з нами в єдиній згоді.

Змова про те, щоб закликати Юраська Хмельницького, вже складалася в Чигирині, хоч ще не дуже багато пристало до неї людей. Товариства у Яненченка було може яких зо три десятки чоловіків. Серед них був один чигиринський піп. Колись і він козакував на Запоріжжі: учився колись у бурсі, а тоді кілька років разом із запорожцями воював по степах та ріках. Щось він проброїв[29] у Коші, — за те його хотіли були забити киями. Він утік із Січі, прийшов до митрополита Тукальського та прохав висвятити його на попи. Таке в ті часи частенько траплялося, що козаки, побувши попереду добрими воїнами, як на свій час, ішли потім у духовенство.

Митрополії висвятив і цього козака та настановив другим попом до однієї з чигиринських церков. Його й прихилив до своєї справи Яненченко. Усі вчотирьох прийшли до цього попа і прохали взяти присягу з нового товариша. Піп вийшов із свого дому; боячися, щоб не помітив і не довідався про справу старий піп тієї церкви, де він був тільки другим; піп провів козаків до церкви, наказавши їм іти не вкупі, а поодинці. Коли зійшлися в церкві, Молявка перед хрестом та Євангелієм проказав за Яненченком присягу, а в тій присязі обіцявся перед Богом одкинутися від московського царя і вірно та щиро служити Георгієві Гедеонові Венжикові Хмельницькому, гетьманові і князеві Малоросійської України.

Тим часом привезли до Дорошенка Мотовила з перейнятим листом та разом і лист од Полуботка: наказний гетьман закликав Дорошенка негайно їхати, як і обіцявсь, у табір. Година була пізня.

— Завтра вранці поїду, — відказав Дорошенко.

Переночували. Коли розвиднилося, Дорошенко звелів по всіх чигиринських церквах ударити в дзвони, щоб збирався народ, і сказав покликати до себе Молявку. Той тим часом, заприсягшись на вірність князеві Малоросійської України, радів, що визволився з небезпеки, та втішався чудовими мріями про те, як за нові послуги цареві його ще

вище піднесуть на службі. Він прийшов до Дорошенка, як тільки гетьман покликав його. Біля рундука вже стояв осідланий гетьманський кінь.

— Тепер ти вільний, — сказав йому Дорошенко. — Поїдемо разом зі мною до вашого табору!

Вийшовши з дому, Дорошенко скочив на підведеного коня та виїхав із двору. На рундуку стояла його сім'я. Старшина була вже вся на вулиці, дожидаючись там гетьмана. Усе місто вже оббігали сердюки[30], скликаючи народ у раду. І коло гетьманського дому натовпилося стільки народу, що Дорошенко ледве зміг проїхати, щоб стати на такому місці, звідкіля було б далеко чути його промову.

Сидів Дорошенко верхи на сірому доброму арабському коні, якого колись подарував йому турецький візир. Гетьман промовляв голосно:

— Православні християни! Добрий народе україно-малоросійський! Приходить нам наш останній час. Не можна вже нам стояти за свою вольність. Самі знаєте: скільки літ стояв я за неї і чого не робив: і турків, і татар закликав, але бусурмани, ім'я наше християнське ненавидячи, не щиро нам давали поміч, думаючи про те єдине, як би наш край у вічну неволю під себе загорнути. Куди не повернемось, — усюди нам боляче й гаряче. Україна сьогобічна спустіла. Народ, який загинув од чужого меча, розбігся, покинувши батьківські оселі. Ні з ким стояти. Залишилося просити ласки в православного царя. Видимо те всім, що моя думка була здавна така, що немає нам кращої долі, як залишитися під високою рукою царського пресвітлого величества, єдиного православного монарха на світі. Тільки тому перешкодою було те, що православний цар не приймав нас, а казав нам, щоб ми покірні були ляхам. А ми під ляхами бути не хотіли і згодиться з ними нам ніяк не можна було, бо ляхи вельми зрадливі люди і слова свого не додержують. До того й старшина наша не вся приставала на те, щоб одностайно цареві слугувати і покірними бути, — боячися за свої вольности. Торік, як сами знаєте, присягали ми на віру православному цареві перед кошовим запорозьким Сірком, але царському пресвітлому величеству та наша присяга не приймовна, і тепер посилає православний цар свою військову силу, щоб ми присягли перед гетьманом Іваном Самойловичем і царським боярином князем Григорієм Ромодановським і перед ними з себе гетьманство своє зложили. Битися нам не годиться, та й ні з ким до бою стати. Здаймося цілком на ласку царського пресвітлого величества, з тим єдине варунком[31], щоб нас при наших бідолашнім житті і при нашій щуплій худобі залишили. Така моя думка, панове громадо.

— Згода! Згода! — загукали звідусіль.

— Нема згоди! — гукнув із юрби один гострий голос, а за ним голосів іще з двадцять мов луною озвалися. — Нема згоди!

— Хто кричить: нема згоди — нехай вийде й скаже: що ж нам діяти і куди подітися? — сказав Дорошенко.

— Під турком ліпше буде! — гукнув хтось.

— А чому до ляхів не послати? — озвався Шульга.

— К чортовому батькові ляхів! — гукнув брацлавський полковник Булюбаш. — Хто

ще скаже, щоб нам коритися ляхам, того ми каменяками поб'ємо!.

— Ляхи — наші природні вороги! — гукали інші.

— Краще чортові коритися, ніж ляхові! — кричали деякі. — Нема з ляхами згоди і до віку, до суду не буде!

— Я бачу, — виголосив Дорошенко, — що все велике множество чигиринського люду хоче покоритися волі православного монарха, царського пресвітлого величества. Тоді я поїду до гетьмана Самойловича, поклонюся йому і здам своє гетьманство, випрохавши тільки, щоб вас із осель ваших гвалтом не виводили. А сам куди скажуть мені їхати, туди й поїду. Простіть мене, браття, коли чим, яко чоловік, прогрішився проти вас усіх разом і проти кожного осібно; і я всіх тих прощаю, коли хто проти мене зло мислив!

— Нехай Бог тебе покриває своїми святими крилами! — загукав народ.

Священики в ризах вийшли з хрестами в руках. Попереду понесли Євангелію, образи, корогви. Дорошенко зійшов із коня та сів у коляску. Багато людей бачило, що в його на очах забриніли сльози.

Дорошенкова коляска помалу їхала за охрестами. Позаду коляски й збоку їхало, йшло й бігло багато народу, чоловіків і жінок: ті їхали верхи, ті возами, а найбільше йшли пішки. Були тут сивоволосі діди, були й хлопці-підлітки. Під дзвони церковні уся процесія та вийшла з брами міської та й рушила на південь. Коли переїхали козацький табір, вартові запитували — хто їде. Відказували: гетьман Петро Дорошенко їде у військо царського величества здавати гетьманство.

Дорога, оточена з обох боків стародавніми могилами, що їх так багато навколо Чигирини, вивела в яр, де текла річка Янчарка. Над нею білили полотняні намети московського війська. Перед наметом полковника Григорія Івановича Косагова стояв стіл, а на ньому лежали хрест та Євангелія. Косагов уже дожидався Дорошенка, стояв у темно-червоному каптані, гаптованому золотою травою, з коміром, прикрашеним перлами; на голові в нього була гостроверха соболева шапка. Біля Косагова стояли московські начальники й українські полковники, що були під Чигирином. Процесія вже дійшла до намету; корогви й образи сяяли під промінням ясного сонця.

Під'їхав нарешті до намету і гетьман у колясці.

Дорошенко ступив на землю, за ним винесли з коляски бунчук та булаву; бунчук поставили біля столу, булаву поклали на стіл.

Дорошенко підішов до Косагова, вклонився, торкнувшись пальцями до землі, а тоді промовив:

— Стольнику великого государя Григорію Івановичу! З волі великого государя мого царя і великого князя Федора Олексійовича, всієї Великої, Малої й Білої Росії самодержця, приїхав я поновити перед тобою присягу на вірність царському пресвітлому величеству, що виконав я раніше перед кошовим запорозьким Іваном Сірком та донським отаманом Фролом Минаєвим.

Косагов сказав:

— Гетьмане Петре Дорофеевичу! То вчинив ти дуже добре. Великий государ тобі за

те виявляє свою ласку і хвалить, і велить запитати тебе й усіх чигиринських козаків і все поспільство про здоров'я. Ось хрест та Євангелія. Заприсягнися перед нами, що ти поїдеш до гетьмана Івана Самойловича та до боярина князя Григорія Григоровича Ромодановського в обоз під Воронівку здати своє гетьманство і виконати присягу на вірне й вічне підданство його царському величеству.

Дорошенко, підійшовши до столу, проказав присягу за попом, що приїхав разом із Косаговим.

Після присяги Дорошенко привітався з Полуботком та з іншими козацькими полковниками та, показуючи на Молявку, що стояв позаду, промовив:

— От ваш атаман, живий і здоровий. Поможі вам, Боже, за те, що обійшлись, як треба братам і товаришам. Тепер уже все скінчилося. Воювати проміж себе не будемо. Прийміть мене до свого гурту, бідного вигнанця, не пам'ятайте, що діялося перед цим. Самі ви люди розумні, зрозумієте, що я мусив зберігати, що мені приручено було, а тепер нехай Божа воля твориться.

— Ти, пане, свою справу чинив, а ми свою чинили, — відповів Борковський. — Не пам'ятай і ти, що ми на тебе війною ходили. Як перед цим щиро ворогували, так тепер, замирившись, станемо тебе поважати і любити як брата й товариша.

— Повернутись мої посланці, тоді я з вами до головного обозу поїду, — відповів Дорошенко.

Полуботок запросив Дорошенка до намету на чарку горілки. Подано Дорошенкові налитий вином срібний кубок. Узявши його, він підняв кубок угору і проказав здоров'я гетьманові і всьому Військові Запорозькому.

За наметом загомонів народ. Загукали: "Повернулися! Повернулися!". Дорошенко, не допивши, поставив на стіл кубок, підійшов і відгорнув полу в наметі. Він побачив Вуєховича й Тарасенка, що вставали з коляси і кожен держав у руках аркуш паперу. Їхню коляску кругом обступили чигиринці, що прибули разом із Дорошенком.

— Що, братця? — гукнув до них питаючи Дорошенко, ще вони й не підійшли до його.

— Усе, як належить! — вигукнув Кіндрат.

— Дякувати милосердному Богові, — голосно промовив Вуєхович. — На все згодились, і твою милість якнайшвидше до себе чекають. Ось листи від пана гетьмана й від боярина Ромодана. А це, пане, лист до твоєї милости особистий од пана Мазепи, — додав Вуєхович.

Дорошенко поперед усього вхопив листа від Мазепи, бо йому дуже хотілося, щоб не виявилось перед московським боярином, що Мотовила він посилав до султана Нуреддина. В цьому листі від Мазепи він знайшов тільки невиразне й коротке запевнення, що гетьман і старшина у всьому задовольнять Дорошенкове бажання, що переказав Вуєхович.

IX

Визволившись із Чигирини, Молявка розповів насамперед про все, що з ним трапилося, своєму полковникові Борковському. Борковський негайно повідомив про це

наказному, а Полуботок зрозумів, що принесені Молявкою звістки настільки важливі, що варто відправити самого цього Молявку до гетьмана, — нехай він сам особисто розкаже ясновельможному все, і тоді головні региментарі царського війська зможуть завчасно подумати, що їм робити і які заходи вжити, щоб зупинити баламутство, яке знову починалося. Полуботок звелів скласти про це листа до Самойловича, вручив його Молявці, щоб той подав гетьманові, і звелів у додаток до написаного ще й усно ґрунтовніше розповісти про все, що знайдуть за потрібне дізнатися від нього.

Того ж дня рушив Молявка і прибув у головний обоз під Воронівкою. Його як посланця від наказного провели до гетьманського становища. У ті часи походи відбувалися не так швидко і не з таким малим обозом, як тепер. Привідці зупинялися з військом часом надовго і повинні були мати собі всі вигоди, які мали дома. Про вигоди підстарших та рядовиків, навіть про їх харчування дбали тоді мало, але найстарші начальники, ті вже завжди брали з собою всього багато. В українського гетьмана в поході була і своя похідна церква з духовенством, і своя похідна кухня, і канцелярія, і прислуга — іноді дуже багаточисленна. Гетьман Самойлович, здійснюючи походи разом із великоросійським боярином, що командував присланим на Вкраїну царським військом, влаштовував бенкети, запрошував на них і свою й московську старшину, відправляв до столиці посланців із вістями, приймав московських та інших послів та гінців, чинив у поході суд і кару разом зі старшиною. За таких обставин необхідно було брати з собою та возити багато речей і людей, тим більше, що край був малолюдний, культура вбога і не скрізь можна було добути все, що раптом знадобиться. Тому, коли військо зупинялося де-небудь на тривалу стоянку, обоз перетворювався відразу на багатолюде та галасливе містечко. Так було й під Воронівкою.

Ставка гетьмана була посеред обозу. Там стояла купа наметів, а серед них найчепурніший та найкращий був Самойловичів. Поділений він був на три частини, відгороджені одна від одної полотняними пофарбованими завісами. Перша частина була мов велика зала, обставлена полицями, на яких було багато срібного посуду. Посередині стояли столи, а біля них — складані стільці. Туди і привели Молявку. Самойлович був тоді в іншій частині намету, де він спав, і сидів там на своєму похідному ліжку перед столом, на якому лежали папери. З ним було двоє з близьких до нього людей, але таких, що ще не мали посади серед старшини: один був Іван Степанович Мазепа, а другий Василь Леонтович Кочубей: обидва були тільки військовими товаришами, однаке в війську всі вже знали, що то найближчі до гетьмана люди. Прочитавши лист від Полубота, що привіз Молявка і подав через служебника, гетьман дав його прочитати Мазепі й Кочубеєві, а тоді звелів Мазепі поговорити з тим хорунжим, що привіз листа.

Увійшовши в передню частину гетьманського намету, Молявка зупинився вражений такою силою срібного посуду. Нічого такого не міг він досі бачити, бо жив серед непишного козацького побуту, де якихось п'ять-шість срібних чарок та срібна солянка в судникові[32] вважалися вже за прикмету не знати якого достатку. А тут у мисниках, скрізь порозставляваних, жахтіла як жар безліч позолочених та срібних з

черню роструханів[33], кубків, солянок, ложок, колодочки ножів та виделок — все пороблене дуже штучно.

Молявка вже привчив себе до шаноби перед вищими особами та ще й чув од Булавки, що в гетьмана Самойловича генеральна старшина не зважається сама сісти — аж поки гетьман запросить; через те Молявка не посмів сісти, хоч і чимало стільців було порозставляно там. Молявка стоячи розглядав посуд, не зважуючись підійти до нього поближче. Нарешті відгорнулася завіса, що відгороджувала передню частку намету від середньої, з-за неї вийшов худорлявий, середнього зросту чоловік; обличчя в нього було дуже добродушне, губи всміхалися, але чорні очі проймали поглядом глибоко. То був Мазепа.

— А де хорунжий чернігівської сотні, що привіз од Полуботка лист до ясновельможного пана? — запитав він, позираючи по намету.

Молявка зараз підійшов до нього та поклонився низько. Мазепа сказав:

— Розкажи мені, серденько козаче, як ти ходив до Дорошенка в Чигирин, що там бачив і що чув. Усе розкажи, не поспішаючи та не пропускаючи нічого; ясновельможний гетьман велів тебе розпитати.

Молявка почав детально розказувати про всі свої пригоди і коли довелося йому розповідати про свої власні вчинки, Мазепа рухами виявляв йому хвалу. Але Молявка й цього разу, як і Борковському не сказав, так і Мазепі не згадав, що про Мотовила його перестережено заздальгидь у Чигирині. Мазепа, пильно дивлячись йому в очі, перепинив його питанням: — А Вуєхович тобі нікого про це не казав? Він не говорив із тобою? Може, він, коли не сам, то через кого іншого звістив тебе?

Не зважився Молявка сказати "ні", тому що відразу зрозумів, що цей пан, що ставить запитання йому, мов сам читає його думки. Він відповів, що саме так і було.

— А не знаєш, як звати того, хто тебе звістив? — запитав Мазепа.

— Його звуть Остаматенко. Я довідався про те опісля, коли мене Яненченко підмовляв, — тоді й цей був із Яненченком, — відповідав Молявка.

— Кажи далі, — звелів Мазепа.

Молявка розповідав, як Дорошенко залишив його аманатом.

Мазепа спокійно промовив:

— Дорошкові хотілося, щоб московські бояри не знали, що він хотів бусурмана знов закликати. Нехай не турбується. Хоч нічого не втаїться від нас перед царським величеством, але Дорошкові з того лиха не буде.

Молявка продовжував розказувати, як Яненченко з товаришами примусили його дати присягу на вірність Хмельниченкові.

— А як же, козаченьку, не соромно було тобі давати мальовану присягу? — вимовив Мазепа. — Хто ж після цього віру матиме і другій твоїй присязі?

Не чекаючи відповіді, Мазепа вийшов. Молявка стояв, мов хто його мокрим рядном накрив. Він відчув, що Мазепа вивернув йому всю душу навиворіт і зазирнув у неї так глибоко, що сам Молявка ніяк не хотів би, щоб хто так туди заглядав.

Мазепа переказав гетьманові все, що чув од Молявки.

— Я думаю, — сказав гетьман, — тепер, як ми вже знаємо, що в Чигирині складається факція[34] за Хмельниченка і його навіть чекають із турецькою силою, то вже Дорошенка жодною мірою не можна залишати в Чигирині. Бо Дорошенко через свою жінку свій чоловік Хмельниченкові. І Павло Яненко, тесть його, і діти Павлови того ж роду. Коли Дорошенко приїде до нас, сказати йому зараз, що з царської волі мусить він негайно перебиратися на наш бік Дніпра. Я йому покажу мешкання. Ти що на це повідаєш, пане Йване?

— Ясновельможний пане! — лестився Мазепа. — Ти нашого зданя[35] питаєш, ніби шкільючи[36] із нас. Адже нам залишається тільки як дурням лупати очима і ніби твоїй милості похлібствувати. Хоч який справедливий слуговець своїй одчизні — не здолає тобі власної ради дати, бо як скаже щирю правду, то правда та мусить походити не від нього, а від тебе, бо скаже те, що ти перше сам вимовиш. Твоя милость завше даси сам таку мудру резолюцію, що нам не залишиться нічого, тільки згодитися з тобою. Бо хоч би ми три дні, п'ять днів міркували, то не додумалися би ні до чого кращого. Якби в царя, великого государя нашого, на Москві, коло його пресвітлого престолу були такі особи мудрі, як наш гетьман, — не діялося би того, що діється часом.

— Я думаю, — говорив далі Самойлович, — Дорошенкові дати мешкання в Сосниці, бо то буде недалеко від Батурина. А в Сосниці сотником наставити козака такого, щоб він за Дорошенком пильно назирав.

— Істино розумно! — промовив Мазепа, а за ним ті самі слова повторив і Кочубей.

— А сотником наставити того хорунжого, що привіз нам цей лист. Що ви на це скажете, панове? — запитав гетьман.

— Ясновельможний пане! — промовив Кочубей, — цей хорунжий, будши в Чигирині, заприсягся Хмельниченкові слугувати. Чи не зрадить він і нас, як тепер уже зрадив Хмельниченка, заприсягши йому віру?

— А ти що на це скажеш, пане Йване? — запитав Самойлович Мазепу.

— Я, — відповів Мазепа, — своїм малим розумом вважаю так, що нема нічого мудрішого, як того хорунжого наставити сотником там, де мешкатиме Дорошенко. Видно вже, що то за голова, коли так хитромудро невеликим коштом і нам на користь виконав своє доручення в Чигирині. А що пан Кочубей промовив, то з надзвичайної прихильності

до спільного добра, але несправедливе. Коли ворог приставить ніж до горла та стане казати: присягайся мені, а то я тебе заріжу, то доведеться хоч кому згодиться з ним і обманом присягнути, а потім усе те на добро своїм повернути — то буде розумніше, ніж голову положити і дарма пропасти. Не ганьби, а шани вартий цей козак за свій учинок.

— І я так думаю, — сказав Самойлович. — Нехай цей хорунжий буде сотником у Соснині. Хто тепер там сотник?

— Стецько Литовчик, — відповів Кочубей.

— Я тому Литовчикові подарую маєтність і універсальний лист на неї дам. Нехай

залишитися поки значним військовим товаришем. А цього сотником наставити. Іване, поклич його до мене, а ти, Василю, дай мені реєстр маєткам до роздавання в Чернігівському полку, — наказав гетьман.

Мазепа вийшов. Кочубей знайшов і подав гетьманові писаний реєстр маєткам до роздавання. Гетьман почав уважно його читати. Тим часом Мазепа покликав Молявку, і той, ступаючи навспинячки[37] обережно і шанобливо за Мазепою, увійшов до гетьманської спочивальні. Самойлович, не відводячи очей од реєстру і не повертаючи до Молявки голови, став говорити до нього так, мов би вже годину розмовляв із ним:

— Відсіля поїдеш у Сосницю. Я тебе наставляю туди сотником. Там житиме Дорошенко. Доглядай за ним. Пильно дивися. Коли що від нього почнеться недобре, а ти не доглянеш, то не втечеш жорстокого покарання і кінцевого розорення. Але не дражни його ніяк. Доглядай за ним так, щоб він не знав і не помічав, що ти за ним назираєш. Гречно, уштиво і поважливо з ним поведься. Часто відвідуй його, але так, щоб він ні разу тобі не сказав: чого ти мене турбуєш? Ходи до нього ніби для услуги йому, доглядайся чого йому треба і не дожидаючися, поки він тебе попросить, сам йому все достарчай, а чого сам не здолаєш, про те зараз до мене давай вість. Щоб ти знав, коли хто до нього в гості прибуде і коли він кого з своїх домових куди посилатиме. Усе щоб ти вивідав і знав. І про все таке мені просто до власних рук моїх гетьманських пиши. Нікому про це не кажи, що ти за Дорошенком назираєш, тільки я та ти про це щоб відали. Їдь собі з Богом до своєї нової сотні. З моєї канцелярії оцей пан, — він показав на Кочубея, — дасть тобі універсальний лист на сотництво за моїм власним підписом.

Усе те проказавши, гетьман, що досі дивився тільки в реєстр перед себе, вперше глянув на того, до кого говорив, озирнув його всього і знову став дивитись у свої папери.

Молявка вклонився низько гетьманові, що вже не дивився на нього, і вийшов, дуже радіючи. Гетьманові слова про те, щоб він писав просто до нього, дуже йому сподобалися. Він розумів, що дозвіл сотникові писати просто до гетьмана, минаючи полковницький уряд, — це велика до нього увага і відчував, як високо підноситься на своїй службовій дорозі.

Не будемо описувати, як Дорошенко, забравши виборних од чигиринців та від таких, що в Чигирині ховалися, жителів інших правобічних городків, разом з Полуботком та його козаками, їздив в обоз під Воронівку, здав своє гетьманство, положив перед гетьманом Самойловичем свій бунчук, булаву, прапори й грамоти, прислані попереду від турецького султана, віддав йому дванадцять гармат; як перед царським боярином Ромодановським та гетьманом Самойловичем заприсягся на вічне й вірне підданство великому государеві; як потім, повернувшись до Чигирини, здав Самойловичеві це місто з усім військовим припасом; як звелів йому Самойлович (з царського наказу) переїхати з сім'єю жити по лівий бік Дніпра, де гетьман показав йому мешкання в Сосниці. Усі ці важні історичні події не належать прямо до нашого оповідання.

Х

Після того як її схопили в тайнику, Ганна Кусівна стала мов непритомна. Викрадачі притягли її в будинок до воєводи. У нього на горищі зроблено було так, мов окрему світлицю; там стояло ліжко з постіллю, кілька ослонів та стіл. Туди затягли Ганну по крутих вузьких східцях і замкнули за нею двері. Скільки часу не могла Ганна стямитися й очунятися: усе це їй здавалось якимсь страшним сном, а їй хотілося швидше прокинутися.

Нарешті у світлицю до неї ввійшов Тимофій Васильович Чоглоков. Усміхаючись та причепурюючися, він сів на ослін і заговорив улесливим голосом:

— Здорова була, красуне моя хороша, чудесна, люба, найкраща! Здорова була!

Ганна, ще не отямившись, стояла перед ним, не знаючи що діяти, і дивилася, нічого не розуміючи.

— Побачив я тебе раз тільки, — говорив далі Чоглоков, — і припала ти мені до душі аж о-поки!

Та й тернув рукою по горлу. Ганна стояла, мов із каменю тесана.

— Кращої й гарнішої за тебе не бачив на світі, — казав Чоглоков — їй-богу не бачив кращої!

Ганна, ще не отямившись, стояла перед ним розгублена і дивилася переляканими очима.

Воєвода продовжував:

— Ти не знаєш, дівко, хто я. То знай: я тут у вас найстарший. Вельможнішого й вищого за мене тут із ваших нікого нема. Ваш полковник не вартий і підошви мого чобота, та й гетьман ваш мені не рівня. Он який я! Я від самого царя-батюшки, великого государя сюди присланий. Я — царське око, я — царське вухо. Сам великий государ мене знає й ласку свою до мене виявляє. А ти, дурочко-хохлушечко, чи ти знаєш, що то є наш цар, великий государ? Він усе одно, що Бог на небі, то так він цар на землі, — з кожним що схоче, те й зробить. А я близький до нього чоловік, воєвода над вами. Дак я для вашого братчика однаково, що й сам цар. От і розбери лиш, дівко!

Ганна Кусівна починала помалу приходити до тями, але ще не зовсім розуміла своє становище і не спроможна була ні відказувати, ні запитати.

— Тепер чула, — запитав воєвода, трохи помовчавши, — який я чоловік? Он який чоловік уподобав тебе, дівко, дужче за всіх. Бач, яка ти щаслива, дівко! Я хочу, щоб ти стала моєю коханочкою, моєю миленькою.

— Я чужа жінка! — ледве вимовила Ганна.

— Яка там чужа жінка? — зареготав воєвода. — Не вигадуй аби чого, дівко! Хіба чужі жінки, заміжні, ходять простоволосі, з стрічками в косах, як ти?

— Я повінчана, — відповіла Ганна.

— Коли? — знову запитав воєвода.

— Сьогодні, — сказала Ганна.

— Сьогодні? — воєвода продовжував сміятися. — Чого ти мені голову морочиш? Сьогодні? Хіба я турок або католик, що своєї віри не знаю? Що сьогодні? Тепер

Петрівка. У такі дні вінчати не можна.

— Я не знаю, — вимовила Ганна. — Владика дозволив. Нас вінчали, я повінчана.

— Неправда твоя, дівко, — заговорив Чоглоков, — того не може бути. І в вас така віра, як і в нас. А коли в вас такі дурні владики, що в піст вінчати дозволяють, то твоє вінчання все одно, що й не вінчання, бо воно проти святого закону. Коли ти кажеш, що вінчалась, то де ж твій чоловік і нащо ж ти, повінчавшись із ним, ходиш по-дівоцькому простоволоса?

— Чоловік мій пішов із козаками в похід, — казала Ганна, потроху заспокоюючись, — а я буду ходити по-дівоцьки, поки повернеться з походу; тоді весілля справлять і мене покриють.

— Как ето весілля? — питав воєвода, не розуміючи добре українського слова. — Дак по-вашому, як у церкві повінчають, то-то ще не все? Ще якесь весілля справляти! Дак ти й сама свого вінчання за велику річ не маєш, коли тобі ще якогось весілля треба. То й виходить по-моєму, що твоє вінчання — все одно, що й не вінчання. І виходить, дівко, що ти вигадуєш, наче вінчалася. То він тобі не чоловік, а тільки ще жених. А задля такого важного чоловіка, як я, можна всякого жениха побоку.

— Ні, він мені не жених, а чоловіком став, як я повінчалась. Я чужа жінка! — сказала Ганна.

— Не чоловік він тобі, красуне, — повір мені! Я закон знаю краще від тебе. Можна його й к бісу послать заради такого великого чоловіка, як я, — промовив Чоглоков.

— Ні на кого я не проміняю свого чоловіка, — розважливо вимовила Ганна. — Не піду я на гріх нізащо на світі. Я Бога боюся. Ти — хто тебе знає, що за чоловік: говориш, буцім присланий од самого царя. Як же ти, царський чоловік, таке діло твориш: чужу жінку зводиш? Хіба цар тебе до нас на лихе послав? Коли ти від царя посланий, так ти нас на добре наставляй, а не на погане!

— Я тебе й наставляю на добре. За кого ти заміж ідеш? — допитувався воєвода.

— За того, кого полюбила, та за кого батько й мати віддають, — відповіла Ганна.

— Слухай, дівко! — казав воєвода, — я дуже багатий, грошей у мене страх багато і вотчини є, — в золоті ходитимеш.

— Не треба мені твоїх грошей та вотчин! Шукай собі зі своїми грішми та вотчинами іншу, а мене пусти до батенька й до матінки! — заридала Ганна.

— Не пручайся, голубочко. Чуєш, не пручайся! — сказав воєвода та, підвівшись, хотів обійняти її.

— Геть! — крикнула Ганна не своїм голосом. — Ліпше вбий мене на цім місці, а я на гріх з тобою не піду! Я чесного роду дитина, дівкою ходивши, дівоцтва свого не втратила і, пішовши заміж, своєї доброї слави не покаляю! Геть! Нехай тобі лихо!

— Що ти кажеш про добру славу та про гріх! — воєвода все дужче розпалювався. — Яка тут недобра слава? Який тут гріх? Ти мені так уподобалася, що я тебе за себе заміж хочу взяти.

— Неправда! Заміж ти мене не візьмеш, а тільки дуриш, хочеш улестити мене. Як таки тобі, такому значному царському чоловікові та просту дівку за себе взяти та ще й

не зі свого московського роду? А хоч би ти і справді це говорив, так цьому статися не можна, бо я вже казала тобі, що я чужа жінка вінчана і заміж іншому не можна мене вже брати.

— А я кажу тобі, що твоє вінчання — не вінчання. Беззаконно дозволив тебе вінчати владика. Над вашим владикою є старший владика, патріарх. Він твого вінчання за вінчання не візьме і дозволить тобі піти за мене.

— Я, — казала сміліше й розважливіше Ганна, — вже тобі сказала, що я чужа жінка, мене повінчано. Та хоч би й ваш патріарха, як ти кажеш, дозволив, то я б за тебе не пішла. Люблю я свого Яцька і ні на кого в світі його не проміняю.

— А мене так не любиш? — сказав воєвода, лютуючи по-звірячому.

Ганна мовчала.

Воєвода ще раз запитав:

— А мене так не любиш? Не гарний я тобі?

— Не люблю! — сміло сказала Ганна. — Як я любитиму того, що його вперше бачу?

— Я сказав тобі, хто я, — промовив воєвода. — Коли не віриш, запитай у кого хочеш: усі тобі скажуть, що я царський воєвода, в Чернігів присланий.

— Та будь ти не те що воєвода, будь ти найперший, як там у вас зветься, князь чи що, хоч самого царя син — я за тебе не піду, а гріха творити не стану ні з ким.

— Так таки не підеш за мене? — питав воєвода, а в самого пика ставала дедалі все дужче звіряча.

— Так-таки не піду! — відказувала Ганна.

— І не любиш мене? — несамовитів воєвода.

Ганна забарилася відповісти. Воєвода знову запитав.

— А сам знаєш! — одказала вона, а тоді, заридавши, кинулася йому до ніг і благала: — Відпусти мене, боярине, Христа ради відпусти до батенька й до матінки.

— Е, ні, дівко! Не на те я тебе звелів сюди привести, щоб, нічого з тобою не зробивши, та й пустити. У нас кажуть: хто бабе спустит, тот баба сам. Хоч плач, хоч кричи — нічого не вдієш. Тут тільки я тебе й почую, більше ніхто. Ти тепер у мене в руках і від мене не вирвешся. Коли не хочеш по-доброму, з ласки, так буде по-моєму, силоміць.

— Боярине! — голосила Ганна, — відпусти мене! Батечку! Голубчику! Пожалій мене! Я нікому не скажу, що зі мною діялось, ні батькові, ні матері, нікому! Відпусти! Бог тобі за те нагородить усяким добром. Голубчику! Пошануй! Відпусти!

— Ні, дівко-красуне, не відпущу! — казав воєвода. — Дуже вже я тебе вподобав.

— Пане воєводо! — промовила Ганна, підвівшись і ставши з повагою. — У мене є чоловік. Він довідається й оступиться за мене. Він аж до царя дійде і суд на тебе знайде!

— Еге, дівко, — злісно всміхнувся воєвода, — так ти ще й лякаєш мене своїм козаком! Он який він великий чоловік, що аж до царя дійде! Ге! Далеко йому до великого государя! Що там твій козак! Начхав я на нього! Що він мені зробить? Я царський воєвода. Мені більше повірять, ніж якомусь паршивому хохлові-козакові. Не

боюсь я його, дурня. Що схочу, те й зроблю з тобою зараз. Вельми я тебе вподобав, дівко.

Він ухопив її за стан.

— Я розіб'ю вікно, кинусь! Уб'юсь! На тобі гріх буде! — закричала Ганна.

— Вікно вузьке, — не пролізеш! — зловтішався воєвода.

Ганна пручалася. Не допомогло...

* * *

Вранці наступного дня воєвода сидів у себе вдома. Перед ним стояв його холоп Васька — один із тих, що вхопив у тайнику Ганну, двадцятилітній парубчак, з нахабними очима, що все відвертав голову то праворуч, то ліворуч, часто струшуючи руськими кучерями. Воєвода говорив:

— Васька, хочеш жениться?

— Коли твоя панська воля буде, — відказав Васька.

— У тебе молодії нема? — допитувався воєвода. — Правду кажи мені.

— Нема, пане! — широко посміхаючися, відповів Васька.

— Найти тобі молоді? Хочеш, найду — красуню таку, що аж-аж! — продовжив воєвода.

Васька тільки вклонився.

— Оту дівку, що ви з Макаркою вхопили? Хочеш? — запитав воєвода.

— Змилося, пане, — вигукнув голосно Васька. — Чи моєму холопському рилу такі калачі їсти! Вона просто краля писана!

— Так от із тією калею я й хочу тебе оженити, — казав далі воєвода. — Хочеш, чи ні?

— А вона ж повінчана, пане?

— То байдуже, — перепинив воєвода — Розвінчаємо. У піст їх вінчано, — таке вінчання негодяще.

— А як удруге вінчати не схочуть? — зауважив Васька.

— Ви повезете її в мою підмосковну вотчину: там отець Харитоній вас повінчає. Він усе так зробить, як я схочу. А я листа до нього через вас передам, — він вас і повінчає. Тільки ось що, Васю: коли мене з Чернігова заберуть, тоді я тебе з жінкою в Москву покличу: ти пускатимеш до мене жінку свою наніч?

— Не те що пускатиму, сам її до тебе приведу, — відповів радісно Васька. — Хто ж від такого щастя відмовиться.

— А ти, Васька, за те в розкошах купатимешся, — обіцяв Чоглоков. — Найбільшим чоловіком у мене станеш. Коли схочеш, то й прикажчиком тебе над усією вотчиною настановлю. І одіж з мене носитимеш, і їстимеш та питимеш те, що й я.

— Як твоя милість схочеш, так і буде, — сказав Васька, кланяючися. — Ми всі раби твої і повинні тебе в усьому слухатися. Ти нам за батька рідного кращий, годуєш нас із ласки своєї.

Чоглоков перервав його слова:

— Запряжете троє коней у кибитку, посадите в неї хохлушку, закриєте шкурами та

рогожами, та й повезете з города нишком опівночі. Держіть її добре, щоб не вискочила та не кричала, аж поки далеченько од города од'їдете. Нічого їй не кажіть — куди її везете і що з нею буде. А коли привезете в нашу вотчину, зараз отцеві Харитонієві мого листа подайте: він вас повинчає. Житимеш із жінкою у мене в дворі в окремій хаті, а я напишу до прикажчика, щоб давав вам харчу щомісяця досхочу.

Опівночі виїхала з чернігівського замку воєводська кибитка, уся затушкована шкурами й рогожами. У середині в ній сиділа Ганна Кусівна, — ноги їй зв'язано було товстою вірьовкою; з обох боків коло неї були Васька та Макарка. Вона пручалася, хотіла була вирватись, але Васька держав її добре, а Макарка затикав їй рота хусткою щоразу, коли вона хотіла крикнути. За кучера були двоє московських "стрільців", що сиділи спереду. Переїхали поромом Десну. Проїхали ще верств із п'ять. Тоді Васька відгорнув шкуру в кибитці.

— Не бійся, дівко, не пручайся, не борсайся! — крикнув він. — Не втечеш. Будеш сидіти й мовчати, — покину кибитку не закритою і держати тебе не буду; а почнеш дуріти, — знову закрию і так тебе притисну, що заболить.

Проїхали ще верств із двадцять. Ганна мовчала. Тоді Васька й Макарка розв'язали їй ноги, але обв'язали за стан і по черзі держали за кінець мотузка, не випускаючи з рук навіть тоді, коли вставали з кибитки. Але й із самою Ганною сталася тоді така зміна, що вона сама не могла б такої сподіватися. Вона так думала: горе мене спіткало велике, таке, що гіршого й важчого вже й бути не може. Треба терпіти. Мабуть, це з Божої волі. Коли Бог зласкавиться до мене, то пошле по мою душу й забере мене з цього світу, або з цієї тяжкої та гіркої біди мене визволить; а не буде Божої на те волі, а буде його свята воля така, щоб я на цьому світі довго мучилася, — буду мучитися й терпіти. Усе, що зі мною робитимуть, — нехай собі роблять, збиткуються, знущаються з мене, як хочуть: то все Божа воля. І з такою думкою вона мов закам'яніла: не пробувала тікати, у всьому слухалася своїх мучителів; дадуть їй обідати, сказавши їж та пий, вона їсть і п'є; скажуть: лягай та спи, — вона й лягає і навіть засипає, бо горе її притомлює.

Так везли її городами й селами; коли до неї говорили, вона озивалась, але коротко, здебільшого казала: не знаю. Так довели її в маєток Чоглокова, в село Прогной на річці Пахрі.

Кріпаки, що привезли Ганну, в'їхали в боярський двір, вивели її з кибитки і посадили на горище в окремий закамарок. Залишившись сама, Ганна спершу плакала довго, тоді знеможена заснула. Вона вже не дбала про те, що з нею буде. Її замикали: принесуть їсти й пити та й знов замкнуть замком. Та тепер вони могли б цього й не робити: невільниця не втекла б, коли б їй покинути й відчинені двері; вона не зважилася би втекти вже через те, що не знала, куди її завезено і чи далеко вона від рідного Чернігова.

Тим часом Васька й Макарка пішли з листом од Чоглокова до попа, отця Харитонія. Той піп був з холопів Чоглокова. Пан оддав його вивчитися читання й писання, а тоді, давши хабара в патріаршому Приказі випросив, щоб його висвятили на попа в маєток

до пана. Ставши отцем Харитонієм, цей неосвічений мужик, насилу читав церковні книги, а в своїх попівських справах слухався не церковної установи, а свого пана Чоглокова. Що пан скаже, те все він і зробить слухняно, так собі міркуючи, що коли що зі зведеного й не по правді, то відповідатиме за це не він, а пан. Отак розуміючи свою пастирську повинність та нічогісінько не тямлячи у вірі, отець Харитоній тільки й міг зараз же згодитися зробити все так, як у листі до нього велів тепер пан. І ото незабаром, в одну неділю, Васька з Макаркою увійшли до Ганни та звели її іти з ними. Вона пішла, не питаючи куди та чого йти. Її привели до церкви, де саме скінчилася служба. Окрім Васьки та Макарки стояли там ще троє невідомих Ганні кріпаків. Паламар у мужицькому "зіпуні" (московська свита) та в личаках посвітив перед образом свічки і дав по запаленій свічці Васьці й Ганні. Отець Харитоній вийшов у ризах, одчинив царські врата та, підійшовши до стільця, що стояв посеред церкви, почав вінчати. Додержуючись усього написаного в книзі, що лежала на стільці, він запитав Ваську й Ганну: чи зі своєї волі хочуть вони вінчатися? Тільки тоді зрозуміла Ганна, що з нею коять, і з усієї сили закричала:

— Не хочу! Не можна! Я повінчана з іншим.

Але піп не зважав на це, мов і не чув її слів, а правив своє далі. Ганна ніяк не хотіла надівати персня, але холопи наділи його на палець силоміць, а Васька шепнув, що битиме люто, якщо вона буде противитись, а все-таки її повінчають. Ганна вже не скидала надітого персня. Коли ж її з Ваською повели кругом стільця, Ганна гірко плакала, хотіла кричати та тікати, то Васька, йдучи поряд, сказав: "Цить! А то ми з тебе шкуру здеремо!". Ганна тільки заридала гірко. Повінчавши, піп, знову-таки дотримуючись того, що бачив написаним у требнику, звелів повінчаним поцілуватися. Ганна з огидою відвернулася, але Макарка, що був у неї за боярина, повернув їй голову назад і наткнув просто на Васьчину голову. Коли Ганну виводили з церкви, вона все ридала й хлипала, а новий чоловік нахвалявся, що здере з неї шкуру, пектиме вогнем, повиколіє очі. Навкруги були холопи й холопки, та їх зовсім не вражало те, що молода ридає, бо в москалів молода звичайно плаче — так годиться в них робити на весіллі. Усі розуміли, що молоду віддано заміж силою, з панського наказу, але це в них була звичайна річ і нікого це не обурювало.

Привели Ганну в двір. Стала вона тепер жінкою новому незнайомому чоловікові, жила з ним в окремій хаті, невеличкій, приробленій до великої хати, куди збиралася двірська челядь на роботу. Їй загадували робити всяку всячину в дворі: колоти й носити дрова в хату, топити піч; узимку ввечері прясти разом із іншими дворовими бабами, — вона все слухалася. Часом дворові баби глузували з неї за її українську мову, за те, що все була засмучена; вона не сердилася, не огризалась, а тільки мовчки плакала; а холопки глузували з її сліз та ридань. Її вбрали в московський одяг і казали, що тепер вона чепурніша, що так краще, ніж у її хохлацькому вбранні, в якому вона приїхала, — тепер, принаймні, вона схожа на православну. Ганна все терпіла мовчки. Але в душі той силуваний спокій часом здіймався страшними бурями. Не раз їй спадало на думку вкоротити собі віку: розбити собі голову об піч у хаті, вигадавши момент, коли за нею

менше доглядатимуть, або вибігти пошукати води та втопитися. Та думала й так, що то буде тяжкий гріх перед Богом, згадувала, як їй змалечку не раз говорили, що не буває від Бога на тому світі прощення тому, що сам собі смерть заподіє, і буде грішна душа блукати, мучитися, не маючи спокою; треба терпіти всяку біду, хоч би й як було тяжко, бо милосердний Бог колись таки пошле смерть, а на тому світі нагородить на небі. Часом зло обіймало її і хотілося звести зі світу цього ненависного Ваську, цього нелюба, або запалити вночі, коли буде вітер, хату і всю садибу: либонь усі згорять, кляті, а тоді нехай із нею що хочуть те й роблять — хоч огнем печуть, хоч із живої шкуру деруть, а вона вже за себе віддячила! Їй страшенно нестерпне було все те життя, в яке її кинули; їй, зроду вільній козачці, ворожий та огидний був той холопський лад, до якого при звичаїть її присилювали. Чула вона раніше вдома жалібні пісні про татарську неволю, завдавали печалі та муки її серцю оповідання про те, як татари хапали по полях та гаях необережних дівчат, що ходили туди по ягоди, гнали їх у свій край, і там бідолашні мучилися в їхній неволі; але ж то так роблять вороги-бусурмени з хрещеними, а тут же навкруги люди мов би й самі хрещені: і церкви в них є, і образи по хатах, а виробляють із нею таке, що гіршого й бусурмени не робили б, коли б упіймали. То чого ж їх і жаліти? Хай би й усі погоріли! Але тут зупиняла її така думка: гріх великий перед Богом таке думати, — Бог не велить робити зла ворогам. Ганна заливалася гіркими сльозами і благала Бога простити їй те бажання, що прийшло несамохіть. Так глибока дитяча віра берегла її від помсти за себе, і від того, щоб укоротити собі віку. Дні минали за днями. Ганна все дужче звикала до того безчулого спокою, що людина все терпить, не шукає вже й способу рятуватися, звекає навіть до того, до чого ніколи — так здавалося раніше — і звикнути не можна.

Васька одначе не надокучав Ганні своїми чоловічими правами. Ганна корилася йому у всьому мовчки, але сама неспроможна була сховати від Васьки свою огиду до нього. Через те й Васька відчув, що його щось відвертає від жінки, що зветься його жінкою з неволі, а він із неволі зветься їй чоловіком. Трапилася Васьці з челяді Чоглокова молода чепурненька вдовичка, сама почала зачіпати його, він і зазнався з нею.

— Ти думаєш, — жалівся він їй, — мені дуже любо панькатися з цією хохлачкою! А привалилась би вона від мене крізь землю! Наше діло холопське: що пан звелить, те й робимо! От уподобалася йому хохлачка, — женися, каже, Васько, а до мене вона ходитиме. Це бачиш, щоб я, оженившись, гріх його покривав. У розкошах, каже, купатимешся. Ну, чи купатимуся, чи ні, а нема чого робити, треба слухатися: хоч шкури на спині не спише. От і бережи цього чорта — принесла її нечиста! А бодай його! Іноді як почне рюмсати, — так би взяв, дав би їй кулаком по голові, щоб уже й не встала. А часом і самому, на неї глянувши, жалко стане, мов хто в серце колячкою штрикне. Ну, і махнеш рукою!

XI

Повернувшись із походу з-під Чигирина, Самойлович розпустив усі полки додому на зимній відпочинок; але Чернігівський полк поставив залогою в Чигирині. Борковський

поїхав до Чернігова вибрати нових козаків із тих, що сиділи вдома, щоб послати їх до Чигирини замість тих, що були в поході, а полкового обозного настановити над ними наказним полковником.

Дома Борковський довідався від жінки, що десь зникла та молода, що її, за дозволом від владики, вінчано саме в той день, коли полк у похід рушив. Полковниця вже дізналася, що народ говорить на воєводу, ніби він це зробив; та й іншими своїми вчинками воєвода вже обував проти себе людей і зробився їм огидний. Полковниця розказала чоловікові, що без його воєвода кликав до себе заможних чернігівських міщан і вимагав од них собі грошей: із кого сто рублів, з кого двісті й більше, а то нахвалявся, що поставить у їхніх домах своїх стрільців; щоб збутися таких лихих гостей, міщани давали воєводі те, що він казав. Воєводські стрільці й рейтари, ходячи по базару, силоміць брали в перекупок їстівну всячину і не платили, кажучи, що вони ж, бач, царські "служилые люди", так "хахлы" повинні їх годувати і всіляко догоджати; хотіли забрати в москалів пограбоване, так за тих заступалися їхні товариші ще й били українців. Жалілися на них до магістрату, віт із лавниками самі ходили до воєводи просити, щоб він припинив своїх людей, а воєвода прогнав магістратських, ще й зганьбив. Сам воєвода їздив по коморах, набирав краму, зазвичай фабричного виробництва, казав, що згодом заплатить, а коли хазяїни приходили до нього по гроші, так він глузуючи відказував, що заплатить, коли Христос удруге прийде на землю. Дуже він був ласий до жіноти, і воєводські люди водять до нього жінок і дівчат із міщанських та з поспільських дворів, — почали вже й у козацькі двори вбиратися, почали піддурювати козацьких жінок та дочок, лякали їх, що силоміць поведуть, коли ті охотою не підуть; дізнавшись про те, чоловіки й батьки жалілися обозному, що був наказним полковником без Борковського. Обозний пішов поговорити з воєводою, але воєвода почав тупотіти ногами й репетувати, що все це дурниця, що обозний сам це вигадує на його людей і на нього, воєводу, та й прогнав обозного, зганьбивши. Отакі новини розказала полковниця чоловікові. Борковський покликав обозного, і той розказав те, що й полковниця, і додав, що воєвода сказав йому так: "Ти повинен припиняти дурнів, щоб таких нісенітниць не плели, а не приходити з ними до мене, — ось я на тебе пожаліюся великому государеві за ганьбу".

Борковський поїхав до Чоглокова, щоб роздивитися на нього та почути, що той казатиме.

Чоглоков, побачивши із вікна, що до нього в'їздить у колясі полковник, зараз вибіг на рундук, кланявся, торкаючись пальцями аж до долу, усміхався, радісно скрикував, обіймав і цілував полковника, мов старого приятеля, просив до себе в хату і, пустивши його попереду, сам ішов за ним та приговорював:

— Ось коли в мене справжній Великдень, коли я побачив дорогого гостя, шановного Василя Кашперовича!

Посадовивши Борковського на почесному місці, Чоглоков заметушився, велів давати вина та всяких закусок і казав до полковника:

— Сам я, без хазяйки. Вам, жонатим людям, інша річ: є кому все приготувати й

пошанувати дорогого гостя. А я сам. То, може, в мене що й не так буде, то вже не гнівайся, приятелю мій!

— Та хазяйку легко знайти, — заговорив Борковський, — аби панові воеводі вподобалась яка панночка.

— Воно так, та бачиш, приятелю мій, — сказав Чоглоков, — я думаю про те, як спасіння на тому світі заробити більше, ніж про те, щоб на цьому дочасному світі було добре. Що наше життя тут? Живемо літ сімдесят, як є сила вісімдесят; що ж воно перед вічним життям у царстві божому, де й тисяча літ як день єдині. А якою стежкою йти туди, до царства божого? Вузькою, тернистою стежкою, бо широкий та рівний шлях веде до загину. У мене, Василю Кашперовичу, книжечка є. Чудесна книжечка. Ось глянь лиш, приятелю!

Він достав із покуття з-під образів рукописну книжку з малюночками, показав йому на малюнок і говорив далі:

— Оце вузька, а оце широка дорога. Чим вони виявляються? Ось вузька та терниста дорога — якими горами, скелями та безоднями вона звивається вузьенькою стежкою, а стежка та вся обросла колючками: а тією дорогою йдуть усе хромі сліпі, вбогі та схимники-пустельники, що весь вік свій у скорботі та в сльозах про гріхи свої й людські проживають. А куди ця дорога веде? Глянь: он церква, а на рундуці церковному в архирейських ризах сам Господь стоїть, а коло нього апостоли, і благословляє Господь тих, що йдуть до нього, — от як у Євангелії сказано: прийдіть благословенні? А он друга, широка дорога. Глянь: усе сади та квітки прекрасні, запашні, і дорога така рівненька, а по ній усе столи стоять, а за столами все гуляють та п'яниці сидять, а перед ними чоловік із балабайкою в руках, шапка набакир, гопака віддирає. А он купальня далі, а в ній миються мужчина з жінкою, — це вже перелюбство; а далі он глянь — чоловік з жінкою та з сім'єю обідає, люди багаті, в одягах цяцькованих, у хутрах дорогих, а на столах у них кубки, чарки й кухлі все срібні, а крізь двері старець до них руку простягає, а вони на нього й не дивляться. Бачиш, усі ці широким шляхом ідуть, і ті, що в законному шлюбі живуть у достатках і в щасті мало до вбогих милосердні, бо самі горя не знають, і вони на широкому шляху там, де п'яниці й перелюбники. А глянь, куди цей широкий шлях веде їх. До кладочки, а кладочка тоненька як хвойдиночка, а під кладочкою безодня, а в ній гади численні, дракони, змії, крокодили, скорпії... Он один грішник упав із тієї кладочки та просто в пашу крокодилові! Он який цей широкий шлях! А ми, грішні, нечутливі, живучи на цьому суєтному світі, не думаємо про те, що нас може дождати на тому світі. О Господи Боже! Господи Боже! А ще б ми частіше згадували останній час наш смертний, менше б, мабуть, грішили в нашому житті. Ото ж бачиш, шановний і возлюблений приятелю мій, часом би й хотілося мені женитися, та боюся, щоб не зійти на гарний та широкий шлях отой, а самотнє життє хоч недобре і терпіти всячину доводиться, так же знаєш, що за терпіння буде спасіння,— тим і розважаєшся.

На що Борковський сказав:

— Тимофію Васильовичу! Подружнє життя Бог благословив, і воно не заведе в

пекло, хіба чоловік стане неправдою жити; так то вже буде йому кара за інші гріхи, а не за те, що оженився, — це зовсім не гріх.

Воевода поглянув убік, підвів очі догори й зітхнув.

Борковський почав про інше:

— Без нас тут сталося дивне діло. У той день, коли ми виступали в похід, вінчали в церкві св. Спаса нашого козака Молявко-Многопіняжного, і ми з твоєю милостю разом у церкві тоді були. У той же вечір, як ми вийшли, ухоплено молоду в потайнику, що до Стрижня з города пророблений, — там знайшли її відра й коромисло, а самої не знайшли; і досі немає. Кажуть би, твоя милість посилав одшукувати її — чи де не знайдено сліду її?

— Правда, — сказав Чоглоков, — до мене приходив її батько і просив, так я й посилав стрільців шукати. Ніде не знайдено її. А от згодом прийшла до мене звістка, що мій холоп Васька Чесноков, він випросився з Чернігова в мій маєток, — привіз туди малоросійську дівку і хоче з нею женитися. Я написав, що дозволяю, і запитав, що то за дівка? Учора прислали мені звістку, і з неї я довідався, що це саме та дівка, що тут шукали. Вони вже повінчалися, обоє охотою і за моїм дозволом. Ганна Кусівна зветься ця дівка, адже так?

— Вона! — вигукнув страшно здивований полковник. — Та як же їх там повінчали, коли вона вже повінчана з іншим тут, у Чернігові?

— Цього я не знаю, — відповів воевода. — Тільки до мене такий лист прийшов і випис про їхнє вінчання від попа. Але ж якщо по правді: той шлюб, що тут був, незаконний, — творився ж у Петрівку.

— Архієпископ дозволив, — не погоджувався Борковський.

— Не сміє архієпископ того дозволяти, — почав повчати воевода. — Як піде через це, боронь Боже, справа та довідається найсвятіший Патріарх із усім священним собором, — не похвалять за те вашого архієпископа. Знаєш, патріарх Никін не рівня був архієпископові Лазареві, але й із того зняли патріаршество вселенські патріархи. То щоб і з вашим архієпископом того не було.

— У нас, — сказав Борковський, — з прадідів так ведеться, що в піст забороняється починати малженське сожитіє, а вінчання не забороняється, і владика може дозволити обрядок хоч і в піст, аби тільки в малженське життя не вступали до кінця посту.

— Довго ви жили під ляхами і багато латинського паскудства до вас перейшло, — продовжував Чоглоков. — А тепер ви вже пішли під державу царів православних, то треба вам такі плевели з церкви Божої викорінювати. Ваш архієпископ Лазар добре те знає. Навіщо ж він так робить?

— Це вже діло не наше, а духовне, — відповідав полковник, — може, архієпископові Лазареві й не годилося того тепер дозволяти, але як тую жінку тут із одним уже повінчано, — не годилось її перевінчувати з другим.

— І чого б вашому козакові жаліти за такою жінкою!.. — засміявся воевода. — Причепилася до іншого, то й нехай собі! Вона, певне, й сама розуміє, що те вінчання не до ладу, коли зважилася тікати з чужою людиною та й повінчатися з нею. Нехай твій

козак ще й Богові дякує, що така жінка від нього відчепилася.

— Тут, — промовив Борковський, — є щось, що торкається твоєї милості. Як тільки твоя милість приїхав до нас у Чернігів, зараз посилав стрільця Якушку за бабою Білобочихою, відомою всім зводницею, і прохав, щоб вона твоїй милості добула на ніч Ганну Кусівну, про яку казано твоїй милості, що то найкрасовитіша з дівчат чернігівських. Білобочиха те сама нам повідала і свідки на те є: нашого полку старшини; обозний і писар. А скоро після того Ганна Кусівна пропала. З того немалий якби суспект[38] виникає на поступки твоєї милості.

— Не годиться тобі таку дурницю мені говорити, такі незвичайні речі, не мені таке слухати! — аж кинувся з гніву воєвода. — Тобі дурна баба наплескала, а ти з дурощів своїх хохляцьких смієш мені те в вічі казати! Білобочиха твоя як собака бреше, а ти її брех за вітром розносиш, та ще й мені насмілюєшся говорити, забуваючи, що я старший і шановніший за тебе вдсятеро! Я — царський воєвода, а ви всі козаки-мужики й мужичі сини!

— Вибачай, пане воєводо, — промовив Борковський, — тільки про те, що розповіла Білобочиха при свідках, пошлеться в Приказ, та, може, й ще дещо про твою милість.

І не попрощавшись вже зі схвилюваним воєводою, Борковський пішов від нього. Повернувшись додому, він сказав полковниці:

— Ота Кусівна, що пропала, — то я бачу — воєводське діло, прокляте то діло!

Через день прийшов до Борковського чернігівський вїт із бурмистром та з двома давнінами (членами магістрату). Вони принесли Борковському скаргу до царя, в якій написали, що виробляв воєвода Чоглоков і просили, щоб його з Чернігова було взято. У цій жалобі обвинувачувано Чоглокова за всі ті вчинки, що полковниця розказувала чоловікові, коли він повернувся з походу. Борковський покликав полкового писаря, звелів читати супліку при собі і при вїті з товаришами, а коли писар дочитав до того, що воєводські люди підмовляли жінок і дівчат на сороміцьке діло для воєводи, Борковський припинив читання й сказав:

— Припиши ще тут: чернігівська міщанка Білобочиха перед полковником і полковою старшиною розповідала, як воєвода, покликавши її до себе, казав їй підмовити на блудне з ним діло козачку Ганну Кусівну, що вступила перед цим у малженський союз із козаком Молявкою-Многопіняжним. Потім оця Ганна, коли її чоловік пішов у похід із іншими козаками, безвісти пропала; вже коли козаки повернулися з походу, цей воєвода повідомив полковникові чернігівському Дунин-Борковському, що начебто ця Ганна вступила в нове малженство з його воєводським чоловіком і нині мешкає з цим своїм новим мужем у його воєводській підмосковній вотчині. Того ради переконані, що воєводі було відомо про таке беззаконне викрадання жони від живого мужа і віддання оної в малженство з іншим чоловіком, і що воєвода сам був не безучастником такої справи.

— Та ще припиши тут, що скарга подається не від самого міщанства, а й від чернігівського козацтва. Усе, як треба, скомпонуй і мені подай, щоб одіслати до ясновельможного.

...Молявка-Многopіняжний, відбувши похід, прибув у свій Чернігів, щоб, спакувавшись за якийсь тиждень, їхати з матір'ю та молодого жінкою в Сосницю. І не розказати, як страшенно зраділа стара Молявчиха, коли, зустрівши сина й обцілувавши його, довідалася, що він за такий короткий час із простого рядовика дослужився до хорунжого, а тоді й до сотника, та ще й так, що має право посилати листи просто до самого гетьмана. А тільки-но запитав він про жінку, мати відразу розказала йому про страшну подію. Почувши те, Молявка зблід як крейда і прикипів до місця.

Мати давай розважати сина:

— Синку! Не журись! Я тобі скажу: необачно ми зробили, що засватали дівчину з цієї сім'ї. Досвідчилася я, що непевні то люди. Звісно, перше, як нам було знати, що воно таке, а опісля стало видно, що люди недобрі, погана сім'я. Та й молода — Бог-зна що! Тут щось та не гаразд. Як-таки так, як вони кажуть: пропала, і хто його знає, де й куди поділась. А тут Кусиха наплела на мене таке, що й казати ніяково. І відьма я, і чарівниця, і лукава я, і злюча... такого наплела, такого на мене понабріхувала, що не сподівалася я ніколи дожити до такої ганьби.

Стара почала ридати. Тоді вже син почав її розважати, але слова матері глибоко зайняли йому душу і відразу відвернули його від жінки і породили злобу до Кусів, що здавалися йому винними через те вже, що мати на них жаліється, плачучи. Але така переміна тільки ще народилася в ньому, і він не то іншим посоромився б виявити її, але щиро хотів би й сам не помічати, що вона в ньому народжується. Молявчиха радила йому зовсім не ходити до Кусів і казала, що боїться, щоб там його не причарували. Син однак цього разу не послухався такої ради і пішов до тестя й тещі.

З того страшного дня, коли зникла їхня єдина дочка, Куси не переставали тяжко журитися і так змарніли за журбою, що Молявка насилу зміг упізнати тих, що тільки три місяці не бачив. Обое зустріли його ласкаво, але тяжко ридаючи. Заплакав із ними й зять. Але Кусиха зараз же почала докоряти Молявчиху, хоча щоразу все прохала в зятя вибачення, що так говорить про його матір. А про те палка й горда, але дуже добра серцем Кусиха казала, що вона готова й помиритися.

— Зганьбила, — казала Кусиха, — всю нашу сім'ю, повигадувала про нас чорт знає що таке, аби добрих людей од нас одвернути. І хто її знає, чого вона так на нас визвірилася. Нічого, далєбі нічого ми їй не вдіяли, ми до неї з щирого серця як до родички нашої, а вона на нас — як лютий ворог. І тепер ми на неї нічого, Бог із нею, нехай Господь її судить. А ми нічого, таки нічогісінько!

Слухаючи те, Молявка не знав, що йому й одказати, але Кус допоміг йому. Він устав, пішов до дверей і сказав:

— А йди, зятю, сюди, я тобі щось скажу.

Молявка вийшов удвох із ним у сіни.

Кус тоді йому:

— Ти, зятю, на це не потурай! Поколотилися проміж себе жінки, а тут де взялися цокотухи збоку та й стали їх підцьковувати. Постривай, любий зятеньку, все переробиться й зміниться. Аби тільки Ганна знайшлася, то ми б гуртом узялись і зараз

старих бабів на згоду привели. Ох! Та де-то тієї Ганни взяти!

І Кус гірко заплакав.

Зворушившись із плачу батька й матері, Молявка обіцяв із усієї сили шукати Ганну, переконував, що він і в пекло ладен іти, аби тільки її визволити з лиха та повернути. Наприкінці сказав, що піде зараз до полковника спитати ради, куди йому кинутися.

Прийшов Молявка-Многopіняжний до свого полковника.

Борковський звичайно поводився зі своїми підвладними згорда по-начальницькому, робив так саме досі й із Молявкою, але цього разу зустрів його всміхаючися, поздоровляв із сотництвом, казав, що, застаючись і далі в Чернігівському полку, він завжди може розраховувати на свого полковника, як на щирого протектора й добродія. По тому Борковський розказав йому, що чув од воєводи про шлюб Молявчиної жінки з воєводським чоловіком. Молявка зблід і затрусився. Борковський почав його розважати так само, як і мати, доводив, що хоч тут і був підступ од воєводи, але так би не сталося, якби молода Молявчиха сама тому не сприяла і на те не пристала, а то як би ж вона опинилася десь під Москвою й повінчалася з іншим. Полковник радив і Молявці зректись такої жінки, бо вона зламала йому вірність, та й пошукати іншого подружжя.

— Моя рада, серце козаچه, — говорив далі полковник, — піти до воєводи та взяти від нього випис про те, що, казав він, до нього прислано від попа того, що вінчав твою жінку, та з цим виписом іти до преосвященного Лазаря: нехай він, побачивши, що жінка твоя порвала малженський союз, дозволить і тобі як вільному і взагалі від того союзу свободному з іншою дружиною закон прийняти. Архієпископ повинен тобі те на письмі дати. Ти молодець голінний і дуже розумний: піднесешся високо. Я це бачу. Бо я старий птах — наскрізь тебе, як і кожного чоловіка, бачу. Кусова дочка — невелика пташина, а за тебе тепер хоч яка панночка заміж піде. Та от, прикладом сказати: у моєї жінки є небога — сестрениця[39]. Багато вже до неї молодят залицялося, вона всіма гордувала і гарбуза їм підносила. А тобою і та не погребувала б. Це я тобі так тільки, на приклад кажу; таких панночок чимало знайдеться в сім'ях у наших значних товаришів. А то все не рівня якимсь Кусам. Бо ти, серце козаچه, тепер уже не рядовик, а сотник, наш брат, значний товариш, так тобі вже слід із нашим братом, а не з простими рядовиками ріднитися.

Молявка-Многopіняжний одразу підбадьорився від таких слів і дякував полковникові за добру батьківську раду.

Повернувшись до матері, він розказав їй про все, що чув від полковника.

— А що! — раділа Молявчиха. — Говорила я тобі: щось не гаразд, непевні вони всі, і необачне було твоє оженіння. Так воно й є, як я казала. Не без власної вини її було те, що вона зникла. А що, чи не правда моя? Тепер сам бачиш і розважиш: уже ж не без її згоди повінчано її з кимось іншим. І полковник, бач, теж говорить. Полковник тобі добра хоче. Що він тобі натякнув про якусь свою сестриницю, так це, щоб ти догадався та посватав. Цур їй, тій Кусівні, — нехай її ті люблять, що в болоті трублять. Іди, синку, швидше до воєводи та попрохай у нього той випис, що полковник тобі казав, а там чвалай до владики, щоб тобі дозволив оженитися з іншою. І справді, синку, ти вже не

абиякий рядовик, а сотник, дякувати Богові, з панством урівні, так тепер тобі вже не з простими черняками, а з родовитими знатися і приятелювати годиться. Ти ж молодий та хороший, мій синочку любий! Авжеж після всього оце, хоч би Кусівна та й повернулася до тебе, хіба ж би ти її прийняв за жінку з-під якогось там — чорт батька зна! — московського холопа. Таку паскуду й скибкою взяти гидко!

Молявка-Многopіняжний прихилився до матеріної мови. Довідавшись, що його жінка вже належить іншому, — чи з власної її волі те сталося, чи ні, — однаково вона вже йому стала нелюба, та й думка породичатися з панами, з самим навіть Борковським, що раніше уявлявся йому так пишно-високо, що й не доступишся до нього, надія взяти за жінкою маєтності, запанувати, побачити до себе від своїх колишніх товаришів-рядовиків ту покiрну шанобу, що звичайно бувала до урядових та значних людей, — дуже вже все це принадне було тому, що й попереду раз-у-раз думав про те, як би йому підвестися вище. Він пішов до свого зятя, до сотника Булавки. Той, довідавшись про те, що Кусівна пішла заміж, та про загадкову мову полковникову, страшенно зрадив. Булавка у всьому тому добачив, що й собі самому можна якоїсь користі запобігти: через свого швагра і він міг посвоїтися з полковником. Булавка підганяв швагра швидше йти до воєводи, радив йому, благав його не зачіпати воєводу нічим у цій делікатній справі, не дратувати його, не виявляти перед ним ніякого смутку за втраченою жінкою, а шанобливо попрохати у нього виписку та й подякувати, а тоді з тією випискою йти до архієпископа.

Молявка пішов до воєводи.

Слуги воєводи не хотіли його пускати, але Молявка звелів доповісти воєводі, що прийшов до нього сосницький сотник і потребує поговорити з воєводою про дуже важливу справу.

Воєвода вийшов та, побачивши Молявку, сердито промовив:

— А чого це ти назвав себе сотником? Я тебе знаю, ти простий козак, а не сотник. Чого тобі треба? Мужик ти нахабний, неввічливий!

— Вашець прошу, — сказав Молявка. — За похід під Чигирин мене піднесено спершу хорунжим сотенним, а потім сотником, і сам ясновельможний наставив мене в Сосницю.

— Ну, то й будь собі сотником, — сказав воєвода, позираючи на нього ще й досі сердито, бо думав, що він прийшов задля прикрих розмов про свою жінку. — Ну, то яке ж у тебе діло до мене, пане сотнику?

— Рач[40] твоя милость, — сказав Молявка, шанобливо поклонившись воєводі, — дати мені випис про те, що, як мені повідав пан полковник, моя жінка в неприємності моїй, повінчалася з якимось чоловіком. Щоб я, маючи таке свідоцтво і відаючи, що жінка моя, будучи зі мною повінчана в законнім малженстві, розірвала закон, і сам би мав право оженитися з іншою.

Побачивши, що Молявка не з докорами приступає, а дуже, шанобливо просить, Чоглоков почав говорити інакше, зласкавився і промовив добродушно:

— Це, братику, можна. Задля приятеля все можна. Дам я тобі випис від попа про те,

що жінка твоя охотою повінчалася з моїм чоловіком. Тільки я тобі, приятелю, скажу: то неправда, що вона твоя шлюбна жінка повінчана. Еге, приятелю, це ти помиляєшся. Не жінка вона тобі була. Незаконно дозволив архієпископ тебе з нею в Петрівку повінчати. Це вона й сама знала і через те, як ти поїхав, зазналася з моїм чоловіком. Вони обоє просили мене, — я й звелів їм їхати в мою вотчину і дозволив там повінчати їх попові. Ось тобі випис. Читай, коли вмієш читати.

Він виніс і дав йому папір. Молявка мовчки прочитав його.

— От бачиш, — говорив далі воєвода, — що твоя жінка зробила. Сам винен, що в незаконний час вигдав вінчатись. А про те — нема чого тобі журитися по ній. Коли вона зараз після вінчання, zostавшись без тебе, не схотіла дождити тебе, а злигалася з іншим, то й цур їй! Ти, сотнику, пошукай собі іншої, кращої — і роду кращого, і значнішої. Хай Бог помагає на все добре!

Молявка, нічого не сказавши, поклонився воєводі низько та й вийшов із виписом. Йому спало на думку таке: мабуть, Ганна ще попереду злигалася з тим холопом та тільки, щоб покрити те, й захотіла піти заміж за іншого; а коли Молявка пішов у похід, вони змовились і втекли, а тоді в чужому краї й повінчалися.

Архієпископ Лазар Баранович, старий чоловік років шістдесяти, хворий на гострець[41], хоч і жалівся часто на свої хвороби, а про те був надзвичайно діяльний і в писаннях, і в порядкуванні єпархіїю і всім доступний. Переселившись у 1672 році до Чернігова з Новгорода-Сіверського, Лазар оселився у Борисоглібському монастирі, що сам же він завів чи відновив у самому осередкові міста, недалеко від старовинної церкви св. Спаса. Щодня в нього був призначений час, коли він приймав тих, що до нього приходили у справах. Молявка-Многопіняжний потрапив до нього саме тоді, коли у архієпископа не було нікого, — келійник упустив його. Владика в чорній рясі та в каптурі сидів за столом, на якому лежала купа писаного паперу. Молявка-Многопіняжний поклонився йому до землі, а Лазар, привстаючи, благословив його і вступивши в його свої старечі, але ще не погаслі очі, приготувався слухати. Стоячи перед архієпископом, Молявка-Многопіняжний розповів докладно, як зникла його жінка і повінчалася з іншим при живому першому чоловікові. Розказуючи, він натякнув, що тут було не без воєводи. Лазар, вислухавши уважно, сказав:

— Чоловіче! Втікай од наклепу. Жахливе те чудовисько, трьохголове та багатоязике, і на кожному язичі дзьоб гострий, пронизливий, як у птаха драпіжного[42] і тим дзьобом довбе душу і того заради від дзьоба такого наклепи називаються.

Але коли Молявка-Многопіняжний розповів, що воєвода говорив зневажливо про архієпископа і все казав, що архієпископ зробив

незаконно, дозволивши вінчання в Петрівку, Лазар промовив:

— Невже ж то його діло до цього втручатися? Його робота — місто будувати та царських ратних людей годувати й одягати. Набивав би вже собі кишеню від годування ратних людей, як вони, воєводи, звичайно звикли робити, а коли можна й коли не можна вінчати, до того б не встрявали, бо то вирішувати належить нам, а не їм. Не мають права світські люди до наших справ лізти, бо як у нас мовиться: коли не піп, то і

в ризи не сунься! Архирееве суть божих тайн тлумачі, то ж якщо мирянин зважиться в духовну справу самовільно втручатися, то не тільки від нашого смирення буде неблагословен, але від самого Бога осуд прийме.

Молявка-Многопіняжний показав владиці випис од попа про шлюб його жінки з іншим і прохав видати йому дозвіл одружитися вдруге. Владика, проглянувши випис, сказав:

— Печать церковна є. Так. У свідоцтві повінчана називається Ганна Пилипівна, дочка Куса, а я знаю, що та Ганна Кусівна з тобою повінчана була. Ergo — від живого чоловіка вдруге заміж пішла. У Євангелії Господь забороняє чоловікові від жінки відлучатися, хіба тільки з причини перелюбства, а прелюбодійство жінки твоєї явне і без сумніву є. Маєш і ти право вступити в інший шлюб, якщо побажаєш. Краще женитися, ніж спокуюватися. Ти воїн, а не інок, що дав обітницю дівства, серед світу живеш і трудно тобі чистоту зберігати, до того ж і молодий ще. Повелимо тобі дати з нашої консисторії свідоцтво на повторний шлюб, а цей випис нам залиши: поставимо, якщо потрібно буде, жону твою перед судом церковним.

За кілька днів після цієї розмови Молявка-Многопіняжний забрав із консисторії свідоцтво на повторний шлюб і показав його матері й Булавці. Обое страшенно зраділи. Булавка згодився піти старостою до батька й матері небоги пані Борковської.

Спакувалися Молявки та за тиждень і рушили в Сосницю. Випроводжали їх Булавка з жінкою. Молявка-Многопіняжний більше не бачив Кусів та й не думав, що треба їх бачити... Якщо по правді, то ніколи він не кохав Ганни щиро, а хотів оженитися з нею так собі — от як жениться більшість людей, та ще й за красу її дуже вподобав. А тепер він сотник, а Ганна — проста козачка; та й не могла вона, — так йому здавалося, — бути невинною за свій незаконний шлюб із воєводським холопом...

XII

Новий сосницький сотник, приїхавши, оселився в тому будинкові, де жив Стецько Литовчик, попередній сотник, що поїхав у подаровану йому маєтність. Молявка-Многопіняжний відразу з'їздив у рангову сотницьку маєтність і показав себе тамтешньому поспільству як нового пана сотника. Повернувшись до Сосниці, заходився будувати будинок для дожданого туди Дорошенка на просторому місці, виділеному на те з гетьманського наказу, відібрав через присланого від гетьмана канцеляриста гроші, наймав теслярів, столярів, малярів, критників та всяких майстрів, доглядав за їхньою роботою, а для дочасного життя Дорошенкові найняв двір близьенько того двору, де сам жив. Ще Дорошенків будинок і до кінця був не дороблений, а Дорошенко на початку грудня приїхав — спершу, одначе, без сім'ї.

Колишнього чигиринського гетьмана зустрічали сотник із низеньким, тонким, із пташиним носом писарем та хорунжим — товстопиким, опасистим чоловіком із постійно трохи роззявленим ротом. Сотенна старшина, зустрівши Дорошенка за містом, ішла без шапок пообіч його коляси. Сосничани — міщани, козаки й посполиті — збіглися подивитися на колишнього гетьмана, що ще недавно своїм ім'ям завдавав страху всій лівобережній Україні, що так часто дожидалася його нападу зі своїми

союзниками-бусурманами.

Привезли Дорошенка в призначену йому оселю. Дорошенко, впізнавши в сотникові Молявку, приязно брав його за руку, радіючи, що настановили до нього сотником знайому людину. Але тут же спало йому на думку, що цей ввічливий і на вигляд послужливий сотник приставлений, щоб наглядати за ним.

Дорошенко оселився у відведеному йому будинку, де було дві половини: в одній — кухня та комора, в іншій, на протилежному боці через сіни, — дві просторі кімнати. На третій день після того він поїхав до Самойловичу в Батурин. Самойлович прийняв колишнього свого суперника надзвичайно привітно і гостинно: кілька днів підряд бенкетували, пили, веселилися, розважалися музикою, що завів у себе гетьман, дивилися на феєрверки, їздили разом на полювання. Бажаючи показати свою вірність цареві, Дорошенко повідомляв гетьману різні припущення і поради щодо захисту від турецького нападу, який тоді очікувався, і гетьман, передаючи їх до московського уряду, запевняв, що Дорошенко тримає себе, як годиться вірному царському підданому.

Повернувшись від гетьмана, Дорошенко жив у відведеному йому дворі, і кожного дня, як тільки він вставав зі сну, перед ним уже стояв невтомний сотник, доповідав про хід робіт у будівництві двору, питав: чи не потрібно того чи іншого, і виказував особливе задоволення, коли міг прислужитися Дорошенку. Не раз ходив із ним разом Дорошенко дивитися на будівництво. Оглядаючи велике місце, відведене йому при дворі, Дорошенко виявив бажання завести там коли-небудь сад, і сотник наступного дня почав розсаджувати плодові дерева. Будівництво дворових будівель йшла з надзвичайною швидкістю; в перших числах грудня, завдяки щедрості в витратах і безлічі робочих рук, будинок, де повинен був жити сам господар, був уже готовий, поставлені і перший раз протоплені печі, а вісімнадцятого грудня будинок освятили. Будинок складався з чотирьох покоїв, досить великих і світлих, прибрані були вони просто і чисто, як звичайне житло заможного малоросійського господаря: зелені кахельні печі, побілені крейдою з молоком стіни, лавки з полавочниками, столи, застелені килимами, образи на покуті з восковими свічечками перед ними в маленьких свічниках, чотири ліжка, поставлені в задніх кімнатах, висячий умивальник над великим мідним тазом в сінях. ... Оглядаючи будинок на новосіллі разом із Молявкою та духовенством, запрошеним на освячення, Дорошенко (так здавалось їм) був дуже задовольнений, казав, що бажає й віку дожити в цьому куточку, а коли залишився один на один із сотником, запитав його:

— Козаче-товаришу! Скажи мені правду щирю. Кликав тебе особисто гетьман, коли тебе сюди сотником наставив?

— Кликав, — відповів сотник.

— А що він тобі тоді казав? — ще раз запитав Дорошенко. — Казав, щоб ти за мною пильно доглядав і назирав, і йому про мене звістку давав? Так, серденько?

— От же й не так, — сказав Молявка-Многопіняжний. — Казав пан гетьман, щоб я робив для тебе все, що тобі здається потрібним і був би тобі у всім на послузі. Казав, щоб я не доводив до того, щоб сам твоя милість попросив чого для себе, а щоб

запобігав твоєму хотінню. Казав до того, щоб я, Боже храни, чим твою милість не уразив і не роздражнив. От тобі хрест святий, що це мені гетьман, покликавши до обозу під Воронівкою, розказував. А того, щоб я за твоєю милостю назирав, цього і не треба було мене навчати. Бо не в гнів твоїй милості буде: якби я що побачив од твоєї милости недобре, то й без гетьманської науки учинив би згідно з присягою, яку давав цареві.

— Добре кажеш, козаче, — похвалив Дорошенко. — Отже і я хочу жити згідно з присягою, що дав царському величеству перед гетьманом і царським боярином, і не маю ні з чим ховатись ні від тебе, ні від пана гетьмана. Тепер, коли царське величество мене прийняв і я зрікся навіки свого гетьманства, то вже їй Богу не хочу нічого, аби тільки жити приватно без клопоту. Далебі, не жалію того нещасливого уряду гетьманського. Нічим добрим його спом'янути. Дякувати Богові, що цей тягар із моїх плечей упав. От у цьому куточку віку доживатиму тихо і смирно, нічого не відаючи, ні про що не дбаючи, що там на цьому багатоманитому світі діятися буде. Відкрилися мої сліпі очі: побачив я, що всі великощі світові, за якими тут ми побиваємося,— все порох і сміття. Подарував мені пан гетьман маєток, по весні поїду туди, буду порядкувати, господарювати, а тут у дворі сад, бачиш, заводжу: може, Бог доведе і плоду з нього покуштувати! Про те тільки думаю, аби моїй матері і родичам худоба, залишена в Чигирині, не пропала, коли війна там почнеться.

— Коли, не дай Боже, те станеться, — сказав Молявка, — пан гетьман нагородить твою милість і всіх родичів твоєї милости совито[43] на цім боці.

— Пан гетьман так і обіцяв. Я йому вірю, бо в нього серце дуже добре, дай, Боже, йому здоров'я! — додав Дорошенко.

На Різдво приїхала сім'я Дорошенка. З ними приїхали слуги, привезли двадцятьма підводами всякий припас і хатню худобу. Тоді одну світлицю в новому будинкові залишили було для гостей, а в інших порозміщувалась уся сім'я; у гетьмана були тоді жінка, мала дочка, мати й брат Андрій. Між Петром Дорошенком та жінкою відразу ж почалися звичайні сварки. Молявці-Многopіняжному, що часто, як і раніше, відвідував Дорошенка та всіляко прислужував йому та догоджав, траплялося бачити страшенні колотнечі в нелагідного подружжя, а Дорошенко, знаючи від самого Молявки про його нещасливу сімейну пригоду, говорив йому:

— Не журися, пане сотнику, що в тебе жінку відняли. Буває з жінкою справжнє пекло, от як і мені. Ожениться чоловікові буває діло добре, тільки рідко щастить. Із тобою, може, сталося б таке ж, як і зі мною. А коли тебе жінка покинула, то й дякуй за це Богові.

Молявка-Многopіняжний говорив Дорошенкові, що самому нудно жити, то він, може, вдруге оженився. Дорошенко ж на те:

— А не дай тобі, Господи! Навіщо тобі та жінка здалася, — камінь за плечима!

На Водохрещі 1677-го року приїхав до Дорошенка тесть його Яненко: він заїхав по дорозі з Чигирини в Нові Млини, — там гетьман наказав йому жити та в околиці цього містечка подарував йому маєток. З цього приводу Дорошенко влаштував пишний обід. Звичайно, покликали й сотника. Яненко побачив, що зять його до сотника по-

приятельському, і собі так само ставився до нього. А в Молявки-Многопіняжного вже ворушилася лукава думка: кортіло йому заробити ласки в гетьмана своїм умілим доглядом за Дорошенком; дуже хотілося йому, щоб хтось, або сам Петро Дорошенко, або хто з його родичів, переселених на лівий бік Дніпра, якось пробовкнувся, а він би подав про те до гетьмана. Його замірові допоміг необережно брат Петра Дорошенка — Андрій.

Загорили за обідом про Юраська Хмельницького, бо тоді про нього скрізь по Україні чутка йшла. Петро Дорошенко почав розповідати:

— Я його знаю давно, як йому був тільки сімнадцятий рік і настановили його гетьманом. О, сміху було немало з того гетьманства! Я тоді прилуцьким полковником був. Боярин Василь Борисович Шереметєв, перебуваючи в Києві, на всю громаду промовив: цьому гетьманьчику тільки би гусей пасти, а не гетьманувати! Ми всі, скільки нас було там, трохи не луснули з реготу.

— За таку ущипливу примовку на нашого гетьмана боярин Василь Борисович достойно сидить уже двадцятий рік у тяжкій неволі, — сказав Андрій Дорошенко. — От так йому Бог і заплатив! Глядіть же, щоб Юрасько тепер не показав, що прийшов йому час не гусей пасти, а москалів бити! Коли б він москалям і козакам лівобережним не задав прочухана! Ось побачите. Сила турецька велика; і москалеві з нею не справиться! До Юраська весь люд сипне, не тільки з того боку, а навіть і з цього, тільки почує, що за турецькою поміччю йде батьківщину свою відбирати.

Злобно радіючи, слухав те Молявка-Многопіняжний і хотів, щоб ще й Петро Дорошенко так саме відказав на братові слова; але гетьман, гострю глянувши на брата, що розпустив язика, добре випивши вина, сказав:

— Андрію! Не варто таке верзти! Ми вже свою справу покінчили, все втратили. Прохали ласки і притулку в царя і отримали. Маємо до кінця нашого віку дякувати сердечно великому государеві за милість, а не хвалити царських злочинців.

— Я, брате Петре, їх не хвалю, — відказав схаменувшись Андрій. — Я кажу тільки, яке нещастя нам трапитися може, а того я не жадаю, щоби воно сталося, не дай, Боже!

Після цієї розмови Молявка-Многопіняжний повернувся додому, нашкрывав донос до гетьмана, а в ньому написав, що говорив Андрій Дорошенко на обіді в колишнього гетьмана, але не збрехав пишучи і приписав, що Петро Дорошенко спинив свого брата і покарав його за непристойні слова.

Цей наклеп прийшов не зовсім до речі для Молявки-Многопіняжного, хоч і наробив шкоди Петрові Дорошенкові.

Через кілька днів після тієї розмови поїхав Андрій Дорошенко в Батурин до гетьмана у дуже важливій справі, такою, що в ній міг догодити Самойловичеві. Тоді саме відбувався суд над стародубським полковником Рославцем та ніжинським протопопом Адамовичем. Ці панове дали донос на гетьмана в Москву, але їх відіслано до гетьмана на військовий суд. Скинутий чигиринський гетьман посилав свого брата Андрія з важливими і корисними доказами для Самойловича. Андрій приїхав до Батурина зараз після того, як гетьман одібрав донос від Молявки-Многопіняжного.

Самойлович бачив щирі прихильності Дорошенків до себе, тому прийняв Андрія дуже привітно і прямо запитав його: навіщо він говорив непристойні слова на обіді у свого брата Петра про силу Юраська Хмельницького, яку нібито і Москва не здолає? Хоча Самойлович не сказав, звідки він дізнався про це, але Андрієві легко було здогадатися, що донос на нього посланий сосницьким сотником. Андрій Дорошенко відразу зізнався у всьому, вибачався тим, що був тоді напідпитку, і клявся бути обережнішим надалі. Самойлович повірив його щирості, до того ж розповідь Андрія ні в чому не суперечила доносові Молявки-Многопіняжного. Самойлович обмежився легким докором Андрію, але з обережності написав про це в Москву. У Москві ж, в Малоруському Приказі, розсудили так: за Петром Дорошенком нічого негожого не помічено, але у нього в будинку проголошуються непристойні слова, і сподівалися, що коли Петра Дорошенка з України забрати, то буде спокійніше.

На Андрія Дорошенка не звернули особливої уваги, тим більше що слова ті були сказані "напідпитку" — так Самойлович писав. Все навалилося на Петра, дарма, що той ніяк не схвалював витівок свого брата. Правду каже прислів'я: із хворої голови на здорову! З Москви направили до Самойловича указ прислати Петра Дорошенка в Москву "для ради у військових справах". Самойлович на це відписав у Приказ, що Петрові Дорошенку обіцяно було царським іменем, що він житиме на Вкраїні; він веде себе смирно: не варто його так негайно зривати з місця проживання, щоб не було якого заколоту серед народу. Відправивши таку відповідь, Самойлович думав, що тепер уже більше не вимагатимуть прислати Дорошенка до Москви.

Андрій Дорошенко, повернувшись із Батурина в Сосницю, розказав братові Петрові, що гетьман уже знає про те, що говорилося у них за обідом про похід Хмельниченка з турецькими силами. Обидва брати тоді зрозуміли, що доноса написав сосницький сотник, і домовилися уникати надалі цього чоловіка. Молявка-Многопіняжний, випросивши листом від гетьмана дозвіл, поїхав до Бутримів, у яких Булавка тим часом уже висватав йому наречену. Замість себе він доручив управління сотнею хорунжому. Пройшов січень. У другій половині лютого прийшла Масляна. Гетьман Самойлович запросив до себе Петра Дорошенка. Поїхав до нього Петро, пробув у нього всю Масляну; разом бенкетували, веселилися, їздили з собаками на полювання. Гетьман не сказав Дорошенку ні слова про те, що вже приїжджав царський посланник вимагати його висилки в Москву: гетьман думав, що московський уряд уже заспокоївся з того, що йому написано, і що вже все закінчилося, а тому не хотів турбувати свого гостя.

У понеділок на першому тижні великого посту Петро Дорошенко виїхав із Батурина в свою Сосницю, ніякого лиха не сподіваючись. Але другого дня приїхав до Батурина новий царський посланець, вимагаючи Петра Дорошенка до Москви. Нічого не міг зробити Самойлович, доводилося слухатися, а надто, що йому обіцяно згодом, коли гетьман забажає, відпустити Дорошенка. Послав Самойлович до Дорошенка генерального суддю Домонтовича з листом, у якому писалося: "Пане Петре! Їдь без жодного сумніву до Москви. Тебе за тим тільки кличуть, щоб бачити царські очі і хочуть тебе розпитати про справи турецькі й татарські".

Мов грім ударив над Дорошенком, — так вразила його та несподіванка. Українцєві в той час їхати за покликом в Москву уявлялося чимось зловісним, а надто Дорошенкові, бо він, покоровшись царєві, так наполегливо домагався, щоб йому дали обіцянку залишити його на батьківщині. І він гірко промовив:

— Хоч би й на смерть кому велено було йти, то й того б попередили. Суди, Боже, пана гетьмана, що не сповістив мене заздалегідь.

Збирався він не довго, хоча Самойлович, посилаючи за ним Домонтовича, і не казав поспішати. 8 березня 1677-го року виїхав Петро Дорошенко навіки з любої України. Тяжкими слізьми плакала його стара мати й мала донька, плавав і брат Андрій, але жінка Петрова була байдужа і, випроводивши чоловіка, не посоромилася сказати:

— Слава тобі, Господи! Повезли від мене мого нелюба.

Через тиждень після того, як поїхав Дорошенко, повернувся до Сосниці Молявка-Многопінняжний із молодю жінкою.

XIII

Бутрим, новий Молявчин тесть, був колись полковим осавулою при чернігівському полковникові Небабі ще за Богдана Хмельницького; але, пробувши осавулою років зо три, став військовим товаришем і, одібравши маєтність у чернігівському полку, клопотався тільки про те, щоб якомога більше придбати добра. Добре було йому, що чернігівський полк був із тих, що менше зазнавав спустошення в ті неспокійні часи. За двадцять років Бутрим добре таки вже забагатів, захоплюючи займанщини,— тоді цим звичайно збагатились українські земельні власники. Зі свого села, що справді йому належить, пан посилає було своїх підданих, сім'ю або й дві, сідати хутором або слободою, тоді займає собі до цього хутора лісу, сіножаті, лук, поля скільки схоче і скільки буде змога зайняти; іноді, зустрівши тут козака, що ще поперед нього поселився, підпоїть того та й видурить у нього поле за дешеву ціну; а, якщо помітить, що чоловік то не зубатий, то й так відбере і до своєї землі привластить. Так заводилися нові селища. Ото ж і Бутрим розширився таким способом, і на всі свої хутори добув полковницькі листи, затверджені в гетьманській канцелярії. Бутрим жив ладнаючи з усіма чернігівськими полковниками, дарма, що вони часто перемінялись, і новий полковник звичайно був ворогом скинутому. Бутрим з усіма однаково ладнав і приятелював. Та найкраще жив він з Дуниним-Борковським, бо Дунина-Борковського жінка була рідною сестрою Бутримовій жінці. Було в Бутрима чотири дочки: з їх дві вже пішли заміж, третя йшла тепер за сосницького сотника. Про Бутрима сусіди думали, що він дуже мудрий у життєвих справах, та й сам він це думав і любив давати людям поради. Коли Молявко приїхав до нього нареченим дочки, Бутрим натурчав[44] йому голову, що його становище надзвичайне, дивне та всім завидне: дуже швидко з рядовика став він сотником, та ще яким! — не вибраний козаками, а сам гетьман його призначив і доручив йому важливу царську справу — наглядати за Дорошенком. Будуть і в Москві знати про нього. І почав Бутрим розмірковувати: от як би добре було, коли б у Дорошенка говорилося щось недобре про Москву, а це, здається, дійсно можливе; тут би сотник, довідавшись, повідомив гетьману, а гетьман до Москви, — високо б тоді

піднявся Молявка. Зять не втерпів і розповів тестю, що вже сталося саме те, чого тесть хотів би. Бутрим дуже похвалив Молявку за його вчинок, радив, проте, зберігати поки цю справу у великій таємниці, але пророкував, що з цього буде багато добра сосницькому сотникові.

Молявчиха була страшенно рада, що її син бере жінку в такій панській сім'ї, в таких багатих та значних людей. "Це, — казала вона, — не якісь там Куси!" А згадавши Кусів, звичайно хрестилася та дякувала Богові, що він визволив її сина від них. Дуже широко намагалася тоді стара Молявчиха заприятелювати з панею Бутримовою, але та хоч і була з нею привітна, та разом з тим показувала, що вона — вищого коліна і поводитися з Молявчихою згорда. Тоді на Україні була така поведінка, що як хто забагатіє, то вже згорда поглядає на всякого, хто бідніший за нього та гірше живе. Жінки виявляли це ще дужче, ніж чоловіки.

Пишно відсвяткували весілля пана Молявки-Многопіняжного з панною Бутримівною, за одвічним прадідівським звичаєм, зі старостами, друзками, боярами, з усіма обрядами, що збереглися до нашого часу у простолюдинів, але в описуванні нами часи дотримувалися і в шляхетних панських будинках.

Люди на весіллі були з родичів сусідніх значних товаришів, що поз'їздилися до Бутримів на їх запросини. У панському дворі не можна було всім поміститися, — через те на якийсь час кількох підданих посполитих примусили перейти до сусідів, а в їхніх хатах поселилися гості. А про те всі піддані були на панському святі: на панському дворі були поставлені столи і за ними шанували народ горілкою та свининою. Гуляли аж три дні, і за цей час багато поїдено годованих кабанів, баранів, курей, гусей, індичок, з ранку й до вечора лунала музика, і в господі, з ранку до вечора гриміла музика, і в будинку і на подвір'ї лунав тупіт танцівників, а ночами на радість гостям і натовпові народу злітали феєрверки. Коли минуло п'ять днів, — гості почали роз'їжджатися; тільки найближчі родичі, що були у весільному персоналі, ті залишалися, аж поки поїде молода. Батько й мати впакували скриньку молодої, а та скринька — то шість великих скринь із посагом: там були жіночі вбори, сукні, кунтуші, плаhti, кожушки, сорочки, пошивки, ковдри, завіси, накриття, намиста, срібний посуд, шкатулки з усяким клейнодом, — усе, що тоді звичайно бувало в домашньому багатстві у значних людей. Усьому тому писався реєстр, бо коли дочка помирала бездітницею, тоді посаг повертався її батькам. Бутрим дав дочці й зятеві лист на даровизну — маєток, але той лист так написав, що дочка ставала власником свого маєтку хіба аж тоді, коли батько помре; а за свого життя обачний батько таки залишав собі можливість порядкувати доччиним маєтком, та й саму її з чоловіком не випускати зі своєї волі.

Прийшов той день, коли вже треба було молодим їхати. До ґанку панського будинку під'їхали криті сани. Молоді з Молявчихою вийшли зовсім удягнені на дорогу; батьки нареченої, стоячи з образом, благословляли їх востаннє, а молодята вклонялися їм до землі. Тоді гості, що залишилися у Бутрима, стоячи навколо від'їжджаючих, заспівали тужливу пісню, у якій говорилося, як дочка покидала батька й матір та їхала

до чужого далекого краю. Під спів цієї пісні сіли Молявки в сани та рушили в дорогу.

Пишно та бучно в'їздив Молявка-Многopіняжний із молодого жінкою в Сосницю. Перша новина, про яку він дізнався, — Петра Дорошенка повезли до Москви. Згадав він пророкування Бутримове і зрадів: здогадався, що все те зроблено через його донос, і тепер його знають у Москві, він догодив цареві і сподівався, що за те будуть до нього ласкаві гетьман і московський уряд. Але хорунжий, що був замість нього наказним, розказав йому іншу, не таку вже приємну новину.

Ось що сталося в Соснині, поки Молявка їздив женитися. Андрій Дорошенко удвох із сотенним писарем Куликом їздив до гетьмана з доводами проти Рославця й Адамовича.

Цей Кулик вже із самого початку не вполював Молявки. Перебуваючи разом із Андрієм Дорошенком у Батурині, він дізнався, що гетьман прийняв Андрія надзвичайно ласкаво. Повернувшись до Соснині, він пустив між козаками таку думку, що можна було б упрохати гетьмана дозволити вибрати сотника та й обрати Андрія. А незабаром приїхав до Сосниці генеральний суддя Домонтович по Петра Дорошенка і прилюдно заявив, що до гетьмана надійшов із Москви лист, у якому, на радість Дорошенкам, доручалося гетьманові давати його братам і родичам посади, які він захоче, у війську Запорізькому.

Петра Дорошенка повезли. Сотника Молявки-Многopіняжного не було. Писар, посилаючись на слова генерального судді Домонтовича, став діяти сміливіше і налаштував проти Молявки отамана городового Крука. Народилася в цього отамана дитина, і батько запросив на хрестини чотирьох курінних отаманів із сусідніх сіл. Кулик був кумом. На хрестинах, випивши, збалакалися гості про свого сотника: усім він не подобався; з підлеглими людьми поводився непривітно й згорда; помічали, що любив свою кишеню, а найбільше усім був він гидкий через те, що не козаки його вибрали, як то велося з діда-прадіда, а настановлено його згори, не питаючись, чи хочуть, чи не хочуть його підвладні. Кулик вияснив, що воно через те тільки так сталося, що в Сосниці мав жити Петро Дорошенко, то спочатку треба було разом і допомігти йому, і догляду за ним. А тепер Петра Дорошенка в Соснині вже немає, — отже тепер можна прохати гетьмана, щоб дозволив вибрати сотника так, як з діда-прадіда в військові велося: це тепер і гетьману буде до вподоби. Усі згодилися. Писар написав супліку, отамани, що були в Крука, попідисували і обіцяли прихилити до того діла й хорунжого. Але хорунжий обстоював за Молявку: йому здавалося, що настановлений із гетьманської руки сотник сидить так добре на своєму місці, що схитнеться хіба той, хто замірється зіпхнути його з того місця. Хоча Кулик і не розказав хорунжому про все, що було в Крука, але хорунжий сам про все прониюхав. Коли Молявка повернувся до Сосниці, хорунжий розказав йому, що тут проти нього коїться.

Розлютувався Молявка, скипів, а жінота — мати й жінка — обидві разом почали підмовляти його не попускати своїм ворогам. Сотник, не гаючись, звелів покликати до себе городового отамана й сотенного писаря.

Згорда зустрів він покликаних, однією рукою в бік узявши, другу заклавши за пояс,

що ним підперезаний був його кармазиновий жупан; не кивнув головою на їхній низький поклін і так на них grimнув:

— Що це я вам став негожий? Ви збираєтеся проміж себе та радитеся: кого собі сотником іншого обрати? Забули, мабуть, що не ви мене вибирали, а сам ясновельможний гетьман мене над вами настановив без вашого "сирна"? А хіба того не знаєте, що коли проти мене йдете, то все одно, що проти самого гетьмана піднімаєтесь? А ви знаєте, що то є піднятися проти нашого гетьмана? Петро Рославець не вам рівня, — а що з ним сталося? Знаєте ви, скурві сини: маленьку цидулу напишу до ясновельможного, так вас зашлють туди, де й вороння кісток ваших не знайде. Це все ти, Куличе! Твої це хірхулі[45]! А ти, отамане Круку, як посмів ти без мене курінних збирати?

— Пане сотнику! — виправдовувався Крук, — я не збирав. У мене були гості, давні приятелі на хрестинах. Цього ще ніколи не бувало, щоб ми повинні були твоєї милости запитувати, чи можна нам до себе гостей кликати, а надто в такій справі, як хрестини. Твоєї милости тут не було. Не залишати ж дітей наших нехрещених, дожидаючися, поки волисть вернутися твоя милость!

— А ви на своїх хрестинах про мене розмовляли, мене судили, як би мене з сотництва звести радилися! Га? Так, кажи? Були між вами такі розмови? — допитувався сотник.

— Пане сотнику, — продовжував городовий отаман, — я твоїй змилости відповів і ще скажу: кликав я гостей на хрестини, а що там говорилося, коли пилося та їлося, так ми тоді ж і забули; підпили були.

— Ось я гукну хлопців та розтягну вас оттут та киями добре одшмарую! — кричав сотник, дедалі все дужче розпалюючись. — Ви не гадайте і не помишляйте, щоб мене вашою волею з сотництва звести. Я не такий сотник, як інші, що виберете самі та потім і коверзуюте, як хочете. Мене сам ясновельможний гетьман над вами наставив, а все через те, що мене знає і на мене більше спускається, як на всю вашу громаду. Мені гетьман дозволив писати просто до його власних рук, а інші сотники того не сміють, мусять через своїх полковників зсилатися з гетьманом. Тільки я на всю Україну, один такий сотник, що до самого гетьмана просто пишу. От і знайте мене! Ти, Куличе, скурвий сине, пся кров, хлопська юха[46]! Ти, ти всьому привідця, собачий сине!

Він ухопив Кулика за груди та давай трясти. Своєю дужою рукою він нахилив Кулика так, що той поклонився йому аж у землю.

— Пане вельможний! — сказав городовий отаман. — Не гнівися! Твоя в усім воля, тільки я проти милости твоєї ні в чому не прошпетився[47]; певне твоїй милості на мене щось наплетено.

— Знаю я вас, лукавих синів! — кричав сотник. — І ви ж знайте мене, коли так. Змагатися зі мною у вас мочі не стане. Перш усі ви з вашими жінками й дітьми пропадете, на Сибір підете, ніж мене від себе зведете. За мене гетьман, а за гетьманом і сам цар! Куди ж вам, чорнякам, до мене? Пошліть козаків до курінних, щоб з'їздилися до мене віншувати мене з малженством і везли б мені належитий ралець од себе й од

своїх куренів. Чуєте?

— Чуємо, вельможний пане сотнику! — в один голос відповідали отаман із писарем.

Під час цієї розмови мати й жінка стояли позаду, радіючи з величності — перша синові, друга — чоловікові. Стара Молявчиха ще хоча би півроку поперед цим і подумати б собі не посміла, щоб її син так гримав на урядових людей, писарів та отаманів, а тепер довелось їй порадіти, дивитися, як синові коряться й покірно кланяються писарі й отамани. Бутримівна — та й зростала в такій сім'ї, де їй змалечку казали, що вона піде заміж за значного чоловіка, такого, що матиме право інших гнути й тиснути. То був ідеал людської гідності серед того кола, де зросла Бутримівна.

Вийшовши від Молявки, писар Кулик сказав отаманові Крукові:

— Пане куме! Посилайте козаків кликати курінних, як наказує пан сотник, а тим часом мерщій запрягаймо коні в сани та чухраймо до Батурина: подамо нашу супліку гетьманові. Що буде, те нехай буде! А я сподіваюся певне, що станеться по-нашому. Поки з'їдуться в Сосницю курінні, — ми тим часом вернемося. Тоді з гетьманської волі зберемо раду вибирати сотника.

Того ж дня вони й поїхали з Соснині.

Тямущий чоловік був писар Кулик. Чув він раніше, що гетьман Самойлович дуже вірить Мазепі, — ото ж до нього просто й подався Кулик із Круком. Він розповів, що козацька громада дуже ремствує на наставленого від гетьмана сотника Молявку і просить повернути їй давнє право вибирати сотника вільними голосами.

Мазепа відказав, що Самойлович і сам уже не дуже задоволений із цього сотника: надокучливий він чоловік, заводить клопіт із марними доносами, — ось уже Петра Дорошенка через його доноси забрано.

— Але, — додав Мазепа, — Петрові Дорошенкові в Москві погано не буде, та ще й написано з Москви до гетьмана, щоб був ласкавий до його родичів.

— Так гетьманові не буде прикро, — заговорили Кулик та Крук, — коли ми Андрія Дорошенка виберемо сотником?

Мазепа запевнив їх, що навпаки — гетьман буде з того дуже радий. Узявши від них супліку, Мазепа пішов із нею до гетьмана. Того ж дня в генеральній канцелярії написано було від гетьмана листа, а листом дозволено сосничанам вибрати собі сотника, як показують їхні права та вольности. Про Молявку-Многopіняжного в тому листі не згадувано зовсім, мов би його в Сосниці й не було. Мазепа сам віддав гетьманський лист суплікантам, а ті негайно поїхали назад.

Тим часом курінні отамани, на заклик розісланих до них козаків, почали з'їздитися до сотенного міста; двоє з них встигли вже й пана сотника відвідати й поздоровити і сповістили його про подарунки від своїх куренів і від себе особисто; дарували вони скотину, вулики бджіл, а від себе отамани попривозили молодим усякі срібні дрібнички. Але вони тільки сповістили про свої дари, а віддати нічого не встигли.

Повернулися з Батурина Крук та Кулик. Зараз городовий отаман закликав попа, війта міського та тих курінних, що вже приїхали до Сосниці. Він оповістив усім, що буде рада з гетьманського наказу. Ударили в дзвін. Загули тулумбаси.

Молявка не підозрював, що городовий отаман та сотенний писар насмілились їхати з суплікою просто до Батурина; навпаки, Молявка думав, що налякав їх своїм грізним окриком, то вони, щоб запобігти знову його ласки, поїхали з Сосниці збирати курінних, щоб ті їхали вітати сотника. Залишаючись спокійним у своїй господі, сотник почув несподівано, як задзвонили в дзвони, забили в тулумбаси, — він послав козака довідатися, що то діється.

Вийшов козак із сотницького дому, трохи пройшов улицею й опинився на майдані перед церквою. Там уже назбиралася юрба людей. Нашвидкуруч змостили якийсь високий поміст; на ньому стояли Крук та Кулик, біля них курінні отамани, вїйт і хорунжий, Молявчин приятель і прихильник, стояв із ними і держав сотенну корогву.

От як це сталося. Крук із Куликом, повертаючись із Батурина, випадково зустріли хорунжого, зупинили та показали гетьманського листа, — він зараз побачив, що справа стоїть зовсім не так, як він думав. Він зрозумів, що Молявка-Многопіняжний зовсім не такий дужий та міцний, як показував себе. Хорунжий одразу перемінився, не захотів і сповіщати свого колишнього приятеля, яке лихо на нього насунуло, а став у всьому слухатися отамана городового й писаря, з їхнього наказу взяв сотенний прапор і поспішив на раду.

Писар Кулик, розгорнувши гетьманського листа, читав перед народом:

— Іван Самойлович, гетьман обох сторін Дніпра Війська його царського пресвітлого величества запорозького, оголошуємо цим отворчатим листом нашим гетьманським города Сосниці і всій Сосницькій сотні обивателям і всякого уряду людям, які ставши пред нами очевисто означеного города Сосниці отаман городовий Василь Крук і писар сотенний Іван Кулик іменем всіх отаманів і козаків, і міщан, і всього посполства вишейменованого города Сосниці і всієї Сосницької сотні суплікували нам, просячи, аби ми дозволили їм за стародавніми їхніми правами та військовими вольностями обрати собі вільними голосами за своїми побажаннями сотника, на що ми, поважаючи старожитні права і вольности Війська запорозького, їм на таке обрання дозволяємо, варуючи однак, аби по закінченню такого обрання нам для конечної нашої про те сентенції той вибір із їхніми підписами був доставлений через його милость вельможного пана полковника черніговського, до которого військового регименту Сосницькая сотня належить.

Почувши таке, посланий Молявчин козак не повернувся назад, а залишився дивитися, що далі буде.

— Андрій Дорошенко нехай буде сотником! — гукнули отамани, а за ними й козаки.

— Андрій Дорошенко! — загукало міщанство й поспільство багатьма голосами.

Андрій Дорошенко, почувши дзвони й тулумбаси, вийшов із дому, нічого того не знаючи і нічого не сподіваючися; він не став пробиватися крізь натовп, а зупинився біля церкви. Побачивши його, козаки юрбою кинулися до нього, гукаючи, вхопили його, потягли та й поставили на поміст; отамани накривали його своїми шапками, хорунжий подав йому корогву, всі гукали: на сирно! на сирно!

Андрій Дорошенко почав був відмовлятися, казав, що він не достойний того, але

Крук голосно сповістив, що так хоче вся громада, і він не сміє громадському присудові не коритися.

Аж тоді козак Молявка залишив майдан і приніс Молявці вість, що вже вибрано нового сотника.

— Як вони сміють! — скрикнув Молявка. За ним зарепетували так само його мати й жінка. — То свавіля! То ошуканство! — вигукав він, — то бунт проти зверхности. Я до самого гетьмана зараз поїду.

Коли це ввійшов Кулик. Молявка кинувся був до нього з кулаками, скреготів зубами зі злости, але писар обома руками припинив його і порадив поводитися спокійніше:

— Уже ви, мосьпане, не сотник, громада вибрала іншого сотника, Андрія Дорошенка.

— Що мені ваша громада! — зарепетував Молявка. — Я більший від усієї вашої нікчемної громади. Сам гетьман мене наставив над вами, так сам гетьман, коли захоче, має мене звести, а не ви, шолудиві!

Кулик сказав, що в них є гетьманський лист, що дозволяє вибрати нового сотника.

— Це лист підбірний, мальований! Самі його зложили, — кричав Молявка. — Гетьман такого листу не підпише. Покажи лист!

— Іди в раду до нового сотника, — він тобі лист покаже, — промовив Кулик.

— Не піду в вашу мужичу чернячу раду. І вашого задрипаного Андрія Дорошенка знати я не хочу. Більший і сильніший я від усіх вас. Пан гетьман мене наставив із царської волі, а це ж усе одно, що й сам цар мене наставив. Я вас усіх!..

— Нічого ти нам не вдієш! — відказав Кулик. — Краще тихенько та любенько покори́ся громаді, зречися сотницьких маєтків, поклонися новому сотникові, а потім війсь собі туди, звідкіля взявся, або куди схочеш, туди від нас і дівайся!

— Чорти б нехай задрали вашого обраного сотника і всіх вас! — горланив Молявка. — Поїду до самого гетьмана. Ви в мене знатимете, бунтівники!..

— Нічого твоїй милости їхати до гетьмана, бо лист гетьманський явно указує гетьманську волю над нами у цій справі. А лист той у нас!

— Подай мені сюди цей лист! Коли сам своїми очима побачу, що ясновельможний мене скинув, тоді й покорюся, — сказав нарешті сотник, схаменувшись.

— Добре, коли не хочеш іти до нас у раду, то ми тобі сюди принесемо лист, тільки не я сам принесу, бо ти ще вирвеш лист та зіпсуєш його, а свідків не буде. А ми прийдемо до тебе громадою.

Сказавши те, Кулик вийшов. Молявка та його сім'я турбувалися, не знаючи, що чинити. Мати ламала собі руки та взялася до звичайних своїх жалів на долю, що все життя з неї та з її сина знущається: ні в чому їм не щастить, поманила їх доля великим добром, а тепер ось усе за вітром пішло. Жінка радила чоловікові їхати до чернігівського полковника та прохати, щоб він заступився за своїх родичів у гетьмана. Молявка бігав туди й сюди по хаті, хапався обома руками за голову та знизував плечима, аж корчився. Страшенно стурбований, не знав, що почати, до чого братися.

Увійшли Кулик, Крук та Андрій Дорошенко.

— Доброго здоров'я ласкавому панові добродієві! — привітався Андрій Дорошенко. Так само привітався і Крук.

— Ще не віншували твою милість на законному малженстві, — сказав Андрій Дорошенко. — Пошли, Боже, твоїй милості доброго здоров'я і во всім щасливого повоження на многая літа! Твоїй милості нехай відомо те буде: прийшов до сосницької громади від ясновельможного пана гетьмана лист, що дозволяє вільними голосами вибрати сотника. По тому листу гетьманському отворчатому Сосницької сотні громада вільними та тихими голосами єдиностойно обрала на уряд сотницький мене, Андрія Дорошенка. Волиш побачити цей лист гетьманський — от він, пане колишній сотнику!

Він шанобливо подав йому папір.

Молявка взяв листа, прочитав його, вирячив із дива очі, тоді віддав назад листа і хвилини зо три мовчав. Мовчали й інші. Нарешті Молявка сам обізвався:

— Поїду до вельможного пана його милости полковника черіговського. Але ж, пане Андрію Дорошенку! Твоє сотництво, може, ще вилами на воді підписано. Бачу, що ви добули якийсь лист із гетьманської військової канцелярії. А вже пан полковник дізнається від гетьмана, як воно сталося таке.

Дорошенко, Кулик та Крук бажали йому доброго й щасливого поводження. Того ж дня зібрався Молявка і на ніч поїхав з жінкою й з матір'ю до Чернігова, а на великі скрині з жінчиним посагом найняв підводи.

Полковник Борковський тоді саме недавно повернувся з Чигирина, де з осені стояв із своїм полком на залозі. Прийшли до нього Молявки. Полковник, довідавшись від них, що сталося, зараз же звелів запрягати сани і рушив нашвидку до Батурина, а Молявці звелів дождатись у нього.

Та не пощастило полковникові в гетьмана. Самойлович сказав йому, що настановив був у Сосницю сотника тільки тому, що треба було просто від гетьмана догляду за Петром Дорошенком. А тепер Петра Дорошенка покликали до Москви, доглядати вже нема за ким, то ж він, гетьман, не може ламати для сосницької сотні стародавні права Війська Запорозького і забороняти сосничанам вибирати за сотника кого захочуть. Він, гетьман, не винен, що сосничани не вибрали собі цього Молявки-Многопіняжного, а вибрали Андрія Дорошенка. Не згодитися на Андрія немає в нього ніякої причини, а ще й тому, що й у Москві з того будуть задоволені.

Борковський прохав чимось іншим нагородити Молявку. Самойлович сказав, що колись згодом він покаже йому свою ласку, коли той чим-небудь її заробить. Борковський за це розізлився на гетьмана. Прикро було пишному чернігівському полковникові, що гетьман у цій справі нічого не зробив на його прохання: з того часу Борковський став ворогом гетьманові.

Молявки поїхали до Бутрима. Не дуже привітав і не дуже радіючи прийняв їх до себе цей пан. Та не було чого робити: не кидати ж дочку без притулку. Стара Молявчиха не забарилася посваритися з Бутримихою; що правда, швидко вона й покориласть їй, бо не мала де притулитись; але з того часу життя її стало дуже нікчемне, терпіла вона від Бутримихи до себе неповагу й погорду, а коли залишалася

на самоті з сином, — гірко плакала, нарікаючи на долю, і підбурювала того проти тестя й тещі та й проти жінки. А жінка Молявчина, почувавши батькову перевагу та й свою через батька проти такого чоловіка, що залишається без влади над іншими, без багатства, без ваги, почала поводитись із чоловіком згорда та спишна. Молявка все терпів, бо аби тільки озвався проти сварливої жінки, — зараз за неї починають заступатися тесть із тещею, зачіпають його ущипливими словами, нагадують, що вони його годують, а в самого в нього нічого немає, ще й дорікали образливо, що вони помилилися, віддавши дочку за такого чоловіка.

— Не живемо тут, а мучимося, — жалівся інколи матері Молявка-Многopіняжний.

XIV

Скаргу чернігівців на воеводу Чоглокова Борковський відіслав до гетьмана, а гетьман негайно послав її в Малоросійський приказ. Саме тоді Самойлович був у великій силі та в довірі у московського уряду, і цар Федір Олексійович весь Малоросійський край тримав, як говорилося тоді, — "в большем возлюблении". Чоглоков був ненависний українцям, і на цій одній підставі велено було забрати його з воеводства, не розбираючи по справедливості скарг, що виникли проти нього.

Наприкінці березня приїхав Чоглоков до Москви, — там у нього на Арбаті був власний двір. Зараз же мусив Чоглоков у Малоросійському Приказі давати хабарі і розтрусив більшу половину того, що встиг награвувати в Чернігові. Так звичайно робилося тоді з царськими воеводами: їх висилали на воеводство, вони там дерли з людей, а коли поверталися до Москви, то їх самих дерли по Приказах. Чоглоков не міг тоді передбачити, що одним цим він не відбудеться, і послав у свою Пахровскую вотчину наказ привезти красуню Ганну Чернігівку з її чоловіком Ваською Чесноковим.

Як звелів боярин, так і зроблено. Приїхав із вотчини до Москви Васька з Макаркою. Привезли вони з собою й Ганну Кусівну.

Тоді в господі в Тимофія Васильовича Чоглокова діялося ось що.

У своєму боярському кріслі сидів розлігшися Тимофій Васильович. Перед ним стояв Васька. Чоглоков заговорив до нього:

— Так он що, любесенький ти мій Васютко. Ти приводитимеш свою жінку до мене наніч щоразу, коли я звелю, а я тобі про те загадуватиму заздалегідь. Жити будете ви в мене в окремій хаті в дворі, і всяка страва у вас буде од мого харчу, удягатиму я вас краще за всіх слуг моїх і ласку до вас виявлятиму, бо я вас не за чужих, а за своїх уважаю. Поживете років три або й чотири, а тоді я вас на волю пущу з чималою нагородою. Тільки щоб цього, що проміж нами діється, ніхто не знав, щоб тільки ви двоє та я про те знали, а інші щоб і не догадувалися.

— Це вже покладися на мене, государю! — відповів твердо Васька. — У мене все одно, що в яму закопано. Ніхто не довідається. Я з твоєї ласки до нехочу задоволений і поки живий не забуду того, що твоя государська милість мені робиш. Вже будь певний, государю, буде до смаку твоїй милості молодичка, а я доглядатиму, щоб чиста була та щоб не гуляла.

— Я на тебе, Васютко, надіюся, як на кам'яну гору, — сказав Чоглоков. — Ну, а як

везли її, — не замірялася дременути?

— Вона, — розповідав Васька, — може, і втекла б, так одне, що дороги не знала в чужій землі, а друге, що ми очей з неї не спускали. Тільки вже коли у вотчину привезли та вінчатися привели, то дуже забришкала. Та отець Харитоній на те не зважав: вона репетує — не хочу! — а він — Ісаїя ликуй! — співає. Моторний піп! Їй-бо, моторний! А тоді вже тиха та покірна була, боялася, щоб її не били; казала тільки нам: робіть зі мною, що хочете. Я ваша — каже — невільниця, я все одно, що в татарській неволі. І робить було все, що їй звелять. Тільки все нудьгувала та плакала часто: аби на самоті зостанеться, так і рюмсає.

— Ну, в жіноти сльози все одно, що вода, — промовив Чоглоков. — Поживе, то звикне. І тут у Москві дивися за нею, Васютко, щоб не втекла. Поки що вона тут нікого не знає? Держи її, Васютко, так, щоб окрім наших людей у дворі ніхто її не знав.

— Страшно, — сказав Васька, — щоб, поки звикне, часом не зарепетувала: я чужа жінка, мене силою з іншим повінчано! А тут якийсь лихий чоловік підслуха та й донесе куди треба. Боюся, щоб не довелося мені за те відповідати перед твоєю государською милостю.

— А ти добре держи та пильнуй дужче, то й не одвічатимеш, — повчав Чоглоков.

— Дивитимуся за нею гостро, як велить твоя боярська милость, — сказав, уклонившись, Васька.

— Сьогодні ввечері приведи до мене Ганну! — наказав Чоглоков.

— Приведу, государю, — відповів, уклонившись іще раз, Васька.

У двірській хаті челядь зібралася вечеряти. Хоч пан і сказав, щоб Васька й Ганна жили в окремій хаті та їли з панського харчу, але був ще тільки перший день, як вони приїхали до Москви, — через те цю ніч вони ночували в гуртовій хаті. Ганна, убрана помосковському з "кикою" на голові, скидалася на московку і сиділа мовчки на лаві. Холопи та холопки цікаво позирали на неї, шепталися проміж себе про неї, а інші до неї озивались, але вона відказувала короткими словами, — її не розуміли, але все ж сміялися з її української мови.

Посідали вечеряти. Ганна, з Васьчиного наказу, сіла й собі і взяла ложку в руки.

— Ну що, хахlachка, — промовив хтось, — нудно тобі, мабуть, без ваших вареничків? Га?

Ганна присилувала себе всміхнутися.

— Піди лишень до свого гетьмана, вареничків у нього попроси, — насміхався другий. — Он, кажуть, вашого гетьмана привезли та й держать на ланцюгу, як собаку.

— Його держать, кажуть, на Грецькому дворі, — додав хтось.

— Ненадовго. Тоді поставлять окрему хату задля нього, — відказав другий.

— А на Сибір хіба не пошлють його? — хтось запитав.

— На Сибір не пошлють, — пояснив другий, — адже він не нашого царя був холоп, а польський чи турецький — чорт його знає, чий, тільки не наш: він здався нашому цареві в полон.

— Так, так, — докинули інші, — ну, то він не був неслухняний проти нашого царя,

то й на Сибір його нема защо посилати, — держатимуть у Москві.

— А коли він нашому цареві здався, то чому ж його не залишили там, де взято? — знову хтось запитав.

— Мабуть, негодящий, — здогадався інший.

— Його там у своєму краї десь і поселили, та довідалися, що дуріти хоче, — через те й привезли сюди, — сказав Васька.

Ганна все мовчки слухала, усе добре взяла в голову, але запитати ні про що не посміла.

— А як його прозивають? — хтось подав голос.

— Петро Дорошонок! — відповів Васька, що жив недавно в Чернігові, то й чув там це ім'я.

І Ганна згадала, що змалечку у їхній сім'ї і серед знайомих людей часто згадували це ім'я; знала вона, що й чоловік її Молявка-Многопіняжний із козаками пішов у похід проти цього Дорошенка.

Холопи почали розмовляти про інше. Ганна не втручалася в розмову і сиділа мовчки замислена, як звичайно.

Коли повечеряли, Васька вивів її в сіни й сказав:

— Ганно! Боярин кличе тебе до себе наніч.

Ганна нічого не відповіла.

— А що, рада? — питав Васька.

— Зовсім не рада, — відказала Ганна. — Тільки те мені чудно: ставишся ти моїм чоловіком, а мене до іншого ведеш. Невже така у вас віра?

— Така, коли хочеш знати, у нас віра, — пробурчав Васька, — щоб слухатися панів своїх та робити, що пани звелять.

Ганна мовчки пішла слідком за Ваською.

— Здорова була, дівко, — сказав Чоглоков, залишившись із Ганною на самоті, — здоров, чепурушко! Бачиш, знову ти зі мною. Не бійся мене, я не лютий звір, не з'їм.

Ганна не противилася ніяк, у всьому слухалася, ні про що не говорила, тільки відказувала, або — не знаю, або — як хочеш.

Уранці, коли сходило сонце, а Тимофій Васильович ще спав добре, — Ганна вийшла від нього, але не пішла в челядню, а попростувала до воріт із двору на вулицю. Був весняний ясний день. Москва вже прокинулася; народ метушився вулицями. Де-не-де ще була грязюка, але в багатьох місцях уже попросихало. Ганна не знала, куди їй податися; вона не була ще ні на одній московській вулиці, бо вчора її привезли просто в панський двір до Чоглокова. Навмання пішла вона ліворуч, тоді праворуч, ішла куди очі, не знаючи, куди прийде, раз-у-раз озираючись, чи не женуться за нею, не сміючи запитати нікого з тих, що зустрічалися. Вулиця, що по їй Ганна йшла, розходилась, і Ганна зважилась нарешті запитати в зустрічної жінки, куди йти на Грецький двір.

— Ах, голубко, — чую по твоїй мові, що ти не тутешня, — промовила жінка. — Мабуть, уперше в Москві?

— Уперше, — відказала Ганна.

— Трудно, голубко, дуже трудно буває тут тому, хто вперше в Москві, поки звикне. Тобі на Грецький двір. Іди відсіля ліворуч, а там, проминувши два провулки з правого боку, не йди туди, а буде третій, так само праворуч, так ти туди йди, та все просто, просто, то й побачиш здалека дзвіницю величезну — Іван Великий зветься, так ти все йди та на неї дивися, то й дійдеш до білого муру та й повернеш ліворуч, — там і спитаєшся про Грецький двір: люди тобі покажуть.

— Спасибі, тітусю, — подякувала Ганна та й пішла куди сказано, раз-у-раз поглядаючи на золочену баню Івана Великого, що блищала під промінням весняного вранішнього сонця Але серед плутаниці московських улиць вона знову зблукала та стала питати про Грецький двір у зустрічних мужиків. Ці мужики були не такі привітні та ласкаві, як та тітка, що направила Ганну на Грецький двір. Почувши українську мову, вони почали глузувати з Ганни та передражнювати.

— Ти лише глянь: українська ворона залетіла в Москву! А яка, чорт би її не взяв, гарна! Ходи-но з нами, добрими молодцями, до царського шинку! Ми тебе почастуємо!

— Не хочу, — відказала Ганна. — Я не піду з вами.

Але один мужик ухопив її за стан.

— Геть! — скрикнула Ганна. — Кажу, не піду я з вами. Пустіть!

— Пустіть! — передражнювали її мужики, але Ганна вирвалася від них.

Вона швидко пішла далі і боялась уже питати дороги: навчила її перша спроба, що в Москві молодій гарненькій жінці небезпечно було розпитувати про дорогу в чоловіків. Пройшовши навмання кілька вулиць, вона наважилася нарешті запитати в якоїсь старої баби, де Грецький двір. Стара показала, що той вже був за декілька кроків від неї.

Грецький двір стояв тоді на тому місці, де тепер Нікольський монастир, названий Грецьким і побудований на Грецькому дворі незадовго до того часу, коли відбувалися події, про які розповідається.

Біля воріт вартували стрільці.

— Тут Грецький двір? — запитала Ганна.

— Тут... Кого тобі? — питали вартові.

— Гетьмана Петра Дорошенка.

— Не можна! — грізно grimнув вартовий. — Навіщо тобі його. Он наш старший. Спитай його.

Він показав на стрілецького полуголову[48], що ходив двором. Ганна підійшла до нього і промовила, поклонившись:

— Чи не можна, добродію, побачити гетьмана Дорошенка?

Полуголова підозріло оглянув її з голови до ніг і пробурчав:

— По-перше: він уже не гетьман і звати так його не можна. А по-друге: яке тобі до нього діло? Ти черкашенка, чи що?

— Еге, — відказала Ганна.

— Не велено без дозволу від Приказу пускати до нього нікого, окрім тих, що на Малоросійському дворі черкаси в посольстві приїхали, — сказав полуголова. — Ти з їхніх, чи що?

— Я його родичка, — сказала Ганна.

— Що це таке: родичка? — запитав полуголова. — Рідня йому доводишся, чи що?

— Еге, — повторила Ганна.

— Добре, я сам поведу тебе до нього, — сказав полуголова.

Петра Дорошенка привезли до Москви і поселили на Грецькому дворі. І жилося йому так — мов би гість, мов би й невільник. Уже його кликали до царя, цілував він царську руку, думний дяк перед лицем самого великого государя проказав прощення всім його провинам; після того сказано було, щоб залишався в Москві аж до закінчення війни з турками для ради у різних військових справах. Відтоді жив на Грецькому дворі; Дорошенка дійсно запрошували до Наказу разів три, слухали його розповіді про татарські та турецькі шляхи, про те, як обороняти Чигирин, і таке інше. Та все ж біля його житла стояло на варті поперемінно по двадцять стрільців із полуголовами. Нарешті в останні перед оцими подіями дні покликали його до Ларіона Іванова, і думний дяк сказав йому, щоб подав чолобитну про те, щоб привезли до Москви його жінку. Дорошенка обійняв страх.

— То великий государ хоче залишити мене тут назавжди? — запитав він.

— Цього великий государ не велів, — відповів дяк. — Але тобі звелено жити в Москві, аж доки вщухне війна з бусурменами, а поки вона буде, — одному Богові відомо. А чоловікові від жінки окремо жити не годиться.

Доводилося Петру Дорошенкові коритися. Написав він зі слів думного дяка прохання, щоб привезли йому жінку. Очікуючи на приїзд нелюбої дружини і не знаючи, яка йому доля судилася надалі, Дорошенко мучився, мов степовий орел у неволі. Безмірно остогидла йому тоді ця Москва. Сподівався він у спокої доживати віку свого після свого неспокійного життя на любій рідній Україні, серед рідного народу, на волі, а його держать у Московщині та ще й у неволі, хоч і не кажуть йому, що він — невільник.

У цей час стрілецький полуголова привів до нього Ганну Кусівну.

Дорошенко ходив, широко ступаючи, по хаті туди й сюди, як завжди, дуже стурбований. Полуголова, ввійшовши з Ганною, звернувся до нього:

— Петре Дорофеевичу! Оця жінка хоче бачити твою милість. Каже вона: родичка твоєї милості.

— Я не знаю цієї жінки, — промовив Дорошенко, уважно поглянувши на Ганну. Але тоді озвався до неї, питаючи: — Яка ти мені родичка?

— Я така тобі родичка, як усі наські люди тобі родичі, — сказала Ганна. — Ясновельможний гетьмане! Вислухай мене, я прийшла до твоєї милості за порадою. Поможі мені, бідоласі!

— Я не гетьман, — промовив Дорошенко, — навіть не полковник, жодного уряду не маю. Я просто в'язень у Москві. Чим я тобі допоможу? Я сам бідний. Усі статки-маєтки свої покинув у Чигирині та в Сосниці.

— Я не грошей прийшла прохати, — заплакала Кусівна, — хоч я така вбога, що й хліба шматка не маю на чужій стороні, а прийшла до твоєї милости за порадою.

Вислухай мене, пане, дай мені порадоньку, бідній, нещасній сироті, ні до кого мені повернутися, пригорнутися на чужій чужині, тільки до своїх людей.

Та й упала до ніг Дорошенкові, заливаючися слізьми. Із голови в неї спала кіка[49]. Ганна спершу засоромилася, що стала простоволоса, але не зважилася знову надіти на голову огидного, силоміць їй надітого московського вбрання.

І чомусь саме тепер згадав Дорошенко, як перед ним плачучи валялися бідолашні вкраїнці, коли він їх оддавав сотнями в неволю туркам та татарам. Не жаль йому тоді було їх, бо думав він тоді не про окремих людей, а про увесь рідний край, якому він хотів добути волі й незалежності. А тепер йому стало невимовно жаль невідомої жінки, що лежала в нього в ногах.

— Устань, молодице, і розкажи: хто ти та звідки ти?

— З Чернігова, — почала розповідати Ганна. — Козацького роду, по батькові Кусівна. У Петрівку торік віддали мене заміж, владика дозволив повінчати, а мій молодий у той же день пішов у похід; а я ввечері пішла по воду до річки Стрижня; в потайнику мене ухопили, очі й рот зав'язали і приволокли до воєводи, а воєвода зґвалтував мене і відіслав зі своїми людьми у свою вотчину під Москву і там наказав мене гвалтом повінчати зі своїм чоловіком, а потім, приїхавши сам до Москви, звелів мене привезти, хоче, щоб я жила з тим його чоловіком, з яким мене гвалтом повінчано, а йому самому стала підложницею.

— А твій перший чоловік живий ще? — запитав Дорошенко.

— Не знаю, ясновельможний пане, чи він ще живий, — відповіла Ганна. — Його зовуть Яцько Молявка-Многопіняжний. Його в похід угнали, а мене вхоплено, — і з тієї пори я про нього не чула.

— Молявка-Многопіняжний! — здивувався Дорошенко. — Я твого чоловіка добре знаю. Він тепер уже сотником у Сосниці. Казав він мені, що в нього жінку вкрадено та й віддано за іншого, казав! Яку ж я тобі, молодице, пораду дам? Іди, молодице, до думного дяка Ларіона Іванова і все йому розкажи, як оте мені повідала. Я ось тобі цидулку напишу до нього.

Він пішов до другої світлиці. Ганна дожидалася стоячи, похиливши голову додолу. Повернувшись іх кімнати, Дорошенко віддавав їй написану цидулку і звернувся до полуголови:

— Накажіть одвести цю жінку до Ларіона Іванова в Приказ. А тобі, молодице, на: от, скільки здолаю, стільки допомагаю.

Він подав їй декілька срібних монет, потім виніс із другого покою чорну шовкову хустку і віддав їй, сказавши, що це їй на голову, щоб не одягати більше московської кіки.

XV

Привели стрільці Ганну Кусівну до думного дяка Ларіона Іванова, що був тоді в Приказі. Це був плечистий чоловік, років сорока, зі здоровим обличчям, із червоним од доброго випивання носом та з маленькою рудо-червоною борідкою. Прочитавши Дорошенкову записку, звелів покликати Ганну.

— Ми з тобою, чепурушко, бачимося вперше, — заговорив він до неї, — а, здається, я тебе вже знаю. Чи не ти та сама, що писано було нам од гетьмана через супліку від полковника Борковського і всіх чернігівських усякого рангу обивателів, на царського воєводу Чоглокова, між іншими його поганими ділами, що він заслав якусь-то жінку чужу в свою вотчину та й повінчано там удруге з його чоловіком?

Ганна розказала йому все, що з нею сталося, так само, як і Дорошенкові.

— Хто тебе знає, — говорив думний дяк, — який у тебе чоловік законний, коли ти з двома вінчалась, і з другим чоловіком тоді, коли перший був живий. Це вже не наше діло, а церковне. Я тебе відішлю до Патріаршого Приказу.

— Мене зґвалтували, навів осоромили, — заридала Ганна.

Думний дяк не зовсім зрозумів те, що вона сказала, але розібрав, що вона жаліється на гвалт, що зробив їй Чоглоков, і сказав:

— Гаразд; ми його запитаємо. А ти, жінко, прийди сюди завтра.

— А де ж я буду? — плачучи запитала Ганна. — Я до того двору не вернуся, краще в річку кинуся!

— Побудеш тут, у Приказі. Я звелю дати тобі притулок, — сказав думний дяк і звелів одвести її в нижчий поверх, де були хати, призначені для тих, кого треба було передержати який час у Приказі.

Другого дня вранці привели Ганну до думного дяка. Вона побачила тут свого лиходія Чоглокова, зблідла й затрусилася.

— Ну, Тимофію Васильовичу; — звернувся до Чоглокова Ларіон Іванов, — ось жінка жаліється на тебе. Та й переказав те, що чув від Ганни. — Що скажеш на це? Знаєш ти цю жінку? — запитав він наприкінці Чоглокова.

— Знаю, — вимовив Чоглоков, — тільки не так усе було, як вона каже. Ця жінка набріхує на мене нісенітницю. Вона вперше прийшла до мене з моїм чоловіком Ваською Чесноковим і обоє стали прохати в мене дозволу повінчатися. Вона тоді була вбрана по-дівочому. Я дозволив, та й не було нічого такого, через що я мав би не дозволити. Мій холоп Васька Чесноков тоді випрохався в мене додому в нашу вотчину під Москвою, я відпустив його; він поїхав укупі з цією жінкою і повіз од мене лист до попа моєї вотчини, а той піп, побачивши, що обоє женяться охотою, повінчав їх. А коли мене з Чернігова з воєводства взяли, я приїхав до Москви та й звелів Ваську з жінкою привезти до себе в двір мені на службу, а не задля сороміцького діла, як вона бреше. А вчора вранці ця жінка з мого двору втекла, ще й покрала дещо і тепер набріхує на мене таке, що чесному, богобоязливому чоловікові й здумати страшно.

— Мене повінчали, я не дівка була, а мужатая жона, вони мене по-зłodіяцькому вхопили і зґвалтували, і за іншого силоміць повінчали, мужату жону! — голосила Ганна.

— Запитай її, пане, — сказав Чоглоков, — коли її повінчано вперше й де?

— У церкві святого Спаса, — відповіла Ганна, — в той саме день, коли виступали козаки в похід.

— А який тоді був день? — допитувався Чоглоков. — Тоді була Петрівка. Скажи,

пане думний дяче: невже православний закон дозволяє вінчати в Петрівку?

— Ну, молодице, що скажеш? — запитав Ларіон Іванов Ганну. — Чи правду цей пан каже? Була тоді Петрівка?

Ганна стала пояснювати, що владика дозволив вінчатись у піст. Але вона говорила по-українському, то думний дяк моргав бровами, знизував плечима, поглядаючи питально на Чоглокова, а тоді сказав Ганні:

— Не розберу я щось, що ти кажеш, молодице. Це діло не наше, церковне. Іди собі, я тебе покличу, коли треба буде.

Ганна поклонилася в землю і ридаючи стала прохати милосердя й жалю до своєї тяжкої долі, але Ларіон Іванович, замість відповіді, подав знак і Ганну повели. Думний дяк сказав Чоглокову, що він по того згодом пришле, а тепер у нього інша нагальна справа.

Пройшов день, Ларіон Іванов знову покликав Чоглокова.

— А де, Тимофію Васильовичу, твоя вотчина? Здається, на Пахрі?

— На Пахрі, — відповів Чоглоков.

— А скільки там землі, сіножаті, лісу й робочих мужиків та двораків? — питав Ларіон Іванов.

Чоглоков розказав усе, про що в нього запитано.

— А скільки товару, чи є вівці, бджоли, чи є сад при дворі, город, стодола, скільки скирт хліба? — ще раз запитав думний дяк.

Чоглоков і на це відказав, додавши, що всього не згадає, але є в нього на все те реєстр.

— Гаразд, — вимовив думний дяк. — Продай мені половину своєї вотчини по реєстру.

Чоглокова ті слова ударили мов грім. Він почав щось говорити, сам не знаючи що, але з його слів так виходило, що він продавати свого маєтку не хоче.

— Ну, як хочеш, — заговорив думний дяк. — Ти йому хазяїн і власник. Я тільки тобі сказав, що хотів би: купив би в тебе, коли б ти продав, а не хочеш — як хочеш. Я не наполягаю.

Кільки хвилин обидва мовчали. Тимофієві Васильовичу було дуже ніяково. Він розумів, чого хоче думний дяк. Від зловісної Ларіонової мовчанки Тимофія Васильовича то мов жаром припікало, то мов снігом поза шкірою сипало.

— Ну, бувай здоров! — промовив нарешті Ларіон Іванов.

Чоглоков вийшов від нього дуже стурбований.

Минув тиждень. Чоглоков хвилювався страшенно. Ще недавно, тільки повернувшись із Чернігова, пошанував він Ларіона Іванова доброю купою грошей та й піддячим Малоросійського Приказу чимало дав, то в нього мало вже що й лишилося з того, що встиг він нагарбати собі в Чернігові на воеводстві. А тепер він бачив, що його хочуть зовсім обдерти. Натякнув Ларіон Іванов та й замовк, не кличе більше. Хоч би вже покликав і сказав — що він із ним зробить, коли Чоглоков не віддасть половини свого маєтку.

Минуло ще декілька днів, тяжких для Тимофія Васильовича. Думав він і те й це, міркував і так, і сяк. Нічого не міг вигадати. Коли це так уже днів через десять після того, коли говорили про той продаж половини маєтку, покликали його знову в Малоросійський Приказ.

Став Тимофій Васильович перед очима Ларіона Іванова.

— А що, пане колишній чернігівський воєводо, кепська наша справа, — звернувся до Чоглокова Ларіон Іванов, сидючи за своїми паперами. — Як то ми виправдаємося від жалоби, що прислав на твою милість чернігівський полковник од усього чернігівського полку та від війта города Чернігова й бурмистрів і райців[50] та й усього міщанства й поспільства? Як ти про це думаєш, пане колишній воєводо?

— Ларіоне Івановичу, батечку рідний! — промовив крізь сльози Чоглоков, — я ж твоїй милості поклонився і пошанував тебе, чим міг. Нехай же все в непам'ять піде.

— Е, ні, голубе Тимофію Васильовичу! — сказав Ларіон Іванов. — Ми тебе забрали з Чернігова тільки на те, щоб там, на місці, не робити над тобою слідства. Було б тобі гірше, коли б ми залишили тебе в Чернігові, а новому воєводі звеліли б слідство над тобою робити. Новому воєводі захотілося би показати: отакі погані воєводи поперед нього там були, а він не такий, і таких справ поганих од нього сподіватися не можна. Тебе, голубчика, може, там і до тюрми замкнули б, а ті чернігівці, якби почали їх допитувати, мабуть, би твою милість не виправдали. Та й ця справа, от із цією жінкою, що у нас тут унизу сидить. Бачиш, чернігівський полковник написав про якусь там у них жінку Білобочиху, наче вона, при свідках — полковій старшині — розказала, що ти її підмовляв привести до тебе Ганну Кусівну задля перелюбного діла. А тоді ця Ганна пропала не знати куди і опинилась у твоїй вотчині заміжжям за твоїм кріпаком, і ото бачиш, що на тебе говорить. Ми почнемо про це слідство. Та ще й те: у чернігівській супліці пишеться, що ніби твої стрільці ходили по дворах міщанських та козацьких та підмовляли жінок та дівок тобі на сороміцьке діло. І про це пошлемо в Чернігів допитати, бо це тулиться до справи про цю жінку Ганну. А що скажуть про це в Чернігові, ти краще знаєш. Боронь, Боже, як скажуть що недобре, — тоді тобі, Тимофію Васильовичу, буде — ох! — як погано. Про все доведеться великому государеві доповісти. То щоб твоїй милості не довелось їхати в далекі сибірські города, та ще, може, й не воєводою, а понизять у діти боярські, або й іще нижче. Он ще за боярина Матвеева, коли він нашим Приказом порядкував, то що сталося з Дьомкою Многогрішним. Він гетьман був, вищий за тебе, воєводу. І нічого він такого, як ти, не робив.

— Голубчику Ларіоне Івановичу, батечку рідний! Твоя воля й сила. Не занапасти! Помилуй! — заридав Чоглоков і впав думному дякові в ноги.

— Устань, Тимофію Васильовичу! — сказав Ларіон Іванов. — Самому тільки великому государеві годиться кланятися до землі, а я ж не великий государ твій, а тільки дяк його царського Величества.

Тимофій Васильович устав, але все ще плакав; він стояв перед думним дяком, не знаючи, що йому робити. Ларіон Іванов продовжував далі:

— Ти, голубчику Тимофію Васильовичу, не дурний і знаєш, як на світі поміж людьми ведеться. Усі ми, грішні, добро робити охочі найбільше тому, хто нам його робить. На тому, добродію, весь світ стоїть і тим держиться, що ми один одному допомагаємо, один одному догоджаємо і коли ми до людей добрі, то й люди до нас добрі. Ти злякався слідства над собою і просиш мене, щоб я зступився за тебе; а я того разу, коли не забув, просив твою милість, щоб ти згодився продати мені половину своєї пахровської вотчини. Одначе ти на моє прохання не пристав і ласки до мене не виявив. А тепер ось просиш мене про свою справу. То як же на твою думку: і мені зробити з тобою так, як ти зі мною зробив: не пристати на твоє прохання?

— Голубчику, батечку рідний! Змилосярдсья! Адже ж то половина мого маєтку родового! — заголосив Чоглоков.

— На це я тобі так скажу, любий мій Тимофію Васильовичу, — почав повчати думний дяк. — Ти чоловік письменний і певне доводилося тобі читати, що в святому письмі сказано: краще калікою ввійти в царство боже, ніж з усіма цілими членами кинутому бути в пекло огненне. От і ти тепер зроби так, як це премудре слово велить. Краще тобі, мій дорогенький, утратити половину свого маєтку та й жити з упокоєм на другій його половині, ніж, маючи обидві половини, піти туди, де козам роги правлять. Однак же не володітимеш тоді своїм маєтком, дістанеться він комусь іншому з твого роду, а то, може, ще й на великого государя заберуть. А якщо почнеться над тобою гостре слідство по правді, так тоді вже ти лиха не минеш. Це вже й тепер я бачу, та й ти сам, Тимофію Васильовичу, ще краще за мене це бачиш і знаєш.

— Бери, голубчику! — скрикнув Чоглоков та й ударив об поли руками. — Бери, тільки визволь!

— Подай реєстр усього твого добра, — продовжував думний дяк. — Напиши купчий запис, запиши його в "Поместном Приказе" і мені пристав разом із реєстром. Та не намагайся, Тимофію Васильовичу, мене піддурити. Гляди, щоб у купчому записові записано було точнісінько половину всього, що є в реєстрі. Я подивлюся, зрівняю, і коли виявиться, що чогось не вистачає, то й купчого запису не треба мені. Не візьму!

— Та коли вже так, то чи не можна, — допитувався Чоглоков, — повернути цю жінку до її чоловіка в мій двір та щоб уже на тому й край усьому!

— Е, дуже вже ти ласий! — відказав Ларіон Іванов. — Буде з тебе й того, Тимофію Васильовичу, що сам цілий підеш. Треба так робити справу, щоб і тобі не дати пропасти і правди не поламати. Ми так постановимо. Що жінка та на воєводу казала, того ніякими доводами не довела, та й чернігівську супліку, на того воєводу писану, нічим не доведено; а воєвода, розповідаючи, сказав, що все те на нього по-дурному вигадали чернігівці зі злоби за те, що він, воєвода, дбаючи про царське добро, не потурав їхнім лихим ділам; то ми, великий государ, звеліли далі слідства над воєводою не робити, бо немає ніяких доводів, а жінку Ганну, за те, що двумужниця, відіслати на духовний суд у Патріарший приказ. От воно й буде так, як кажуть: і кози цілі, і вовки не голодні.

— А якщо, — запитав Чоглоков, — та жінка почне в Патріаршому приказі казати на мене те саме, що й тут? Тоді мене в Патріарший приказ покличуть.

— Ми,— відповів думний дяк, — тут, у Малоросійському приказі, царським іменем тебе виправдаємо і від тієї Ганниної справи зовсім відділимо. Через слова тієї жінки можуть покликати до Патріаршого приказу не тебе, а того чоловіка, що з нею вінчався, бо в них обох одна духовна справа. А ти заздалегідь того свого чоловіка поклич та, добре його настрахавши, накажи, щоб, коли покличуть його в Патріарший приказ, тебе до справи не плував і нічого про тебе не смів там говорити, щоб і не згадував. А ти тут нам напиши, що дозволив своєму чоловікові вінчатися з Ганною, ніяк не знаючи, щоб Ганна з ким іншим була вже повінчана, бо сама Ганна тобі цього не казала і ти думав, що вона дівка, бо й ходила ж вона по-дівочому. А коли б навіть хтось інший і казав тобі, що її вінчано в Петрівку, то ти такій дурниці не повірив, знаючи, що по закону нашому православному в піст вінчати не вільно. Тут у нас, у Малоросійському приказі, це все напишеш і нам залишиш. Та й годі.

Поклонився Чоглоков думному дякові Ларіонові Івановичу, ще раз назвав його доброчинцем, рятівником, батьком рідним. Того ж дня написав він свою відповідь для слідства так, як навчив його думний дяк, а за тиждень приніс Ларіонові Іванову купчий запис на половину свого пахровського маєтку і реєстр усього свого добра, що належало до того маєтку. Ларіон Іванов переглянув і те й це, перевіривши, чи все записано, сказав:

— Спасибі тобі, доброчинцю мій! По весні розпочну господу будувати в новій — купленій вотчині. Житимемо з тобою по-приятельськи, як добрим сусідам годиться.

Тим часом Ганна жила внизу в Малоросійському Приказі, їла той убогий харч, що видавався на арештантів, та ще до того прохала сторожів купувати їй дещо за ті гроші, що дав Дорошенко. Декілька днів сиділо з нею двоє волоцюг-українців, узятих у Москві, — їх відсиляли назад на Вкраїну. Вони були з Полтавського полку і сиділи в Приказі недовго, а Ганна й рада була, що швидко їх забрали, бо один уже почав був набридати їй своїм залицанням. Ганна залишилася сама, а невдовзі знову покликали її у Приказ, дали ще три рублі дрібними копійками і сказали, що й це від Дорошенка, бо він був у Приказі у своїх справах і розпитувався про Ганну. Коли відвели Кусівну знову до тюрми, вона щиро молилася за свого доброчинця, що не забував і допомагав їй.

Закінчивши справу з Чоглоковим, думний дяк звелів привести до себе Ганну і сказав піддячому прочитати їй присуд, у якому було написано, що жінка Ганна жалілася на воєводу Чоглокова, але того ніякими доводами не доведено, — через те й справа про це в Малоросійському Приказі закінчується, а жінка Ганна посилається до найсвятішого патріарха, щоб судити її духовним судом за те, що вона незаконно вдруге заміж пішла.

Стрільці повели Ганну до Патріаршого Приказу.

У господі в Чоглокова діялось ось що: Тимофій Васильович покликав до себе холопів своїх Ваську та Макарку і звернувся до них:

— Ну, хлопці! Дуже мені погано з цією проклятою хохлушою. Видрав у мене думний дяк половину пахровської вотчини. Нема що робити! Нахвалявся лихий, що знову про мене слідство робити почнуть. Я дав йому купчий запис. Та й на тому ще не край.

Хохлушу звелів одвести до Патріаршого Приказу на духовний суд: там слідство робитимуть про те, що вона за двома чоловіками. Може, й вас покличуть. Глядіть же, мене туди ніяк не плутайте! Ти, Васько, на одному стань та й кажи: ніякого загаду про шлюб свій од государя свого не чув. Сам до нього вкупі з Ганною приходив просити дозволу повінчатись, не знаючи того, щоб вона з ким іншим була повінчана.

— За це вже, государю, не турбуйся. Як велиш, так і казатиму, — відказав Васька.

— І про те, що як стане вона казати, наче пан її згвалтував і велів тобі водити до нього на ніч, то ти одне кажи: я цього не знаю і від мого государя нічого такого не чув, — казав Чоглоков. — Про це в Патріаршому Приказі слідства не робитимуть, бо від цієї обмови мене вже в Малоросійському Приказі виправдано. Так і ти своїми словами до того не призводь. Та й ти, Макарко, дивися!

— Моя справа ззаду, — відказав Макарка. — Коли Васька на мене не скаже, то мене може й не покличуть. А покличуть та питатимуть, то я в одне з Ваською казатиму.

— Воно, — сказав Чоглоков, — вашому братчикові, холопові, коли ви що на нас, ваших государів, кажете, то віри не ймуть. Та все ж ви мене нічим не смійте ганьбити. А то — ви ж самі знаєте — моя воля зробити вам потім що захочу.

Коли ж Васька з Макаркою залишилися вже самі, Васька сказав товаришеві:

— А государ злякався та й здорово! Чи то ж дурниця: половину вотчини збув. Кепська справа. Гляди, що як притиснуть його, то й другої збудеться. То й нам, мабуть, уже не йому доведеться холопами бути. Продасть і нас. Хай, чорт їх бери, кличуть нас до Патріаршого Приказу, нехай допитують. Стоятимемо за свого государя поки змоги й сили, ну, а там то вже своя шкура за всяку іншу дорожча, хоч би й за государську!

XVI

Патріархові Іоакимові Савелову було в той час між шістдесятьма й сімдесятьма роками, але був він дуже жвавий і невсипуще діяльний. Як на свій час, то був чоловік учений; вчився він у київській колегії і дуже її досі поважав; але це не шкодило йому бути гострим і неблаганним ворогом західного впливу, що проймав усю духовну освіту на Україні; патріарх думав, що цей вплив шкодив "русской" церкві. Патріарх Іоаким писав дуже багато, писав і з двох боків обороняв свою церкву проти західного вірського розколу, що вчинився в Московщині. Одначе, не вважаючи на всі свої вчені й літературні справи, Іоаким не занедбував порядкування церковними справами, а сам особисто всього пильнував і так дуже, як ніхто з його попередників, не виймаючи й самого Никона. Ніхто з патріархів не обмежив так самоволі архирейську, завівши коло архиреїв обов'язкові ради з духовних осіб задля порядкування справами й задля суду; це було й задля патріаршої єпархії, але патріарх на те не зважив: він сам був такий діяльний та уважний до всього, що мало йому треба було допомоги й поради від духовних осіб. У Патріаршому приказі сиділи призначені від патріарха архимандрит та двоє протопопів, кликано виборних духовних старших — "попівських старост", але всі вони власне мало робили за патріарха, — навпаки, він багато за них робив. Ще як був суд над духовенством, то ці патріархові помічники щось таки значили: допити робили, розшукували, присуди постановляли; патріарх сам перевіряв усю їхню попередню

роботу і сам уже виносив найостанніший рішинець. А в таких справах, де не духовних, а світських людей ставляно на суд, — ті духовні, що сиділи в Патріаршому Приказі мало до чого й торкались, а все робив дяк та й підносив патріархові. Найстаршим дяком у Патріаршому Приказі був тоді Іван Родивонович Калітін, підтоптаний пан, із круглою, трохи посивілою борідкою, на літа було йому років із п'ятдесят; у справах був вельми тямущий, добре говорив і писав. Патріарх надзвичайно йому вірив, вважав його за розумного, дуже чесного, не грошлюбного чоловіка, цілком прихильного патріархові. Та й усі вважали дяка за розумного чоловіка; що ж до його чесності та негрошлюбності, то ніхто не міг би показати, що з цього, чи з того чоловіка Калітін узяв якого хабара; але багато людей тільки плечима знизувало, довідуючись, що від деяких справ патріарховому дякові була велика користь, і не можна було зрозуміти, як він це робив.

Коли Ганну Кусівну привели до Патріаршого Приказу, Калітін, що недавно тільки того дня прийшовши на службу, сидів із товаришем своїм, другим дяком Леонтієм Савичем Скворцовим, якого любив і боронив. Перш ніж покликати приведену до Приказу жінку, Калітін прочитав, що про неї написано з Малоросійського приказу; там було коротко виложено всю справу з Ганною й Чоглоковим.

— Поглянь лише, Левонтію Савичу, — звернувся він до Скворцова, — яку українську птицю прислано до нас. Тільки обскубано, та не її, а, мабуть, когось іншого через неї.

Скворцов був ще не такий досвідчений у справах, через те й не здогадався відразу про все, що вже зрозумів Іван Родивонович. Прочитавши папір, Скворцов блимнув запитальним поглядом на товариша. Калітін засміявся.

— Дуже тямущий чоловік думний дяк! — сказав Калітін. — Обстриг барана, а шкуру ще нам покинув. Дарма, і за те спасибі!

— Звісно, — Скворцов кивнув головою, — поживився біля воєводи та й захистив його добре. Усе покрит, хоч де-не-де хвостики видно. Та нам ні з якого боку коло нього заходитися не можна. Чистий зовсім став. Хіба покуту яку накинути, та й то не на нього.

— Покинуто, — знову засміявся Калітін, — покинуто й нам тоненьку ниточку, — обережненько ще можна за неї вхопитися. Подивися лиш уважніше в папір! Бач: повінчано жінку вдруге з воєводиним холопом; сам воєвода правий і кликати його сюди ніяк не посміємо; але холопа того на допит витягнемо. А хіба холоп так і стоятиме за свого государя? Атож! Не дуже стоятиме, коли над самим собою лихо побачить!

— А можна часом, — додав Скворцов, — налякати воєводу патріархом, що мовляв сам патріарх доповість про справу великому цареві государеві, щоб слідство наново зробити.

— Можна й так. Правда, — погодився дяк. — А то ще глянь: знадобиться нам 54 артикул статуту про холопський суд.

Калітін звелів покликати Ганну.

— Молодичко! — звернувся він до неї. — Ти відразу з двома чоловіками стала. Один

живий, а ти з другим повінчалася.

— Повінчали силоміць, — почала відповідати Ганна.

— Так, — перепинив її Калітін — силоміць. Ти це казала в Малосійському Приказі. Так ти й тепер кажеш, що не хотіла йти за другого, а тебе силоміць повінчано?

— Силоміць, — повторила Ганна.

— І не хочеш жити з другим своїм чоловіком, холопом Чоглокова?

— Не хотіла й не хочу! — відказала Ганна.

— І хочеш вернутися до першого свого чоловіка?

— Хочу. Я тільки його одного за чоловіка собі вважаю.

— Доведеться тобі, молодичко, — сказав дяк, — пожити у нас у Москві. — Чи є в тебе який притулок і чи маєш за що їсти й пити? Може, є в тебе в Москві родичі або знайомі добрі люди?

— Нікого немає, — відказала Ганна Кусиха.

— То коли в тебе немає тут нікого знайомого, то, може, хочеш — я тебе візьму до себе в двір на роботу? Ти, молодице, не бійся, — не подумай чого-небудь поганого. Я чоловік жонатий, жінка й діти в мене, поганої думки в мене немає. Поживеш у мене, поки твоя справа завершиться. От посидь отам у сторожці, а коли будемо розходитися додому, тоді я тебе з собою візьму, то й поїдеш до мене у двір.

Ганну вивели. Увійшли до Наказу архимандрит і протопіп, що там сиділи. Калітін подав їм декілька паперів, розповідаючи коротко їх зміст. У числі тих паперів була і відписка про Ганну. Духовні не звернули на неї особливої уваги.

Після полудня почали розходитись, і дяк Калітін звелів покликати Ганну.

— Забирай свою худобу[51] та й іди зі мною, — звернувся він до жінки.

— У мене нічого немає, — заплакала Ганна. — Я втекла у чім стояла. І сорочку одну третій тиждень ношу.

— Хрещені, здається, люди, — сказав Іван Радивонович. — І своєму братові в Христі Ісусові, хрещеній людині, повсякчас і на всяку годину Христа ради подати можемо!

Він повіз із собою Ганну і, приїхавши додому, передав її своїй дружині, літній пані, років за сорок; він доручав їй приставити до якої-небудь роботи у дворі привезену жінку, пояснивши, що це нещасна безпритульна сирота, але повинна пожити трохи в Москві, і коли дати їй притулок, то це буде добре, богоугодне діло. Калітіна ласкаво звернулася до неї, та відразу ж не зрозуміла, що відповідала Ганна, то ж і глянула на чоловіка, мов питаючи, хто це.

— Хохлячка, — сказав Калітін, — у них мова відмітна від нашої московської, але у всьому іншому народ добрий, щирий і віри однієї з нами.

Калітіна відіслала молодицю в дворову баню, подарувала їй чисту, хоча не зовсім нову та цілу білизну і приставила її доглядати корів.

На третій день після того, як Ганна стала в Калітіна, покликали до Патріаршого приказу на допит холопів Чоглокова — Ваську й Макарку.

Пан іще раз проказав їм свою науку — ніяк не плутати його в справу. Васька перехрестився й забожився, що й слова не скаже на шкоду своєму панові.

Холопів привели в Патріарший Приказ саме тоді, коли зібралися духовні особи, що там засідали. Васька та Макарка вклонилися, торкаючись пальцями до долу, і стояли, чекаючи запитань. Калітін підійшов до архимандрита під благословення.

— Починай, Господи благослови! — виголосив архимандрит.

Калітін відійшов і заговорив до холопів поважним та суворим голосом:

— Наш Приказ найсвятішого патріарха багато чим зовсім не такий, як інші Прикази. По багатьох Приказах про багато світських справ звелено не вірити тому, що кажуть холопи, не годиться холопа й питати, бо холоп — невільний чоловік і чести на ньому нема і безчестя за нього не визначено йому; а в нас що до цього не так, бо тут розглядаємо справи духовні, а не світські.

— А про духовні справи, — сказав архимандрит, — говориться в святому Письмі: немає скіфа, ні елліна, ні раба, ні вільного. У церкві Христовій рабові така сама честь, як і не рабові. Раба однаково хрищено, як і його пана, одним миром мировано, одне тіло й кров Христову приймає і на рабів такий саме шлюбний вінець кладуть, як і на панів. Через те тут приймають те, що каже холоп, так само, як і те, що каже вільний чоловік. Заприсягніться перед хрестом та Євангелією, що будете говорити саму правду, як перед самим Богом на страшному і справедливому його судилищі, якщо же станете брехати та правду ховати та вигадувати, то зазнаєте кари від Бога на тому світі, а на цьому від святої нашої церкви — прокльону, і віддано вас буде світському судові на страшне катування.

— Чуєте? — запитав грізно Калітін. — Слухайте та беріть собі на ум!

Устав зі свого місця протопіп, узяв згорнуту епитрахиль[52], що лежала перед ним на столі, вийняв із неї хрест та Євангелію та положив на церковному стільці, що стояв поперед того стола, навколо якого сиділи духовні. Протопіп одягнув патрахіль. Обидва холопи, знявши два пальці правої руки вгору, проказали слідком за попом присягу, тоді поцілували хрест та Євангелію. Протопіп загорнув хрест, та Євангелію в епитрахиль і сів на своє місце.

Дяк звернувся до холопів:

— Хто з вас двох Василів повінчаний із Ганною Кусівною, що зве себе жінкою козаку Молявці?

— Я, — відповів Васька.

— Я буду тебе питати, — продовжував дяк, — не для того, щоб довідатися від тебе про таке, чого я ще не знаю. Питатиму я тебе про таке, що вже й без тебе знаю, а питатиму тільки для того, щоб знати: чи правду, чи неправду ти казатимеш. І коли ти почнеш плутати та брехати, то я зараз звелю відвести тебе до ката та й скажу йому, щоб він тебе спершу батогам, а тоді, коли будеш упертий, то й гарапниками[53] покропив. Коли ж правду казатимеш, то нічого не бійся. Ти чоловік підневільний, хоч що звелить тобі пан твій, повинен був те робити, і хоч би й що не по правді зробив із наказу панського, — відповідатимеш за те не ти, а государ твій. Одказуй же по правді!

— А ти, Ярмолаю, — звернувся він до піддячого, що сидів за столиком біля вікна, — записуватимеш те, що вони казатимуть.

— Питаю, — промовив він голосно, — як ти виходив сюди, кликав тебе государ твій і велів тобі казати в Приказі, що він, твій государ, брати за жінку Ганну Кусівну тебе не неволив, а наче ти, Васько, з нею, Ганною, вдвох приходили до твого пана і прохали дозволити вам повінчатися? Так було? Кажі! Це тобі перше питання.

Васька, вражений, глянув на Макарку, мов би хотів очима в нього запитати: хто ж це йому розказав? Хіба ти? Адже тільки ти та я це й чули. Та зараз же згадав, що Макарка разом із ним в один час вийшов із двору. Нічого не розуміючи, він вирячився на дяка.

Калітін глузливо дивився на його, та не діждавшись швидкої відповіді, знову те саме запитав і додав:

— Ти ж сам бачиш, що я вже все знаю, що в вас роблено й казано, хоч і не був у вас. То й нема чого брехати та вигадувати. Кажі правду! Так було?

— Еге, так було, — сказав Васька.

— Добре, що правду підтвердив, — промовив Калітін. — Тепер я тобі розкажу, що ти попередю робив та що з тобою робилося. А ти, знаючи, що я вже все знаю; тільки кажі, що саме так було, як я тобі сказав.

І він почав допитувати, притримуючися того, що розказувала Ганна і що було написано в папері з Малоросійського Приказу; нагадав, як у Чернігові вони, Васька з Макаркою, ухопили Ганну в потайнику і притягли до свого пана на воєводський двір.

— Чи так було? Кажі по правді! — спитав він.

— Так було, — відказав Васька.

— Ще хвалю за те, що правду кажеш, — похвалив того дяк. — Ти людина невільна, що ти робив із панського наказу, в тому провини нема ніякої. І Святе Письмо каже: раб не більший від свого господаря. Пиши Ярмолаю, його слова! Чув, що він зробив із панського наказу? Пиши!

— Чув, — відказав Ярмолай і заходився писати.

Почекавши, поки Ярмолай запише, Калітін промовив далі:

— Государ твій велів тобі вкупі з Макаркою та з двома стрільцями везти Ганну в свою підмосковну вотчину, на Пахрі, а там піп, слухаючись пана вашого, повінчав тебе з Ганною, хоч вона й кричала, що не хоче, що вже з іншим повінчана. А піп на те не зважав. І ти, з наказу государя твого, щоб Ганна не кричала, казав їй, що люто її битимеш і мучитимеш. Так було?

— Так було, — відказав Васька.

Калітін продовжував далі:

— А як государя вашого взято з воєводства з Чернігова, то він, государ ваш, до Москви приїхавши, звелів тобі з Макаркою ту Ганну привезти до нього в двір на Арбаті, так ви й зробили так, як пан звелів. Чи так було?

— Так, — повторив Васька.

— Пиши, Ярмолаю! — сказав Калітін і запитував далі: — А коли ви приїхали до Москви, ваш пан звелів тобі, Васьці, доглядати за своєю жінкою Ганною та приводити до нього, до твого пана, на ніч задля сороміцького діла тоді, коли він звелить. Так ти її

раз до нього приводив. Чи так було? Кажі!

Васька спинився, замулявся, бо зрозумів, що надходить найстрашніше: доводиться сказати проти свого пана таке, що панові не до вподоби буде. Калітін засміявся:

— Я знаю, чому ти мовчиш. Бо саме цього найдужче не велів тобі пан казати; але ж ти сам бачиш: я вже й без тебе все це знаю; то хоч ти крийся, хоч бреш, а тим своєму панові ніякого добра не зробиш, тільки собі самому лиха добудеш. Бо ти ж сам знаєш: батіг не янгол: душі не вийме, а правду витягне з тебе. Краще кажи все по правді, не даючи своєї спини під батіг.

— А моєму государеві що за те буде?

Дяк засміявся.

— Хочеш багато знати, — дуже вже розумний будеш, — відказав він.

— Що буде?! Хіба ми тут твого государя судимо? Государя твого вже суджено там, де треба, в Малоросійському Приказі, та й виправдано. До нашого Патріаршого Приказу віддано на духовний суд жінку Ганну, то ми тебе й допитуємо, щоб знати: чия вона жінка. Чи твоя, чи кого іншого, і кому її треба віддати: чи тобі, чи тому козакові Молявці, і чи винна вона, що її від живого чоловіка з іншим повінчано. Ось про що справа в найсвятішого патріарха, а до твого государя немає в нас діла ніякого.

— Так було, як кажеш, — сказав Васька.

— Тобто, — провадив далі Калітін: — пан твій для того тебе оженив, щоб ти йому свою жінку приводив на ліжку? Адже так?

— Так, — ледве вимовив Васька.

— Запиши, Ярмолаю! — наказав піддячому Калітін і знову повернувся до холопів:

— Далі нема про що й питати вас. Другого дня, коли ти, Васько, приводив Ганну до пана, вона втекла, і ви вже її більше не бачили. Тебе, Васько, вже не питатиму. Добре зробив, що казав по правді, не одбріхувався. Тебе, Макарко, не довго питатиму. Ти вдвох із Ваською силоміць ухопив Ганну в потайнику, удвох з Ваською відвозив її з Чернігова в пахринську вотчину і на вінчанні був, а потім, із панського наказу, вдвох із Ваською привіз її в Москву.

— Так було, — погодився Макарка.

— І пан при тобі звелів Васьці приводити її до його на ліжку задля сороміцького діла? — питав далі дяк.

— Цього я не знаю, — відказав Макарка. — Мені такого наказу не було.

— Не тобі, а Васьці був, тільки при тобі. Ти чув те разом із Ваською. Ти за те не винен. Не крийся, бо чого тобі не за себе, а— за іншого муку терпіти, коли він, цей інший, уже й сам признався у всьому.

— Змилосердіться! — промовив переляканий Макарка. — Васька правду сказав про себе, то й я те саме кажу, що й Васька.

— Запиши, Ярмолаю, — сказав дяк і знову звернувся до Васьки. — Тепер скажи: хочеш ти залишити в себе Ганну за жінку, чи нехай її відішлють до першого чоловіка?

— Не хочу! — вимовив зважливо Васька. — Силоміць мене пан оженив, а не своєю волею я із нею женився. Не треба її мені! Хай собі йде, куди хоче.

— Пиши, Ярмолаю! — наказав дяк. — Оце й усе, що нам потрібне було.

Васька впав дякові в ноги, а за ним і Макарка.

— Батечки ріднесенькі! — заплакав Васька. — Згляньтеся на нас, бідних рабів, невільних людей! Наказали ми на государя свого, хоч і по правді все говорили, тільки ми ж будемо в його волі, то він тепер нас закатує! Сховайте, обороніть нас, голубчики, батечки ріднесенькі!

— Добре робиш, що свого государя боїшся, — похвалив того дяк. — Раб повинен боятися свого пана та слухатися його в усьому. Тільки над твоїм государем є ще вищий государ. Чи ти це знаєш?

— Та воно так! — сказав Васька. — Я знаю, що над усіма нашими государями є один над усіх найвищий пан, батюшка — цар, великий государ, і має він над нашими государями таку волю, як вони, государі наші, мають над нами, бідолашними сиротами. Та тільки сам добре знаєш, твоя милость, люди кажуть: до Бога високо, а до царя далеко, а государ наш до нас найближчий. До царя-батюшки нашому холопському рилу приступити не можна, про це й думати нам не годиться, а свій государ, коли захоче, так із нас шкуру й зніме. Чи не можна, батечки рідненькі, умовити нашого государя, щоб нас не мучив, а поки з ласки вашої скажете йому про це, не відпускайте нас до нього, а подержіть десь в іншому місці.

— А, так! — вимовив дяк. — Гаразд! Можна. Ви зостанетеся для допиту при нашому Приказі, поки ми поговоримо з вашим государем. Тим часом поживете у нас у дворах, попрацюєте, а ми вас за те годуватимемо. Левонтію Савичу! — звернувся він до Скворцова. — Ти візьми до себе в двір Ваську, а я візьму Макарку. У мене тепер Ганна, так їй бачитися з Ваською не годиться.

Так вирішили дяки та й позабирали до себе холопів. Архимандрит, слухаючи увесь допит, коли він скінчився, промовив тільки:

— Неабияк добре! Боже благослови!

Минуло після того тижнів зо два. Калітін навмисне затягував справу; бо хотів добре помучити Чоглокова страхом перед тим невідомим, що могло бути з ним. Він і не помилився. Чоглоков, побачивши, що його холопи не повернулися з Приказу, почав турбуватися, і турбота ця щодня зростала. Чуло його серце, що не дурно холопів не відпущено, що на нього самого насуває якась нова хмара; як і всі такі люди, він був страхополох, а дожидати чогось лихого та невідомого, було йому гірше, ніж саме лихо. Нарешті покликано і його до Патріаршого Приказу.

У Приказ зібралися всі — і духовні панотці, і дяки, і піддячі — всі були вже там. Ярмолай із каламарем та з паперами сидів біля вікна за своїм столиком.

Увели Чоглокова.

Тільки Чоглоков поклонився, як годиться, коли вже встає Калітін, підходить благословитися в архимандрита, тоді підступає до Чоглокова та й каже до нього, ворущачи пальцями правої руки:

— Тимофію Васильєв Чоглоков! Як тобі не сором, як тобі не гріх таке виробляти! Бога ти, видно, не боїшся, людей добрих не соромишся! Ви, пани, на царській службі

служите, і посилає вас великий государ правди пильнувати, щоб ніде дужі малосилим, а багаті бідним кривди не робили; вам треба царським ім'ям сиріт боронити, а ти, лиходійнику, почав виробляти таке беззаконство, що й згадувати сором! Та ще де! У чужих людей, в малоросійських городах! Як після цього черкаські люди* можуть бути царському величеству вірні і держатимуться Московської держави, коли до них посилаються начальниками такі гультяї, беззаконники, розпутники, гвалтівники, як твоя милость! Скажуть черкаські люди: ми задля оборони єдиної східної православної віри самі пішли своєю волею

під державу до великого государя, а до нас присилають із Москви таких, що із нами гірше від ляха й бусурмена чинять. Мабуть, ти про Бога не думаєш і суду його страшного не боїшся, і не сподіваєшся царського гніву над собою, все на своє багатство надієшся, що здобув неправедним способом. То знай же: буде й на тебе суд! Озвуться вовкові овечі сльози!

Чоглоков ніяк не сподівався такої зустрічі. Кільки хвилин він не міг і слова вимовити на відповідь; збентежившись, він тільки позирав турботно туди й сюди, мов шукаючи, за що б йому вхопитися, захищаючись від такого несподіваного нападу. Калітін, зупинившись на мить, знову почав так само гримати на нього, нахваляючись карами.

Нарешті Чоглоков, схаменувшись, зважився оборонити свою покривджену честь та й промовив:

— Шановний пане дяче Іване Родивоновичу! Я твоїй милості не підвладний і не знаю: з якої речі оце ти вигадав кликати мене сюди та завдавати мені сорому? Я з тобою й говорити не хочу, а подам великому государеві на тебе супліку за безчестя.

— Ти подаси на мене супліку! — вигукнув дяк, а тоді промовив до духовних панотців: — Послухайте, коли ласка, чесні панотці! І ти, Левонтію Савичу! Він ще хоче подавати на нас супліку за безчестя! Молодий ти ще розумом, хоч літами вже, здається, й дійшов. Хіба ж ти не розумієш того, що коли тебе покликано до Патріаршого Приказу, то говорить із тобою тут не дяк, а сам найсвятіший Патріарх через свого дяка.

— Так ото ж і подаю до уваги найсвятішому Патріархові, — вимовив Чоглоков. — Попереду треба сказати, що я таке заробив, щоб ображати, а то ні за що, ні про що накиннулися на мене!

— Ач, — скрикнув, зло сміючись, Калітін, — якого плохуту з себе удає! Стривай же, коли так: я тобі зараз покажу, що ти зробив, щоб тебе лаяти.

Він підійшов до дверей, відчинив їх та, кивнувши туди комусь рукою, поступився, а дверима ввійшла Ганна.

— Хто ця жінка? Знаєш ти її? — питав Калітін Чоглокова.

— Знаю, — відказав Чоглоков. — Це мого холопа Васьки жінка.

— Силоміць, через те, що поламано всякий закон божий та людський, стала вона жінкою йому з твого розбійницького заміру. Вона — жінка чернігівському козакові Молявці. Ти це знав, ти на її вінчанні був, сподобалась її жіноча краса твоєму

скотячому плотоугодію, гвалтом зробив ти над нею сороміцьке діло, а тоді звелів повінчати її, чоловікову жінку, зі своїм холопом на те, щоб до себе на ліжко брати. Ось яка це жінка! Соромітник ти поганий, християнином зватися недостойний!

— Це неправда! — противився Чоглоков. — Ця жінка сама своєю волею пішла заміж за мого кріпака. А в Москву я звелів приїхати їй із чоловіком зовсім не за для якогось сороміцького діла, а щоб служила мені. Ви ж кликали того холопа, що повінчаний із нею. Спитайте його при мені.

— Холоп — скрізь холоп, — вимовив Калітін. — Холоп і при государі своєму холоп, і без нього холоп. Чи відповідаєш в усьому за свого холопа?

— Відповідаю, — казав Чоглоков, — що він удвох із цією ось жінкою, приходили до мене і прохали дозволу повінчатися.

— Ніколи цього не було, — промовила Ганна.

Калітін провадив далі:

— А відповідаєш ти за свого холопа в усьому іншому? І в тому, чого сам не знаєш, — відповідаєш ти за свого холопа? Якщо на слідстві й на суді виявиться, що твій холоп винен у чому, — чи відповідаєш ти за свого холопа?

— Ні,— сказав Чоглоков,— хай сам за себе відповідає, коли чим винен.

— І ти за те не відповідаєш за свого холопа?

— Не відповідаю, — повторив Чоглоков.

— Пиши, Ярмолаю, — звернувся дяк до піддячого і знову заговорив до Чоглокова:— Ну, так твій холоп Васька сказав те саме, що й оця жінка: ніколи вони вдвох не прохали тебе, а звелів ти своїм людям гвалтом ухопити її та повінчати на те, щоб жінку пускано до тебе на блудне діло.

— Коли холоп мій таке каже, він бреше! Холопові не можна вірити, коли він таку нісенітницю на свого государя каже, — промовив Чоглоков, спалахнувши.

— Стривай лиш, не дуже брикай! — сказав йому Калітін. — Можна йому вірити! У нас суд духовний, а не світський: тут і холопове свідчення приймається, бо й холоп такий саме син церкви. Та й у світській справі можна вірити холопові, коли ти вже сказав, що за свого холопа не відповідаєш. Левонтію Савичу! Прочитай лиш йому 54-й артикул Статуту Про холопський суд.

Скворцов прочитав: "Буде відповідач казати, що холоп сам за себе відповідає, то проти позовникової супліки веліти холопові відмовляти і чи правий буде, чи винен — вірити холопові, що почне на суді говорити".

— Це сюди не до речі! — вигукнув Чоглоков. — Це говориться про холопський суд, — от як би в Холопському приказі суд був...

— Чи ти ба, який знавець на законах! — перервав його слова Калітін. — Кажуть же тобі, що тут духовний суд, тут холопські слова й без того приймають.

— Так і судіть собі свої духовні справи! — крикнув сердитим голосом Чоглоков. — З якої речі ви мене сюди притягли та й обвинувачуєте, що я дівку згвалтував? Це до світського суду належить, а не до духовного.

— Брешеш! — промовив Калітін. — Це блудне діло, а всякий блуд карається

духовною карою.

— Це ще треба довести, що був блуд, — стояв на своєму Чоглоков. — А ви на мене не доведете.

— Доведено вже, — сказав дяк.

— Ні, не доведено, — сміло сперечався Чоглоков, — і довести не можна, і не ваше це діло. На донос цієї чернігівської жінки та на інші такі саме брехливі доноси від чернігівців уже роблено про мене слідство в тому Приказі, якому я через свою службу був підвладний. І діло вже вирішено, і мене виправдано. А духовного діла за мною ніякого немає. Та справа, що у вас є про цю жінку, що її з двома чоловіками повінчано, та справа до мене зовсім не торкається. Чого це ви на мене напалися? Хто що зробив, а я буду відповідати!

— А ти знаєш, — промовив архімандрит, — найсвятіший патріарх — щирий і повсякчасний оборонець перед царем усім пригніченим та покривдженим, — отаким, як оця жінка. Тебе виправдано, кажеш, у Приказі; але по всіх приказах сидять люди, не янголи, а подобострастні чело́веци. Через недомисел людський можуть вони помилитися і на неправу сказати, що праве. Над усіма Приказами є один голова — цар. А ввійти до царя найсвятішому патріархові завжди вільно.

— І цареві великому государеві, і найсвятішому патріархові кажу я одне: не винен я, все на мене вигадано! — сказав Чоглоков.

Дяк Калітін, показуючи на Ганну, звернувся до Чоглокова:

— Оця жінка може говорити з великим государем і сама своїми вустами розкаже йому про все. Ти скажеш, що де там їй до царя дійти: далеко й високо. Таки й правда: здається, хіба ж таки можна, щоб така проста жінка могла до великого государя, царя всієї Росії досягнути! От же найсвятіший патріарх має таку силу, що через нього вона може досягнути туди, куди і не приснилось би дійти. Таке з нею буде! Кажу тобі це іменем великого государя найсвятішого патріарха; коли самохіть не признаєшся й не покаєшся, як перед Богом, і не подаси супліки, — в ній же треба тобі всі свої провини списати і зі скрухою в серці просити прощення, — а станеш казати, що тебе виправдано і нема чого тобі каятися, — то за таку гордість зазнаєш ти великої прикрости й кари. З ласки своєї піде найсвятіший патріарх до великого государя оборонцем за цю бідолашну жінку, а тоді, коли цар захоче, — і цю жінку поведуть туди, і вона все розкаже великому государеві. Дивися, щоб тобі не було тоді дуже погано. По правді тобі кажуть: не важся з найсвятішим патріархом змагатися! Поміркуй, а тоді прихось до нас та й подай супліку. Може, великий государ найсвятіший патріарх положить на тебе ласку, побачивши твоє щире каяття, і накинє на тебе покуту, та на тому й край, і тоді вже він не клопотатиметься за цю жінку. Дається тобі на це від найсвятішого патріарха тиждень. Щоб за цей час ти все рішив.

Чоглоков не міг уже більше нічого казати. Відразу побачив себе в такому надзвичайному становищі, що ніколи й не думав, щоб міг у такому опинитися. Кілька хвилин просто стояв блідий, поволі усвідомлюючи, що слова дяка — мов виголошений смертний вирок.

Калітін озвався до Ганни:

— Бідолашна жінко-чужоземко! Сирото беззахисна! Не журись! Є ще правий суд у царя великого государя. Уся земна гордість і неправда скориться перед ним!

Ганна не зрозуміла слів Калітіна, але чулий голос, яким він говорив, так її вразив, що вона заридала.

Чоглоков низько поклонився і вийшов, страшенно збентежений.

Дяк звелів Ганні йти в двір.

Коли всі порозходилися з Приказу, Калітін залишився з приятелем. Леонтій Скворцов сказав:

— Я напевне довідався: Ларіон Іванов таки видрав у цього живодера половину його вотчини на Пахрі по купчому запису.

— Та й я про це вже знаю, — озвався Калітін. — Лишилася друга половина та ще двір у Москві. Ми поділимося з тобою, як піп із причтом ділиться: мені дві третини, а тобі третину. А гицелю[54] — нічого. Як заробив, так і матиме.

Тимофій Васильович Чоглоков почував себе в дуже скрутному, майже безнадійному становищі. Попереду він хоч і втратив половину пахровського маєтку, так хоч друга половина залишалася. Тепер він був впевнений, що коли, боронь Боже, патріарх піде до царя і розповість про чернігівську жінку, то з царського наказу зроблять над ним таке слідство, що й десятима пахровськими маєтками не врятуєшся. "І навіщо я, дурень, оддав половину своєї вотчини Ларіонові Іванову?" — став він докоряти себе. Але згодом роздумався. — Ні, однаково, — коли б не віддав, то в Малоросійському Приказі мене втоплено б. Одначе він, Ларіон Іванов, узяв із мене половину вотчини, щоб од лиха мене врятувати. А лихо таки насуває на мене. Піду пораджуся з ним. Коли вже обдер мене, так нехай хоч порадить, як лихові запобігти".

Він пішов у Малоросійський Приказ до Ларіона Іванова.

Вперше його не пущено. Піддячий сказав йому, що в думного дяка тепер важливі справи, то йому ніколи розмовляти з такими, що їх він не кликав до себе у справі. Чоглоков прийшов другого дня. Йому сказано те, що й учора, але після того, як він дав піддячому хабара, його пущено до думного дяка та ще й так, що опинився він із ним на самоті.

— Чого треба? — запитав неласкаво думний дяк, придивляючись уважно до Чоглокова, мов зроду того не бачив.

— Голубчику, батьку рідний! — загомонів благаючи Чоглоков. — Прийшов доброї поради від тебе почути. Порятуй, як знаєш. Я ж тобі половину своєї вотчини віддав, щоб од біди врятуватись. Аж біда та знову на мене насуває.

— Ти, здається, Чоглоков, — вимовив усе ще неприхильно дяк. — Я в тебе вотчину купив на Пахрі та й заплатив тобі готовими грошми, а ти мені купчий запис дав. Так що? Ти щось про цю вотчину?

— Ти, голубчику, добре знаєш, як та чим заплатив ти мені за ту вотчину, — відказав Чоглоков. — Ти ж піднявся врятувати мене від лиха через той донос, що був на мене. За те й вотчину від мене взяв.

— Не пам'ятаю, не чув, нічого не знаю! — вигукнув Ларіон Іванов. — За такі справи ніколи ні з кого не брав. У купчому записові стоїть, що я тобі готовими грішми заплатив.

— Еге, правда, — погодився Чоглоков, здогадавшись у чому сила і з досвіду знаючи, що не треба хабара звати хабарем, а треба вдавати, мов би то була покупка, а не хабар. Ще коли був воєводою, сам так робив.

— Так, так, — говорив він далі, — продав твоїй милості за готові гроші; але ж ти, батечку мій ріднесенький, тоді казав мені, що за ту чернігівську жінку Ганну мені вже нічого не буде, тільки й зосталася духовна справа про її шлюб; так ота одна справа й піде до Патріаршого Приказу, а моя вже тут скінчилася. Я так і думав, аж воно не так сталося.

І розказав йому про все, що було йому в Патріаршому Приказі.

— Цього можна було сподіватися, — сказав думний дяк. — Бо й їм же їсти хочеться, як нам із тобою. А чого ж тобі від мене треба?

— Поради, батьківської поради, добродію мій, — вимовив Чоглоков. — Що мені тут діяти, що робити? Здавшись на слово твоєї милости, я думав, що вже все скінчилося і мене вже не займатимуть.

— Та воно й закінчилося тут, — відповів дяк. — Малі були доводи в доносах на тебе, — через те й не велено йняти віри тим доносам, а щоб ту жінку на духовний суд не посилати, того не казано й тобі не обіцяно. Жінка враз за двома чоловіками, — це не нам розбирати, а найсвятішому патріархові. А ми найсвятішому патріархові наказувати нічого не можемо. Того, як тобі казано, що патріарх обіцяється тій жінці дійти до государя, я не знав і заздальгідь думати про те не міг. Його, найсвятішого, воля, і то правда, що патріархові по всяк час вільно доступитися до царя і клопотатися перед ним за всіх пригнічених та покривджених.

— Як же ти мені порадиш, батечку мій і ласкавцю? — допитувався Чоглоков.

— Поєднайсь якомсь із дяком Калітіним, хоч би тобі довелося поклонитися й другою половиною твоєї вотчини, — засміявся Ларіон Іванов.

— А мені ж тоді в старці йти? — з жалем запитав Чоглоков.

— У Москві швидше милостиню дадуть, ніж десь у Сибіру, — відказав дяк. — Коли найсвятіший патріарх обвинуватить тебе перед царем, то щоб часом тобі й спини не списали, а потім на Сибір, у неволю не заслали. Та ще, гляди лиш, так буде, що ані в стрільці, ані в козаки, ані в мужики не запишуть, а просто до тюрми закинуть. Як подумаєш про те, що може статися з тобою, так і виходить: невесело по Москві ходити, милостини прохати, а ще гірше на Сибіру десь у тюрмі живому гнити. А в Москві, може, Бог пошле тобі якого доброго боярина, він візьме тебе до себе, а там помалу-малу та й знову вгору виб'єшся. Про те, через що ти зубожів, не знатимуть, а кажемо ж: бідність не порок. Як на мою думку, нема тобі іншого способу — треба з Калітіним поєднатися, хоч би довелося йому й половину вотчини віддати.

Чоглоков зарюмсавав, зарепетував.

— Ну, та й баба з тебе! — глузував думний дяк.

— Батечку рідний! — сказав Чоглоков, засоромившись та намагаючись стримати сльози. — А ти подумай, якби тобі так, якби в тебе все відразу забирали.

— Не ручуся — погодився думний дяк, — може, зі мною колись ще й гірше що трапиться. Хіба не бувало: чоловік живе в шані та в багатстві, а розгнівався на нього цар — усе загинуло. Або й так бува: он за блаженної пам'яті царя Олексія Михайловича з божого попущу зчинилася в Москві колотнеча проти боярина Морозова та Траханіотова; які багатирі та могутчі люди в нас були, а все за вітром пішло. Наші батьки й діди розумніші за нас були та й вигадали таку приказку: от суми та от тюрми ніхто на Русі не зарікайся. Те саме розумні люди й тепер кажуть. І я не ручуся, не знаю, що зі мною буде і де Бог дасть померти. Так і ти. Згадай, як ти воєводою був у Чернігові, хіба міг тоді думати, що це воєводство так тобі в знаки дасться! Тепер терпи! Чоловік ти, здається, вчений, — про Лазаря й багача читав. Добре було багачеві на цьому світі, та на тому припекло, а вбогому Лазареві дуже тяжко тут було, так там стало гарно.

— Моє останнє добро! — журився Чоглоков.

— Тіло дорожче за одержу, а душа дорожча за тіло, — повчав Ларіон Іванов. — Зможися, молися та кайся в гріхах Богові. Вотчини твоєї жалко, та нема що робити, — доведеться з нею попрощатися. Отака моя порада.

Чоглоков пішов од думного дяка тяжко зажурений. По-всякому міркував Чоглоков. І те, й це спадало йому на думку. "А може, — нехай буде, як Бог дасть? — запитав сам себе, але зараз же сам і відповів. — Неможливо! Підє патріарх до царя клопотатися про Ганну, а цар звелить люто покарати. Мене й хтозна-куди зашлють, а вотчину таки заберуть на великого государя. І туди боляче, і сюди гаряче".

Він пішов до Патріаршого Приказу розпитати, де живе дяк Скворцов: із ним хотів він попередю поговорити, а до Калітіна звертатися боявся: такого він йому залив тоді за шкуру сала. У Приказі йому сказано, що Скворцов уже приїхав до Приказу, а Калітіна ще нема. Він увійшов до Скворцова, поклонився в землю та й став питати, що йому робити та як прихилити до себе Калітіна, що так нахвалявся на нього. Чи не можна якось уласкавити його, щоб він не казав нічого патріархові, не направляв того клопотатися за Ганну в царя. На диво Чоглокову, Скворцов одразу натякнув йому про те, про що казав думний дяк Ларіон Іванов, а саме, щоб віддати Калітіну другу половину пахровської вотчини, ще й розповів, що він та Калітін знають уже, що першу половину віддано в Малоросійському Приказі.

— Адже й ми, патріархові дяки, — говорив Скворцов, — не гірші від царських у Малоросійському Приказі: чим там поклонився, тим і в нас поклонись. А воно справді, — все від Калітіна залежить: патріарх дуже його любить і в усьому йому вірить. Як дяк Калітін розкаже йому, так і зробиться.

Залишалася лише доба до того страшного терміну, що дав йому Калітін на роздуми. Увесь день ходив Чоглоков по своєму двору і відчував, що вже востаннє ходити по ньому господарем вотчини, звідки звик отримувати до московського двору всякий запас. Прийшов другий день. Чоглоков звелів запрягти коней, сів у ридван і звертався

думкою до своїх коней: "Ох, горопашні мої коненята! Не доведеться вже вам мене возити, а мені вами їздити; доведеться, мабуть, з торбами попідтинню ходити по Москві".

Чоглоков у Патріаршому Приказі застав дяка Калітіна разом із Скворцовим; піддячий Ярмолай сидів за своїм столиком біля вікна. Духовних панотців ще не було.

— Надумався? — запитав строго Калітін.

— Надумався, батечку рідненький, — проказав Чоглоков і впав до ніг дякові. — Кланяюся тобі своєю останньою вотчиною на ріці Пахрі! Прийми з ласки своєї!

— Що? — розгнівався Калітін. — Що я тобі таке здався? Щоб я правосуддя продавав? Хіба мені з Юдою хриstopродавцем урівні стати, чи як? Хіба ти не бачив, дурню, що з тим Юдою зробилось: як на західному мурі в церкві намальовано пекло, а там той Юда на колінах у сатани сидить та держить у руках калитку з тими тридцятьма срібняками, що за Господа нашого від беззаконних архиреїв жидівських узяв? Так ти хочеш, щоб і мені таке було? Ах ти дурень, мужлай неотесаний! Видно, як сам воеводою в Чернігові був, грабував, дер із людей, так по собі й про всіх думаєш. Ні, ні! Не брав я ще ні з кого не по правді й шага. Бач, вабить мене своєю вотчиною! Хіба мені душу віддати за твою прокляту вотчину. Щоб ти подавився нею! Не на такого наскочив! По інших Приказах може й беруть подарунки, а в нашому Патріаршому Приказі про таке беззаконня ніхто й здумати не посміє. А ти так зроби: напиши прохання до найсвятішого патріарха кир[55] Іоакима, а в тій супліці спиши всі свої гріхи тяжкі: як не по правді в Чернігові людей обдирав, як жінок та дівок на блудне діло підмовляв, як Ганну звелів ухопити та силоміць оддав за свого холопа заміжню жінку, а все задля тої розкоші блудної, — нічого не сховай, ні в чому не збреши, усе вияви перед найсвятішим патріархом, мов перед Богом на сповіді, і сам собі за кару віддай і свою вотчину на Пахрі, і свій двір на Арбаті в Москві, все, що маєш, оддай за гріхи свої на волю найсвятішому патріархові, щоб із усім тим він зробив своєю мудрістю, як сам схоче, на добро святій соборній і апостольській церкві. От коли так зробиш, то-то інша річ: найсвятіший патріарх, побачивши твоє щире каяття, накине на тебе яку легку покуту церковну і простить тебе, не піде до великого государя клопотатися про жінку Ганну, а звелить одіслати її до першого чоловіка.

— У мене нічого не зостанеться, — жалівся Чоглоков. — Як же мені жити тоді на світі? Що їсти?

— Добрі люди є на світі, — відказав Калітін. — Не дадуть із голоду вмерти. Сподіваюся, що й сам найсвятіший патріарх із ласки своєї подасть тобі святу Христову милостиню. Ганьби на тобі не буде, бо що напишеш у супліці, то те таємницею так і залишиться, — все одно, що на сповіді попові розказав. Можеш знову вибитися вгору, ще й воеводою будеш та знову забагатієш.

— Чи не можна хоч двір у Москві залишити мені? — запитав Чоглоков.

— А ніяк! — відповів рішуче Калітін. — Словом Божим скажу тобі: не вийдеш звідси, доки не віддаси останній шеляг. І двір, і все, що в домі є, і всіх холопів своїх, що в дворі, — все, усе віддай! Не зроби, як Ананія та Сапфіра[56], що обіцяли весь маєток

свій апостолам Христовим, та приховали, не все віддали, а за це святий Петро покарав їх: обоє відразу так і впали без духу. Так і ти не намагайся того робити, що вони. Ось бачиш, з тебе треба було б стягнути грошей, щоб відправити жінку Ганну додому в Чернігів і на проїзд їй дати, та це вже ми якось самі з твоєї вотчини зберемо.

— Беріть! Що хочете, все беріть! — вигукнув Чоглоков, заридавши.

Калітін звелів Ярмолаєві написати прохання, а Чоглоков змушений був його підписати. Поки документ готувався, Чоглоков сидів у кутку; видно було, що хотів стримати себе, але ніяк не міг і раз-у-раз хлипав. Тим часом прийшли та посідали духовні панотці. Коли Ярмолай закінчив свою роботу, Калітін, узявши супліку, покликав Чоглокова. У документі грішник признавався і каявся у всіх своїх лихих вчинках і казав, що про все це він розповідає патріархові як перед Богом на сповіді. Чоглоков підписався тремтячою рукою.

Тоді Калітін підійшов до архимандрита й протопопа і пояснив, що Чоглоков подає прохання до патріарха та кається в усіх своїх гріхах, як перед Богом на сповіді, а через те цю супліку не можна пришивати до інших паперів, а треба подати її запечатану до рук патріархові.

— Гаразд, добре! Боже, благослови! — проголосив архимандрит.

— Еге, — звернувся Калітін до Чоглокова, — всіх вас воєвод треба б учити так, як ми тебе навчили. Та на лихо лише ти один до нас і попавсь. А по інших Приказах ваш братчик легко викручується. Ну, а як до нас хто з вас за церковну справу попадеться, то вже ми розкопаємо всю вашу яму, де заховане ваше паскудство.

Калітін після того пішов до патріарха, подав йому супліку Чоглокова та від себе просив до нього ласки, зважаючи на те, що щиро кається. Таке не часто траплялося. Іоаким розпечатав супліку, і, прочитавши, сказав:

— Це син надзвичайний! Аще він подав нам таку чолобитну, що в ній наче б на сповіді всю свою таїну повідає, то і ми приймаємо його супліку як сповідь і не будемо прохати царя великого государя, щоб знову над ним робити слідство та карати царським судом, хоч би того й треба було за його мерзенні діяння. Церковну покуту накидаємо на його таку: два роки не причащатися святих тайн і щодня ходити до церкви, але першого року не ввіходити до трапези з вірними, а стояти в притворі і зітхати до Бога, бажаючи, щоб простив він гріхи його; а коли мине рік, може ввіходити та стояти в притворі з усіма вірними; коли же мине й другий рік, — дозволяється йому причащатися святих страшних безсмертних животворящих Христових тайнств. Це йому у вироку вписати, але гріхів тих, у яких кається, не вписувати, бо він по ширості покався, — це видно й із діл його. А ту вотчину, що він за гріхи свої віддав на святую соборну і апостольську церкву, ми велимо вписати до реєстру наших патріарших вотчин, призначених для роздавання людям, що в нас служать; а до домових наших не вписувати, тому що нам, духовним, уже давно заборонено набувати собі нові вотчини[57], роздавати ж служивим людям за їхні заслуги — можна.

Патріарх глянув у вічі Калітіну, мов би хотів запитати: чи не віддати її тобі? Але Калітін стояв такий покірний, опутивши очі додолу, мов нічого собі не бажаючи та

зовсім про себе не думаючи. Патріарх завжди був до нього прихильний, а в цю мить дяк йому особливо сподобався.

— Ми тобі, Калінін, давно нічого не дарували, — сказав патріарх, трохи помовчавши та все дивлячися на нього.

— Задоволений дуже з ласки твоєї, всечесний пане, найсвятіший владико! — проказав, кланяючись у пояс, Калітін. — Хоч малі й незначні мої заслуги і невеликий та нікчемний мій розум, твоя святиня завжди безмірно був ласкавий до мене і до сім'ї моєї і нині, як і завжди, надіюся я на твоє милосердя, як тобі Господь Бог скаже і на серце твоє владичне

покладе. Але зважився б я прохати твою святість не про себе, а про товариша мого дяка Скворцова. Його б якоюсь, хоч би невеликою благодистинею від твого милосердя, великий пане наш, найсвятіший владико, втішити.

— Добре в тебе, Іване, серце, — мовив патріарх, — що ти не про себе, а про свого товариша просиш. Гаразд. Даруємо ми тобі, Іванові Калітіну, ту вотчину, що подарував її нам на святу церкву цей Чоглоков, а Леонтієві Скворцову хай буде той двір у Москві, що він дарує вкупі з вотчиною.

Калітін упав до ніг патріархові, а тоді підвівся та, вже стоячи навколішки, цілував йому руку. Патріарх, благословивши його, промовив далі:

— Архиепископові Лазареві Барановичу написати від нашого імені батьківську і братерську науку, щоб він у своїй єпархії не попускав так робити та не дозволяв вінчатися в ті дні, в які піст встановлений за правилами святої східної католицької церкви. Від цього чимало зла виникає, як от і приклад нині бачимо. Лицеміри приводи замишляють: вінчання і шлюб не в шлюб вважають, і блудні справи від того починаються.

Усе те преосвященному Лазареві до уваги подавши, умовляти його, щоб він звичай латинських не тримався, хоча такі вже вкоренились у тамтешніх людей через довготривале перебування під іновірних пануванням; йому, як пастиреві доброму, а не наймитові, належить дбати про словесні вівці свої і берегти їх, щоб не влезив до них вовк латинський, що душу занапащає. Жінку оту Ганну відіслати до її першого законного чоловіка, щоб із ним жила: а що від живого чоловіка вдруге заміж незаконно пішла за те ніякої церковної покути на неї не накидати, бо те сталося з неминучої неволі.

— Про священика пахринського, що вінчав незаконно Ганну, як звелиш, всечесний пане, святий владико? — сказав Калітін. — Треба б його покликати та в патріаршому дворі подержати в залізах із місяць.

— Ні, мало, — перебив дякові слова патріарх. — Хоча йому й звелів пан тієї вотчини, а він таки повинен був пам'ятати, що в нього є свій пан, архіпастир. Протримати його в залізах в нашому погребі на хлібі, на воді та на квасі не місяць, а чотири місяці.

Та й то хай ще дякує, що не велимо його розстригти за такий безбожний вчинок, вибачаючи йому тільки через те, що це вчинив він зі страху й з малодушності. А жінці

тій, одсилаючи її до чоловіка, видати від нашого смирення Христового милостиню на дорогу п'ятдесят рублів.

Прийшовши від патріарха до Приказу, Калітін розповів Сковрцову:

— Хвала Богові! Сталося все так, що кращого й хотіти не можна було. Найсвятіший подарував мені пахринську вотчину Чоглокова. Я і не прохав його, а він сам без мого прохання мені подарував. А я тоді кажу йому: дуже задоволений, про себе не прошу, а коли б твоя ласка була, найчесніший владико, подарував би ти що, як Бог тебе напутить, моему товаришеві Леонтієві Сковрцову, — а він на те: от, каже, хвалю, що не про себе, а про товариша просиш. Даю йому, Сковрцову, каже, той двір московський, що Чоглоков віддав. От тепер у тебе, Леонтію Савичу, буде свій дворик, своє кубелечко.

Сковрцов, зрадівши, цілував Калітіна та дякував йому, але потайки не був задоволений тим, що дяк наче забув зовсім, що обіцяв йому третину вотчини Чоглокова, якщо вона йому дістанеться. Але заявляти про це товаришеві Сковрцов не насмілювався: він був, що називається, людина сумирна, і таки боявся Калітіна.

— А все ж прикро! — продовжував Калітін. — Ларіон Іванов добре надполовинив маєтності цього ледацюги, а нам тільки недоїдки залишилися.

XVII

Поки вирішувалася справа в Патріаршому Приказі, Ганна жила в дворі в Калітіна з іншою челяддю в двірській хаті і робила свою справу: доглядала двох корів, доїла їх, поряdkувала з молоком, підкидала коровам їсти, чистила хлівець, де вони стояли; з нею коло того ходила дівчинка років п'ятнадцяти, — її пані привчала бути корівницею. Калітіна здивувалася, коли Ганна, почавши доїти корів, підпустила, як звичайно на Україні, до них телят, бо цього в Москві не роблять. Ганна пояснила господині, що через це телята краще ростимуть та набиратимуться сили, то й буде з них гарна робоча худоба. Калітіна досі думала, що можна дбати хіба тільки про самих теличок, а не про бичків, і страшенно здивувалася, довідавшись, що на Україні волами орють. Доручала господиня й іншу роботу, а Ганна все робила дбайливо, як уміла, і Калітіна була з неї дуже задоволена.

Так минули літні місяці 1677 року. У другій половині вересня того року, повернувшись як звичайно з Приказу додому, Калітін розповів жінці приємну для них обох новину. Найсвятіший патріарх із ласки своєї подарував їм із патріарших маєтків вотчину того ледащо, що покривдив жінку-хохлачку, яка жила в них у дворі, а саму жіночку патріарх велів відіслати додому до першого чоловіка.

Покликали Ганну.

— Здорова будь, молодице! — звернувся до неї Калітін. — Справа твоя, хвалити Бога, вже скінчилася. Найсвятіший патріарх звелів скасувати навіки твоє вінчання з холопом Чоглокова та відпустити тебе до твого першого чоловіка, та ще найсвятіший патріарх із ласки своєї звелів видати тобі від нього, найсвятішого, милостині на дорогу п'ятдесят рублів. Завтра покличуть тебе в Приказ і прочитають там вирок.

Ганна кинулася цілувати руки Калітінові й Калітіній, дякувала за хліб, за сіль і просила вибачення, якщо, може, не вміла чимось догодити, доки жила в них. Калітіна

хвалила її за старанність і бажала щастя-долі.

— Самій тобі їхати з візником буде, може, й нудно, та й не годиться, — говорив Калітін. — Ти б пішла на Малоросійський двір та довідалася б там, чи не їде хто з ваших земляків у ваш край. То й ти б із ними доїхала.

Ганна послушалася поради, але стала питати не про Малоросійський двір, а про той, де тепер живе Дорошенко: вона хотіла подякувати йому за те, що він перший зглянувся на неї і допомагав у тяжкій пригоді.

Вона довідалася, що Дорошенко з Грецького двору переведений у свій власний двір, подарований йому царем.

Знайшла вона Дорошенка на новому дворі, і була допущена до нього. Петро Дорошенко прийняв молодицю ласкаво, як давню знайому, розпитав, чим закінчилася її справа, а тоді порадив:

— Тобі якраз можна їхати з нашими людьми, що до мене приїздили від брата Андрія і незабаром виїдять назад у Сосницю. Тільки я тобі, молодице, новину скажу, може, не дуже приємну. Та вже ж правди не сховаєш ніде. Чоловік твій Молявка, що сотникував у Сосниці, оженився з іншою, з Бутримовою дочкою, дівкою. Оттакий недобрий, не захотів дочекатися тебе!

Ганна спершу зблідла і хвилини дві-три стояла, мов до місця прикипіла, а тоді тяжко заплакала.

Дорошенко продовжував:

— Жаль тебе, молодице, далєбі дуже жаль! Одначе Господь заплатив твоєму невірникові. Котюзі по заслугі. Уже Молявка не сотник тепер. Ясновельможний скинув його і пожалував сотництво братові моєму Андрієві. А Молявка живе у тестя свого Бутрима та й, кажуть, що все не ладнає зі своєю жінкою.

— Він проти мене ні в чім не винен, — говорила Ганна крізь сльози. — Як то було йому чекати мене, коли ніхто не знав, де я поділась, а до того, може, і написано було і йому було читано, що я повінчана з іншим у Московщині. Запевне так було. Бог із ним! Мабуть, така мені доля від Бога судилася!

— Авжеж так, правда, молодице, — промовив Дорошенко. — Бог чоловіка сотворив, Бог із чоловіком і чинить так, як волить. На мене поглянь, молодице: що я був колись і що став! Був я гетьман, володів Україною, з царями-королями водився як з рівнею, а тепер на чужій стороні в пониженні, в неволі... Та ще поздоров, Боже, великого государя милосердого: дав мені, бідному, прихилку і хліба кусок, а там, на Вкраїні, вся моя худоба знівечилась, і самий мій Чигирин запевне не встоїть і пропаде... А в тебе, молодице, є батько й мати?

— Є, — відповіла Ганна, — або краще скажу: були, а тепер чи живі — не знаю.

— До них їдь! — порадив Дорошенко. — Уже ж таки у свого роду легше тобі жити буде! Боже тебе благослови! На тобі, молодице, від мене на дорогу.

Дорошенко подарував їй кілька карбованців. Ганна поцілувала йому руку.

Вислухавши в Приказі присуд про себе та отримавши жалувані їй від патріарха п'ятдесят рублів, Ганна попрощалася з Калітіними. Господиня подарувала їй у вузлику

трошки одежі: то була хазяйська дяка за недовгу, але щирю службу і милостиня на бідність від сім'ї Калітіних. Добре було їм давати ту милостиню! Давали вони Ганні крихту, а самі через молодицю стали багачами.

Прийшла Ганна зі своїм вузликом до Дорошенка, а відтіля поїхала з його людьми, що привозили в Москву Петрові Дорошенкові харчі, та тепер, дещо скупившись у Москві, поверталися до Андрія Дорошенка. Залишаючи Москву, Ганна думкою кинула прокльоном на лиходія, що занастив їй молоде життя.

Їдучи все далі на південь, не дізналася вона, що прокляття бідолашної жінки спіткало лиходія швидше, ніж можна було сподіватися. Пограбований в Приказах до ниточки, вигнаний із двору, пішов він тинятися по Москві: де день, де ніч. Почав із горя пити, пропиваючи ту дешицю грошей, що лишилася в нього після грабунку. За місяць уже не було ні за що пити; одежина перетворилася на дрантя, і він у тому манатті тинявся раз-у-раз біля Петровського шинку, кланявся кожному, бажаючи копійчину на прожиток, а як по правді — на пропій. Прийшла зима, наступили морози. У Чоглокова не було ні теплої хати, ні теплої одежини: безпритульний, ночував він то в шинках, то на вулицях під церковними будівлями, і одного разу хтось із жалю дав йому трохи грошей на їжу. Чоглоков перед тим довго нічого не їв, і, коли випив горілки, вона його так розібрала, що як тільки вийшов із шинку, зараз упав, заснув на мерзлій землі та вже більше й не прокинувся. Вранці його тіло знайшли та відвезли до вбогого дому, а там звалили в загальну могилу, в купу до інших трупів: то все були такі, що гинули з горілки і яких щоранку збирали по Москві на вулицях. Не пом'янули раба божого Тимофія по-християнськи ні запискою його імені в синодик, ні подачею частинки за упокій душі його ті дяки, що загарбали його вотчину: навіщо їм було довідуватися про його долю; вони і про смерть його навіть не почули.

XVIII

Дорошенко добре вивчив і знав козацьку натуру: часто нема їй упину, коли трапиться козакові молода та ще й чепурна жіночка. Тих, що приїхали з Сосниці, було четверо на двох підводах. Усе були вже люди в літах, але Петро Дорошенко, не цілком покладаючись на їх немолодий вік, покликав перед од'їздом усіх та гостро наказав, щоб вони поводитися з Ганною шанобливо, як із чесною чужою жінкою, щоб не чіплялися до неї з жениханням, ще й додав, що коли чинитимуть інакше, то його брат Андрій спише їхні спини канчуками. Через те, весь час, поки їхали, вони не докучали Ганні ні залищанням, ні зайвими балачками. Вона поводитися з товаришами подорожніми так, що хоч і не копилила губи, але й не вкидалась у довгі розмови, не ховалася з тим, що з нею було в Москві, як її про те питали, але відповідала коротко і так, щоб вони зрозуміли, що якщо менше будуть про це говорити, то їй буде краще. Через те мала вона багато часу, щоб поринати в свої думки, а в неї думка думку побивала. Звісно, легко їй ставало на серці, як згадувала, що вже не побачить вона більше ні огидного Чоглокова, ні бридкого Васьки, що з чужого примусу неволив її мати його за свого чоловіка, не побачить вона більше ні дяків, ні сторожів по Приказах та й усіх тих москалів, чужих для неї людей. Безмірно гарними видаються людині ті хвилини, коли

пощастить їй визволитися від такого лиха та мук, що доводилося терпіти без певної надії збутися їх. Але звістка, що чоловік її вдруге оженився, відразу отруїла Ганні це щастя. І не хотіла Ганна, а зло на нього таки залазило їй у добру тиху душу. "Він не кохав тебе, — нащо ж сватав? — казав їй у душі голос того зла. — Коли б справді тебе любив, не одружився б так швидко з іншою. Він би шукав тебе, знайшов би твій слід, він би як твій шлюбний чоловік довідався б, яке лихо терпиш ти на чужині далекій та й визволив би з біди свою дружину, хоч би й довелося добиватися на край світу до студеного моря!". Але згодом і серце й розум робили чоловікові інший присуд: "А може, він і шукав свою жінку, може, й на слід її натрапив, та довідався або й випис йому показано, що вона вже за іншого пішла в далекій Московщині. Хто ж би йому розказав, як то діялося, що я, повінчавшись із ним у Чернігові, та опинилась аж під Москвою, а там піп силоміць звінчав із москалем! По правді треба судити: не він перший од живої жінки оженився, а мене першу від живого чоловіка повінчано. Він того не міг знати, що мене присилувано. Хіба ж йому шукати мене, з кимось іншим у Московщині повінчану? Невже я така цяця? Коли в нього така жінка, що від нього відступилася, то й він від неї відкинувся. Та й тяжко ж, Боже, як тяжко, мабуть, було йому, бідолашному, як він довідався, що я чужа чиясь жінка! Може, через те, що так тяжко та сумно було, він і надумався швидше самому оженитися. Ось і тепер, коли я повернуся до Чернігова, а він швидко дізнається, що я ні в чому не винна і зі столиці мене послали до нього, мого шлюбного чоловіка, так буде жаліти і сам себе стане клясти — навіщо одружився? Та й жінку свою, може бути, ще зненавидить. Ох, боронь, Боже, й ти, Пресвятая Богородице! Ні, ні! Не буду я йому у вічі лізти; нехай краще не знає, де я та що зі мною діється! Хай собі живе з тією, що покохав, і нехай вона вірно любить його. Пошли їм, Боже, щастя! А про мене нехай зовсім забуде!"...

Стояла осіння пора, суха й ясна; дощі йшли не часто; дорога була добра, гірша тільки низинами. Їхали жваво й швидко.

Осінь у селян, звичайно, найвеселіша пора. Упорають хліб, одбувають обжинки; скрізь пісні; восени ж найбільше й буває весіль. Проїжджаючи селами, наші подорожні часто зустрічали квітчасті весільні поїзди — ішли та їхали, співаючи та гукаючи, а музика грала, додаючи веселости. Коли в'їхали в Гетьманщину, то в першому ж українському селі, що вони переїхали, побачила бідолашна жінка дружок — ішли вулицею з молодогою та й співали:

Молода Ганночка, що нахилиться,—

Слізеньками умиється,

Що розігнеться,—

Рукавцем утреться.

Сумно стало Ганні від такої зустрічі: згадувалося їй її весілля: так дивно воно почалося, не дійшло до кінця, так несподівано й страшно розбилося, а їй тільки й покинуло гірку долю — слізьми вмиватися, як співано в весільній пісні.

Нарешті вони доїхали до Сосниці.

Сосницькому сотникові Андрієві Дорошенкові подали від брата Петра листа, у

якому було прохання допомогти Ганні Молявчисі. Андрій зараз наказав покликати її до себе. Спочатку розпитав розпитав, чи добре з нею поводитися люди, що везли її з Москви; тоді Андрій заговорив про її чоловіка, розказав про його життя-буття в Сосниці, аж поки сосницька громада скинула його з сотництва, а сотником вибрала його, Андрія Дорошенка.

— А Молявка десь повіявся до своїх Бутримів! — додав наприкінці Андрій Дорошенко.

Дуже прикро було Ганні чути все те про свого чоловіка, але не сміла й не могла вона ні в чому суперечити. Андрій Дорошенко зауважив Ганні, що той Молявка — зовсім погана людина, і не варто за ним жаліти, коли він зазнався з іншою, не діждавшись своєї шлюбної жінки і не знаючи, де вона та що з нею діється.

Сидів тут і сотенний писар, який почав був доводити, що архієпископ не по правді дозволив Молявці оженитися знову від живої жінки, тому що це за законом дозволяється тільки в такому випадку, коли б жінка була не знати де сім років; він радив Ганні позиватися. Ганна досі все слухала, нічого не казала, але тепер уперше озвалася й промовила, що даремна та порада: не буде вона силувати чоловіка жити з нею, коли він сам того не захоче. Андрій Дорошенко згодився з молодницею, але додав, що добре б вона зробила, коли б таки пішла до архієпископа та взяла від нього задалегідь таке свідоцтво, що вона має право вдруге заміж іти. Ганна на те нічого не відказала.

Андрій Дорошенко разом з дружиною приголубив Ганну і прийняв за дорогого гостя, а наступного дня вранці відіслав її підводою до Чернігова.

Наближався кінець жовтня. День був холодний, хмарний; сонечко то визирне часом із-за хмар, то знову за ними сховається.

У такий день підвода, що везла Ганну, в'їхала до Чернігова через стриженський міст і повернула вздовж берега Стрижня. Ганна проїхала повз бокового входу в тайник, куди в останній день свого перебування в Чернігові вона пішла з відрами на свою біду. Ганна несамохіть здригнулася. Трохи згодом підвода стала біля Кусового двору.

Ганна зіслзла з воза, узяла свій вузлик та ввійшла у двір. Серце в неї колотилося, ноги тремтіли; вона боялася: чи живі ще її дорогі батько й мати, чи вже зжурилися за нею. Перша жива істота, що зустріла її, був собака, що бігав на ланцюгу по вірьовці туди й сюди. Почувши, як скрипнула хвіртка в воротах, кинувся був туди гавкаючи, але відразу впізнав Ганну, почав вищати з радощів і плазувати, силкуючися дістатися до знайомої постаті. Ганна підійшла, погладила його. Повернувшись до хати, вона торкнула добре знайомі двері, ввійшла в сіни. І тут нікого не було. Хреститься вона, ледве лепече молитву: "Господи Ісусе Христе, помилуй нас!". Береться за клямку тих дверей, що вели з сіней у світлицю. Рука її тремтить, вона довго не в силах відчинити. Коли це двері відчиняються зсередини. Перед Ганною стоїть її мати.

Скрикнули обидві відразу та й припали одна до одної.

— Мамочко! — зойкнула Ганна.

— Доненько! — вигукнула мати та почала обціловувати дочку, припадаючи головою

то до одного, то до другого плеча їй. Батько щось робив у садку; наймичка, та сама, що й попереду жила в Кусів, почула радісні вигуки з пекарні, вбігла до світлиці та, побачивши Ганну, сплеснула руками, крутнулася на місці та й гайнула кудись. Вона дала знати батькові; той прибіг удвох із наймитом — тим самим, що колись у той день, як повінчано Ганну, Кусиха хотіла посилати по музику. Мати та дочка все цілувалися й обіймалися; чути було тільки зітхання та вигуки короткі. Кус перший озвався, звертаючись поглядом до ікон:

— Господи милостивий! Як же ти зі мною, грішним, милосердний, що сподобив мене на схилку мого віку любу мою дитину побачити. Тепер, Господи, якщо бажаєш мене до себе прийняти, нехай твоя воля стане! Бо вже на цім світі кращого мені нічого не залишиться чекати. Як то чудно ти, праведний і милостивий Господи, нас і караєш, і милуєш.

Він міцно обняв Ганну за голову, цілував її довго, пригортаючи до своїх грудей, і гірко плакав.

Підійшла тоді наймичка і наймит, цілувалися й здоровкалися з Ганною. Обоє вони звикли до Кусів за багато років, стали вже як би членами цієї сім'ї і гаряче приймали до серця долю своїх господарів. І вони плакали, цілуючись із Ганною, що так несподівано прибула...

Знеможена виявами любові, Ганна сіла на лаву. Кусиха, сама не знаючи нащо, підійшла до шафи та й стала шукати, сама не знаючи чого; така вже українська натура: якщо їй на серці дуже весело, то зараз їй хочеться одного — частувати й годувати всіх навкруги. Через те ж і наймичка побігла в хижку, взяла там меду і внесла в світлицю, а тоді попрохала в господині — чи не дасть їй ключів від льоху "вточити" наливки — і Кусиха мимохіть віддала їй ключі.

— Дочко! Серденько! Розкажи, що з тобою діялося? Куди та як ти від нас пропала? Де була? Як жива залилася та й як до нас повернулася? Ох, Боже наш, Боже! Як же то ми з батьком помучилися за тобою, Ганно, — прохала Кусиха.

— Мамочко! Таточку! — відповідала Ганна, — простіть мене, коли в чім я проти вас согрішила. Бо, запевне, грішниця я була велика, що Господь послав на мене таке лихо.

— Кажи, кажи! — знову прохали батько й мати. Наймичка та наймит, стоячи віддалік, стали прислухатися.

Ганна почала розповідати про своє лихо.

Як дійшла мова до безсоромного і злочинницького вчинку воєводи, батько схопився з місця, увесь затрусився, обличчя його почервоніло; він вдарив кулаком по столу, а тоді заривав пекучими сльозами. Тяжко боліло вражене батькове серце, обурювалася душа за потоптану достойність людську. Заспокоївшись трохи, вимовив:

— Бідна наша головонька! Нещаслива наших людей доленька!

А коли Ганна розповіла про те, як її привезли в підмосковну вотчину і там силоміць вінчали з холопом, це знову страшенно роздратувало і безмірно обурило батька.

— О єретичні сини! Куди вони затягли нас, бідних! — скрикнув він, і не можна було відразу зрозуміти, про кого він каже.

Коли ж дочка, розповідаючи все по порядку, дійшла до того, як, утікаючи від Чоглокова, прийшла до Дорошенка і той поклопотався за неї, Кус промовив:

— Єдиний свій чоловік знайшовся на чужій стороні при лихій годині! Сам нещасливий, а споглянув на чужу нещасливу долю. Дай, Боже, йому щастя-здоров'я! Якби його там не було, до кого б вона втекла, до кого б вона прихилилася між чужими людьми-ворогами!

Ганна розказала, що коли виїздила з Москви, дяки обдерли її лиходія Чоглокова.

— Та й тільки! — вигукнув батько. — Покарали ж!

— Мало йому буде — спалити його на жару або живцем шкуру з нього злупити! Усе б ще не по заслuzі йому було, — лютувала Кусиха, бо, слухаючи оповідання Ганнине, дуже розсердилася, хоча сама вона була добра і не могла зробити нічого такого, про що говорила.

Ганна розповідала далі, що перед від'їздом її з Москви Дорошенко повідомив їй про новий шлюб Молявко-Многopіняжного з іншою. При цьому Ганна заплакала і закрила обличчя руками. Батько насупивсь і повісив голову. Кусиха почала докоряти стару Молявчиху, приказуючи, що все це вона так підлаштувала, направила свого сина покинути при лихій годині і забути свою дружину, що зникла.

— Бог те знає, — вимовив Кус, — може, й не стара; може, сам молодий якось провідав, що його жінка з іншим повінчана. Адже ж: як би пак його з другою повінчали, коли б не знали певне, що перша його жінка сама вже повінчана з іншим?

— Я його не винувачу, — сказала Ганна. — Запевне, йому довели, як на долоні, що я з іншим повінчана, і він те ж зробив. Чим він винен? Моя доля нещаслива винна.

Та й заридала знову.

— Авжеж! — дратувалася Кусиха. — Щоб його душа так пролилась уся, як оце через нього ллються сльози моєї дитини!

— Баба, як є баба! — промовив Кус. — Сама не знає, на кого сердиться. Правду повідати — чи винен він, чи ні — того не знаю, а коли винен, то все-таки менше від усіх.

— А хіба ж вона чим винна проти нього? — запитала Кусиха.

— Тато правдивіший, — відказала Ганна. — Ні в чім, ні в чім він не винен. Дай, Боже, йому доброго здоров'я та щастя з іншою, аби тільки вона його щирим серцем так любила, як я. Не судив нам Бог укупі жити, а я йому не те, що нічого злого не жадаю, а рада б іще хоч яке лихо перебути, аби йому добре було!

— Випила ти добрий ківш лиха, дочко! — продовжувала Кусиха. — Не дай, Боже, куштувати його за такого поганця, що відвернувся від тебе і наплював на тебе!

Кус додав і своє слово:

— Я бачу, що цей молодець дуже здатний і зумів собі стежку протоптати. З простого рядовика — нашого брата — піднісся у панство, сотником одразу став! Та зась! Зазнався, мабуть, скоро. Скинули, кажуть.

— І я чула, — сказала Ганна. — Скинули, а Дорошенків брат — сотником у Сосниці.

— Єму сількісь![58] Із багатою панною оженився, з Бутримівною. Це люди багаті, — зауважив Кус.

— Буває, тату, що з бідною приязніше шматок житнього хліба гризти, ніж із багатою смачний обід їсти та дорогі напитки вживати. Нехай же обминає його, Боже, недобра доля! — промовила Ганна.

— Та як же це? — дивувалася Кусиха. — Ганна йому жінка була, а тепер уже що ж вона: не жінка йому стала, чи як?

— Я йому жінкою і лишилася, — продовжувала дочка. — У мене лист є від патріарха з його Приказу даний: те вінчання, що на мене в Московщині силоміць наложили, не вважати за вінчання, а мене вважати за жінку Молявці-Многопіняжному. Так патріарх присудив.

— Оце в Молявки дві жінки разом буде, чи що? — запитала здивована Кусиха. — Цього за нашим християнським звичаєм не можна. Яка-небудь та одна йому жінка повинна бути: або ти, або ота, друга.

— Або ні та, ні ця, — виголосив Кус. — По моєму розгляду — так. Хоч не винен він, що з двома побрався, але вже як перша жінка знайшлася, так не годиться завдавати жалю ні тій, ні другій, і не жити б йому ні з першою, ні з другою, а йти в монастир Богові слугувати.

— А я ще раз кажу, — мовила Ганна, — нехай живе в щасті-здоров'ї з тією, що полюбила його без мене. Ні в чім він проти мене не согрішив,

ні я проти нього. Я по вік свій турбувати його нічим не стану. Адже ж ви, тату й мамо, не проженете мене зі своєї домівки. З вами вкупі житиму, вам годитиму, вам слугуватиму, старощів ваших доглядатиму, за вас, тату й мамо, щодня й вечір, встаючи й лягаючи, Бога благатиму. От так увесь вік свій і коротатиму.

— Дитино люба, — втішала Кусиха, — ти ще молоденька. Може, Бог, коли милосердя його буде, нагородить тебе за все те лихо, що відбула невинно. Може, Бог пошле тобі дружину.

— А як я маю з тією дружиною зійтися? — озвалася Ганна. — Хіба я її шукатиму?

— Не ти, доню, її шукатимеш, а вона тебе знайде, — сказала Кусиха. — Ще ти хороша, доненько моя: хоч і спала з виду від того палючого лиха, а ще не зовсім зниділа.

— Не знаю, — промовила Ганна, — того, що буде попереду. Не знаю — і вгадувати про те не хочу і зарікатися не буду. Одне тільки знаю: не піду я ні за кого такого, що мене щиро не полюбить і що я сама його не полюблю. Оце я знаю. А що далі зі мною станеться і яку Бог долю мені судить, про те не знаю і думати про те не хочу.

— Це розумне слово, дочко, — погодився Кус. — У Бога за пазухою все наготові. Треба жити, як набіжить, та й годі. Слава милосердному Богові: ти у нас одна, а в нас худібонька, хвалити Бога, є: хоч ми не дуже багаті, а все-таки недостатків не знаємо. Усе наше — твоє. Коли очі наші заплющуються, — нікому ж воно все залишиться, як тільки тобі.

Так погомонівши, посідали обідати. Усі випили наливки. Кус вийняв великого срібного кубка, якого подарував один значний військовий товариш іще на весіллі в Куса з Кусихою. Наливши повного наливкою смородинівкою, Кус підняв кубка вгору і

промовив:

— Подай, Боже, доброго здоров'я і щасливого віку доживання славному тогочасному гетьманові Петру Дорошенкові за те, що нашу дитину ласкаво прийняв на чужій стороні між чужими лихими людьми, нашими ворогами! Коли чим согрішив перед Богом, пошли йому, Господи, час покаяння і з великого милосердя Твого прости провини його!

Кінець.

Наприкінці книги Костомаров додає: "Про дальшу Ганнину долю в справі про неї звісток нема. Ми пильно додержували, в ґрунтовних рисах, тієї події, що випадком натрапили, розглядаючи акти в московському архіві міністерства юстиції. Ми дозволили собі оповідаючи додавати тільки подробиці історії побуту й звичаїв того часу, як ми їх знаємо з рис, розкиданих по всяких джерелах того віку".

Що до Петра Дорошенка, то він ніколи вже не вернувся додому, на рідну Україну...

=====

[1] Ординовати — послати, відправити.

[2] Шку́ра — знята з вбитої тварини шкіра з хутром (вовною).

[3] Дзюбатий — рябий від віспи.

[4] Принатурюватися — діал. Призвичаюватися.

[5] Кафтан — заст., діал. Каптан, жупан.

[6] Контентуватися — заст. Годуватися, харчуватися; їсти.

[7] Супружниця — один із членів шлюбної пари; дружина щодо свого чоловіка або чоловік щодо своєї дружини.

[8] Малженство — шлюб.

[9] Сажень — давня східнослов'янська лінійна міра, що в XVIII ст. дорівнювала 3 аршинам, або 2,134 м.

[10] Рожа-троянда — квітка богині кохання.

[11] Зволодати — здолати, змогти, здужати, подужати.

[12] Настільник — скатерка.

[13] Буй, буйй — сміливий; зухвалий, дурний.

[14] Звмпити — діал. Втратити самовладання; розгубитися.

[15] Притвор — у візантійській християнській архітектурі крите передсіння при передній стіні храму.

[16] Регіментар, рейментар — командир, полковник, начальник війська, керівник.

[17] Сукня — жіночий одяг, верхня частина якого, що відповідає кофті, становить єдине ціле з нижньою частиною, що відповідає спідниці; плаття.

[18] Дзбан, джбан — глекоподібний глиняний, дерев'яний або металевий посуд для води, молока, квасу і т. ін.

[19] Санджаки — хоругви.

[20] Куффа — бочка.

[21] Ялмужка, ялмужна — милостиня, пожертва.

[22] Голдовний — прихильний, поштивий; підданий, підвладний, полонений.

- [23] Яничари — регулярна турецька піхота.
- [24] Шкалювати — лаяти, зводити наклепи.
- [25] Нутрянні — внутрішні.
- [26] Кновати — задумувати щось; виношувати таємні, підступні плани.
- [27] Стязати, сьязати — вимагати.
- [28] Аманат — заложник.
- [29] Проброїти — провинитися.
- [30] Сердюк — козак найманих піхотних полків, що був на повному утриманні гетьманського уряду; охоронець гетьмана.
- [31] Варунок — умова; турбота, клопіт.
- [32] Судник — полиця, шафа для зберігання посуду, а також продуктів, напоїв і т. ін.
- [33] Рострухан - великий, багато оздоблений срібний кухоль.
- [34] Факція — дії; напрям; партія.
- [35] Нашого зданя — нашої думки, поради.
- [36] Шкилювати — насміхатися.
- [37] Навспинячки — навшпиньках.
- [38] Суспект — підозра.
- [39] Сестрениця — племінниця, дочка сестри.
- [40] Рачити — мати ласку, сприяти, старатися, зичити, благоволити, призволяти, побажати, воліти, хотіти і т. д.
- [41] Гострець— ревматизм.
- [42] Драпіжний — сповнений бажання захопити що-небудь, оволодіти чимсь; хижий.
- [43] Совито (совите) — вдвічі, подвійно; щедро.
- [44] Натуркати (натурчати) голову кому — стомити розмовою кого-небудь.
- [45] Хірхулі — плутні, хитрощі.
- [46] Юха — спритник, пролаза.
- [47] Прошпетитися — провинитися в чому-небудь, завинити перед кимось.
- [48] Полуголова — начальник двох-трьох сотень стрільців у російському війську.
- [49] Кіка - головний убір заміжніх жінок в Росії, носилася поверх повойника й складалася з дерев'яного або шкіряного обруча у вигляді підкови або півмісяця, чохла (сороки) і напотиличника, зроблених із прикрашеною вишивкою тканини.
- [50] Райця — член магістрату.
- [51] Худоба — тут у знач. майно.
- [52] Єпитрахиль — елемент архиєрейського одягу; довгий перев'яз, що охоплює шию, сходиться на грудях і спадає додолу; символізує Божественну благодать.
- [53] Гарапник — довгий батіг, сплетений із тонких ремінців.
- [54] Гицель — людина, що виловлює собак.
- [55] Кир — пан, владика, государ; титул вищих духовних сановників.
- [56] Ана́нія та Сапфі́ра — персонажі книги Діянь святих апостолів.

[57] Вотчина — вид земельної власності, що належала князям, боярам, а також членам їхніх дружин, монастирям, вищому духовництву.

[58] Єму сількісь [Не]хай [і] так; так тому й бути; гаразд (добре); сількісь; (давн.)